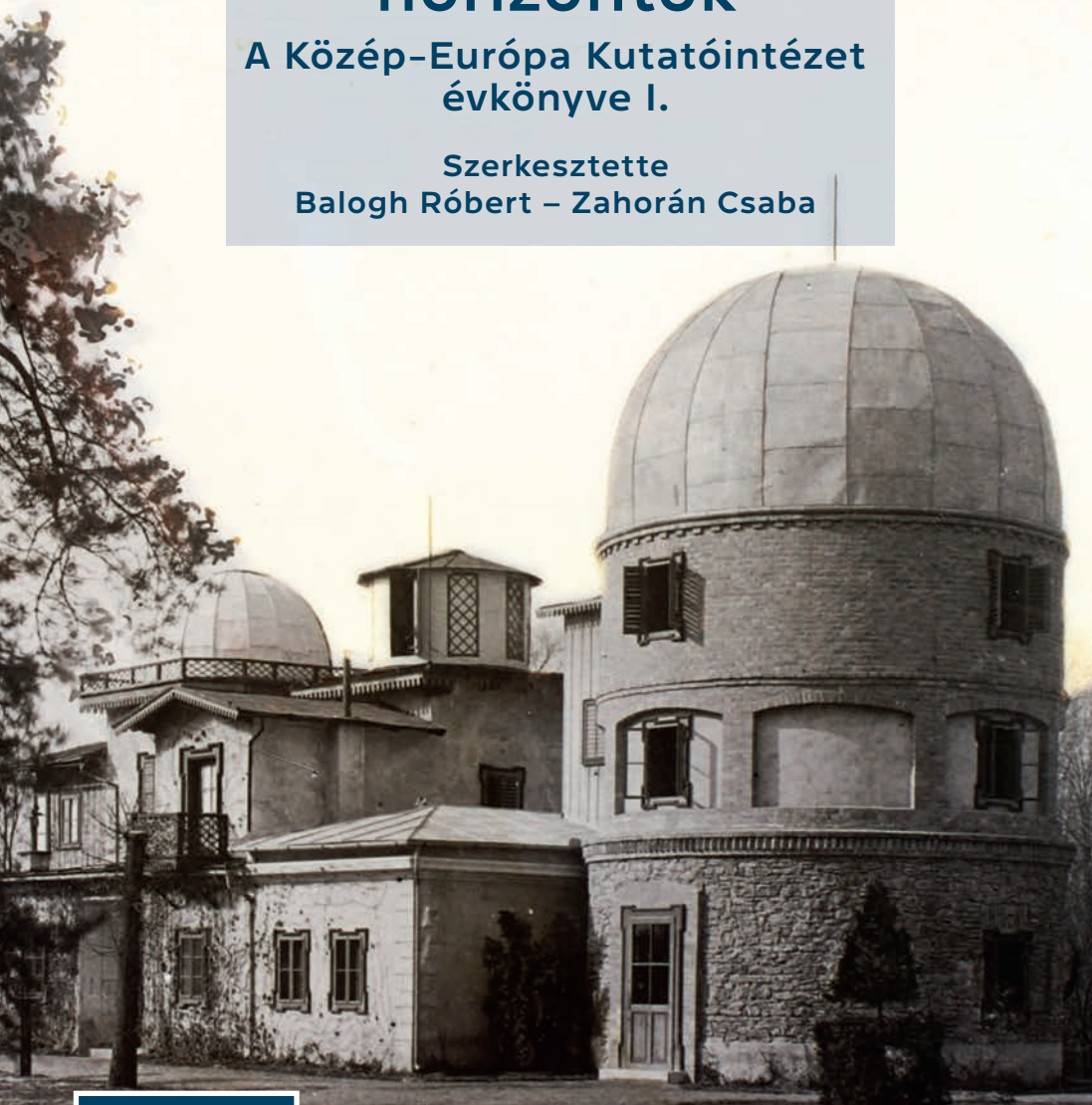

Közép-európai horizontok

A Közép-Európa Kutatóintézet
évkönyve I.

Szerkesztette
Balogh Róbert – Zahorán Csaba

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Közép-európai horizontok

A borítón az ógyallai (ma: Hurbanovo, Szlovákia) Csillagvizsgáló és Meteorológiai,
Geofizika Intézet (1903) látható.

Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége
Az intézetet Konkoly-Thege Miklós alapította 1871-ben Közép-Európa első
obszervatóriumaként. Két Ógyallán használt távcsövet az első világháború után Budapestre
menekítettek, és az 1922–1929 között épült Svábhegyi Csillagvizsgálóban helyeztek el.

Közép-európai horizontok

A Közép-Európa Kutatóintézet évkönyve I.

Szerkesztette

Balogh Róbert – Zahorán Csaba

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2023

Szerzők

Balogh Robert, Bereczki Zoltán, Borbély Sándor, Bottlik Zsolt, Demmel József, Hatos Pál,
Alica Kurhajcová, Szeghy-Gayer Veronika, Trádler Henrietta, Zahorán Csaba

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Varga Zoltán
Olvasószerkesztő: Stirling Zsófia Zita és Fülöp Éva
Korrektor: Resofszi Ágnes
Tördelőszerkesztő és borítóterv: Stubnya Tibor

DOI: https://doi.org/10.36250/01134_00

ISBN 978-963-531-924-4 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-925-1 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-531-926-8 (ePub)

© A szerkesztők, 2023

© A szerzők, 2023

© A kiadó, 2023

Minden jog védve.

Tartalom

<i>Hatos Pál – Balogh Róbert – Zahorán Csaba:</i> Előszó	9
I. rész: Város és identitás	15
<i>Hatos Pál:</i> A város mint metafora	17
Felhasznált irodalom	23
<i>Zahorán Csaba:</i> „Idegen rabságban” – Az erdélyi városok két világháború közötti átalakulása magyar szemmel	25
Bevezetés: egy diskurzus születése	25
A megvizsgált szövegek	28
Változás és változatlanság	35
Szerepcserék	37
Ambivalens modernizáció	43
A terjeszkedő Kelet	48
Konklúzió	50
Felhasznált irodalom	51
<i>Bottlik Zsolt:</i> Megosztott városkép? – Etnikai szegregáció Bosznia-Hercegovinában – a mostari eset	55
Bevezetés	55
Célok, módszerek, fogalmak	56
Mostar multietnikus jellegének történeti keretei	58
A modern nemzet kialakulásának sajátosságai Bosznia-Hercegovinában – 19–20. század	62
A háború hatásai Mostarban	68
A város mai funkcionális szerkezete	71
Mostar: a multietnikus hercegovinai város?	76
Kitekintés	81
Felhasznált irodalom	82
<i>Szeghy-Gayer Veronika:</i> Emlékezetpolitika és Márai-projekt a posztoszocialista Kassán	87
Bevezető	87
Terminológiai és módszertani keretek	89
Kassa a viharos 20. században	91
Kassa az egymással versengő magyar és szlovák kollektív emlékezetben	93
A lokális identitás kialakítása 1989 után	95
„Kassa Franz Kafkája”	97

Összegzés	102
Felhasznált irodalom	104
Internetes hivatkozások	107
<i>Bereczki Zoltán: Space Syntax: konfiguráció a várostörténetben</i>	109
A tér társadalmi logikája	109
Space Syntax a történeti kutatásokban	113
Konklúzió: urbánus gráfok a társadalomtudomány és a történelem felől nézve	118
Felhasznált irodalom	119
II. rész: Felső-Magyarország/Szlovákia	123
<i>Alica Kurhajcová: A monarchiából a köztársaságba – A hatalom szimbolikus megragadása a Zólyom vármegyei városokban az emlékművek tükrében</i>	125
Emlékművek mint emlékezhelyek	127
Labanc és kuruc hagyomány 1918 előtt	132
A múlt kérdése a monarchia összeomlása utáni első években	142
Kiknek emeltek emlékműveket a Csehszlovák Köztársaság első évtizedében?	146
Irodalomjegyzék	153
Felhasznált irodalom	153
Levéltári hivatkozások	156
Egyéb források	156
Internetes hivatkozások	157
<i>Demmel József: A csillagász és a törzsfőnökök – Milan Rastislav Štefánik utolsó konfliktusa Magyarországon</i>	159
Egy incidens története	164
Ami Magyarországon történt	166
Ami Felső-Magyarországon történt	172
Ami Bazinban történt	179
Ami a fejekben történt	182
Transzgenerációs sebek, saját tapasztalatok: Milan Rastislav Štefánik	182
Az árvai Góliát: Szmrecsányi György	186
Csomagok a vasútról	192
Következtetések	194
Irodalomjegyzék	195
Felhasznált irodalom és kiadott források	195
Felhasznált napi- és hetilapok	202

Levéltári hivatkozások	202
Internetes hivatkozások	203
<i>Demmel József</i> : Egy szlovák gavallér az európai politikában – (Michal Kšiňan: <i>Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami</i> . Bratislava, Slovart, 2021. 380 oldal)	205
Felhasznált irodalom	209
<i>Trádlér Henrietta</i> : Mikrotörténelem és életrajz – (Szeghy-Gayer Veronika: <i>Tost László, Kassa polgármestere</i> . Kassa, Kassai Magyarok Fóruma, 2022.)	211
Felhasznált irodalom	218
III. rész: Táj és ember	221
<i>Borbély Sándor</i> : Informalitás, gazdasági stratégiák és lokális tájhasználati gyakorlatok	223
A vizsgálat helyszíne (regionális és lokális kontextusok)	225
A vizsgálat fogalmi-elméleti keretei	230
Lokális társadalmi csoportok és erőforráskezelési stratégiák	236
Felhasznált irodalom	255
<i>Balogh Róbert</i> : Növekedés, tudomány és erdészeti politika az antropocénben: a magyarországi nyárfatermesztési program esete, 1945–1975	263
Fenntartható növekedés az erdőkben – egy modell és intézményi háttere	264
A biológiai homogenizáció és a transznacionális tudomány a hidegháború idején: a nyárfarák esete	273
A magyarországi nyárfaprogram ökológiai hatásai kortárs és későbbi vizsgálatok tükrében	278
Összegzés	284
Irodalomjegyzék	286
Felhasznált irodalom	286
Levéltári hivatkozások	288
<i>Balogh Róbert</i> : Egy kelet-közép-európai antikommunista és antinacionalista történész gondolatai az éghajlat narratíváiról – (Lucian Boia: <i>Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok</i> . Ford. Rostás-Péter István. Kolozsvár, Koinónia, 2020.)	291
Felhasznált irodalom	296

Vákát

Előszó

Az úgynevezett Közép-Európa-gondolatnak az első világháború után, majd az 1960-as évektől kezdve ismét nagy reneszánsza volt nemcsak Magyarországon, Lengyelországban, Szlovákiában vagy Csehországban, hanem nyugat-európai, sőt amerikai egyetemeken is. Az 1960–80-as években nagy formátumú gondolkodók egész sora, így a magyar Bibó István, Konrád György és Szűcs Jenő, a szerb Danilo Kiš, az olasz Claudio Magris, a litván-lengyel Czesław Miłosz vagy a cseh Milan Kundera és Jan Patočka által felvázolt, különböző kiindulásból felrajzolt, mégis egymással csodálatosan konvergáló Közép-Európa-konstrukciók mintegy ideáltípusai lettek az európaiságnak, a nemzetek közötti kiengesztelődésnek, a totalitarizmusok végső bukásában makacsul hívó demokráta magatartás követelményének és mindezek kvintesszenciájának, a föderalizmusnak. Ám a közép- és kelet-európai kommunista rezsimek bukása, a berlini fal leomlása, a Szovjetunió felbomlása felett érzett öröm nem hozta el a Közép-Európa-álmok óhajtott és remélt beteljesülését. A délszláv háborúk megkímélték ugyan a régiót – az újra puskaporossá vált Balkán pacifikációja után az érdeklődés alábbhagyott, egy kicsit elfelejtették kontinensünk e részét, mert a politikacsinálók és az elemzők figyelmét integrációs kérdések – a NATO, illetve az Európai Unió bővítése – kötötték le elsősorban, Közép-Európa eszméjének egyetlen kézzelfogható s viszonylag gyengén intézményesült eredménye lett, a V4, az úgynevezett visegrádi együttműködés. Azóta a történelem ege újra beborult – Közép-Európa értelmiségi álma, akárcsak a hozzá fűzött hajdani optimista várakozások régi és új, nagyon is valóságos szorongásoknak adták át helyüket.

Lehet, hogy mindez abból is fakad, hogy továbbra is kevéssé ismerjük egymást – a bezárkózás a nemzeti hagyományba kézenfekvő megoldás válságok idején. Ám a közös sors – elsősorban a több évtizedes totalitarizmus és a vele szembeni változatos társadalmi ellenállás tapasztalatai, a táj fenyegetettsége, a hatalmas szimbolikus értékkel felruházott természeti környezet törekenysége, így különösen Csernobil tragédiája – arra kell, hogy sarkalljon bennünket, hogy újra és újra megkíséreljük a kilépést ismeretelméleti komfortzónánk szűkös köreiből. A Közép-Európa Kutatóintézet 2019 tavaszán alakult meg a Nemzeti Közszerződési Egyetem Eötvös József Kutatóközpontján belül. A Hatos Pál által vezetett, kis létszámú intézet elsődleges célja az, hogy – amint az küldetésnyilatkozatunkban is szerepel – a közép-európai államok és nemzetek közös történelmi és kulturális örökségének, politikai hagyományainak és jövőbeni együttműködési

lehetőségeinek multidiszciplináris vizsgálatának a fóruma legyen. Fő kutatási irányaink közé tartozik Közép-Európa összefonódó történelme, a nemzeti mozgalmak, valamint a politikai fordulatok eszme-, mikro- és kultúrtörténeti megközelítésben, a nemzet- és államépítés vizsgálata és a környezettörténet. Ezekkel a kérdéskörökkel már több intézeti kiadványunk is foglalkozott: 2021 óta jelenik meg az angol nyelvű *Central European Horizons* e-folyóirat, amelynek első két száma Közép-Európa városainak etnikai sokszínűségét és a politikai rezsimek közti kapcsolatot világította meg, 2022-ben pedig a Ludovika Egyetemi Kiadó gondozásában, a Trianon 100, MTA – Lendület Kutatócsoporttal együttműködve napvilágot látott a történelmi Magyarország felbomlásának idején keletkezett átmeneti államalakulatokat bemutató *Kérészállamok*¹ című tanulmánykötet. Az egyes kutatók továbbá rendszeresen publikálnak az NKE kiadványaiban (*Ludovika Magazin* és *Horizontok blog*), különféle szakmai és népszerűsítő folyóiratokban, de szakértői és oktatói munkát is végeznek, illetve nemzetközi és hazai konferenciákon vesznek részt.

Évkönyvünk alapvetően az intézetünkben folyó munka bemutatására tesz kísérletet, tevékenységünk egyfajta keresztmetszetét adva. Így kapott helyet a kötetben több olyan írás, amelyek korábban még csak angol nyelven jelentek meg a *Central European Horizons* várostörténeti blokkjaiban, ösztöndíjas kutatóink és partnereink tanulmányai, valamint több, releváns munkákat bemutató recenzió is. Szerkezetét tekintve a kiadvány három részből áll: az első fókusz a várostörténeti, a másodiké regionális, míg a harmadikban a táj és az ember kölcsönhatásait vizsgáló írások olvashatók.

A *Város és identitás* részt Hatos Pál, a Közép-Európa Kutatóintézet vezetőjének tanulmánya, *A város mint metafora* nyitja. A szerző a városokat, az urbanitást az ókortól a modern korig övező diskurzusokba kalauzol, felvillantva néhány toposzt e gazdag és egyre bővülő szöveg univerzumból. Ebből kiindulva teszi fel azt a kérdést, hogy a középkor óta modellként szolgáló „nyugati” város tapasztalatai mennyire érvényesek Közép-Európára, illetve régióknak urbánus világa és öröksége mennyire tarthatna igényt nagyobb figyelemre különlegessége okán. Zahorán Csaba, intézetünk munkatársának írása (*„Idegen rabságban” – Az erdélyi városok két világháború közötti átalakulása magyar szemmel*) ugyancsak a várossal kapcsolatos diskurzusokat boncolgatja. A tanulmány azt mutatja be, hogy a történelmi Magyarország felbomlása és a második bécsi döntés közötti bő

¹ Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba (szerk.): *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921)*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022.

két évtizedben milyen módon írtak az új helyzetet elsősorban magyar identitásuk szűrőjén keresztül szemlélő szerzők a Romániához került városok fokozatos átalakulásáról, hogyan értékelték az impériumváltás óta zajló különféle folyamatokat – a lakosság összetételének módosulásától a modernizációig. Bottlik Zsolt *Megosztott városkép? Etnikai szegregáció Bosznia-Hercegovinában – A mostari eset* című dolgozata a szűkebben vett Közép-Európa határain túlra, Bosznia-Hercegovina második legnagyobb városába vezeti az olvasót. Bottlik – a szerteágazó történeti és földrajzi kontextus ismertetése után – Mostart keresztül-kasul bejárva elemzi azokat a jelenségeket és folyamatokat, amelyek a délszláv háborút követő időszakban játszódtak le a városban, és nagymértékben kihatottak a település aktuális szerkezetére és lakóinak életére egyaránt. Intézetünk volt munkatársa, Szeghy-Gayer Veronika *Emlékezetpolitika és Márai-projekt a poszt-szocialista Kassán* című tanulmányában a helyi identitás összefüggéseibe, illetve a városvezetés 1989 utáni emlékezetpolitikájába enged bepillantást. Írásában azt elemzi, hogy a kelet-szlovákiai nagyváros miért, mikor és hogyan integrálta kulturális örökségébe világhírű szülőtte, a magyar Márai Sándor emlékezetét. Évkönyvünk várostörténeti blokkját Bereczki Zoltán *Space Syntax: konfiguráció a várostörténetben* című elemzése zárja, amely egy, az urbanisták által használt módszer történettudományi lehetőségeit mutatja be. A szerző az egykori Osztrák–Magyar Monarchia három városát – Miskolc, Kassa és Szabadka – magában foglaló kutatás nyomán vonja le következtetéseit.

Az évkönyv második része a *Felső-Magyarország/Szlovákia* címet viseli. Az itt közölt írások a történelmi Magyarország északi régiójáról, illetve a terület Csehszlovákia keretei között folytatódó, két világháború közötti történetéről szólnak. A térség szlovák többségű, de jelentős magyar, német, zsidó, roma és más közösségeknek is otthont adott a 19–20. században. Alica Kurhajcová immár sok éve kutatja az egykori Zólyom vármegye városait azzal a céllal, hogy feltárja a szimbolikus városi terek és a politikai fordulatok közötti kapcsolat jelentőségét, s egyben új, helyi perspektívából mutassa be a 19. századi és a 20. század eleji nemzetiesítő politika hatásait. Az *A monarchiából a köztársaságba. A hatalom szimbolikus megragadása a Zólyom vármegyei városokban az emlékművek tükrében* című tanulmányában rámutat, hogy mind a Magyar Királyság, mind Csehszlovákia megpróbálta kihasználni az emlékművek politikai vonzerejét, és egyaránt hatalmi eszközként tekintettek a felállításukra. A következő két írást Demmel József, intézetünk munkatársa jegyzi. Az *A csillagász és a törzs-főnökök. Milan Rastislav Štefánik utolsó konfliktusa Magyarországon* – ahogy a címe is utal rá – az egyik legfordulatosabb életpályát befutó szlovák történelmi

személyiség portréját egészíti ki egy érdekes adalékkal. A vasúti kocsiban lezajlott, önmagában banális, de kis híján párbajhoz vezető szóváltás ugyanis jócskán túlmutat a szereplőkön, és sokat elmond a korabeli Magyarország nemzetiségpolitikai viszonyairól. Demmel az *Egy szlovák gavallér az európai politikában* című recenziójával is közelebb hozza Štefánikot – Michal Kšiňan szlovák történész róla írt életrajzát – *A férfi, aki a csillagokkal társalgott* – ismertetve. Kšiňan alapvetően hús-vér emberként közelített a szlovák nemzeti hőssé vált csillagászpolitikushoz, lehántva róla a halála óta rárakodott mítoszok és ellenmítoszok rétegeit. Szeghy-Gayer Veronika Tost Lászlóról publikált, azóta szlovák nyelven is megjelent kötetét intézetünk ösztöndíjas kutatója, Trádlér Henrietta mutatja be, főként a munka mikrotörténeti szemléletű elemzéseit, valamint az életrajzírás és a családtörténet-írás egyidejű jelenlétét értékelve. A kötet rendkívül jó példája annak, miként lehet egy helyi közéletben fontos szerepet kapó, a közvélemény számára mégis csak felületesen ismert tragikus sorsú egyént háromdimenzióssá formálni, úgy, hogy a végeredmény a népszerűsítő ismeretterjesztés és a szak-történeti beszédmód határán egyensúlyozzon.

Az évkönyv harmadik szerkezeti egysége a *Táj és ember* címet viseli, és a környezeti válsággal kapcsolatos eddigi eredményeink néhány fontos darabját tartalmazza. Intézetünk ösztöndíjas kutatója, Borbély Sándor *Informalitás, gazdasági stratégiák és lokális tájhasználati gyakorlatok* című tanulmánya a tájhasználat változásának társadalmi kereteivel foglalkozik egy határ menti vizsgálati terepen – az Oroszország Ukrajna elleni háborúja miatt a korábbinál jóval több figyelmet kapó régióban –, a Tiszaháton végzett kutatás alapján. A vizsgálat a környezetszennyezés, valamint az ártéri legelők felhagyása és az erdőterületek pusztulása mögött az akkori helyi lakosság azon törekvéseit találta, hogy alkalmazkodjon a poszt szocialista gazdasági viszonyokhoz és a gyenge államisághoz. A szerző a Tisza-völgyének állapota szempontjából fontos új tudáselemeket hoz a köztudatba egy olyan időpillanatban, amikor a térség etnikai térképét alapvetően rendezik át a háborús menekülthullámok. Balogh Róbert, intézetünk munkatársa a nyárfafajták elterjesztésére irányuló magyarországi törekvések és ezek tágabb erdészeti politikai kontextusa nyomán az antropocén korszak és az államszocializmus kapcsolatának három aspektusára hívja fel a figyelmet *Növekedés, tudomány és erdészeti politika az antropocénben: a magyarországi nyárfatermesztési program esete, 1945–1975* című munkájában. Előbb megtudhatjuk, miként mutatkozott meg a hidegháborús intézményrendszer keretei között a gazdasági növekedés és a természeti erőforrások kapcsolata. A tanulmány második részében a növényi betegségekre, majd a nyárfatelepítés hosszú távú

ökológiai hatásaira vonatkozó tudás korlátaira kerül a hangsúly. Évkönyvünk utolsó írását, Balogh Róbert *Egy kelet-közép-európai antikommunista és anti-nacionalista történész gondolatai az éghajlat narratíváiról* című, Lucian Boia magyar nyelven Kolozsváron megjelent kötetének (*Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok*) ismertetését két megfontolás miatt is fontosnak tartottuk. Egyfelől lényeges gondolatokat tartalmaz a környezeti válságtudat történetiségére vonatkozóan, másrészt az országosan ismert, széles olvasótáborral rendelkező történészek közül Közép-Európában a klímaváltozásra kevesen (például még Roman Holec) reagáltak külön monográfiával, Boia tehát ezen a területen is úttörőnek számít.

Hatos Pál – Balogh Róbert – Zahorán Csaba

Vákát

I. RÉSZ

VÁROS ÉS IDENTITÁS

A képen: sorozottak eskütétele Marosvásárhely főterén, 1940. január.

Forrás: azopan.ro, László Csaba Levente

Vákát

A város mint metafora

A híres bécsi kritikus, Karl Kraus szerint a metafora az emberi világ mértéke.² (Sokat idézett *bon-mot*-ja szerint a századfordulós monarchia fővárosa a világvége laboratóriuma volt – ha a két világháború örökségének távlatából tekintjük, igazán nagyot, sajnos, nem tévedett.)³ Tény, hogy a város fogalmáról kielégítő történeti meghatározást adni lehetetlenség, ám a városokról szóló diskurzusok időbeli változásai gazdagon illusztrálják a város mint képzet állandó jelenlétét és metaforikus erejét az európai történelemben. (Ugyanígy nehéz megállapítani, miben is áll a vidék vidék mivolta. Egy bizonyos: város nélkül nincs vidék, ahogy vidék nélkül aligha létezhet város.)⁴ Már Arisztotelész is úgy gondolta, hogy a kisebb szükségközösségek, mint a háznép, falu a városállamban érik el szintézisüket: az „önmagukban való elegendőséget”, azaz az autarkiát.⁵ A város mint metafora tehát elsődlegesen politikai, mi más is lehetne, a politika szó is a város fogalmából eredeztethető, sőt igazából az állam is.

A város kérdése Arisztotelész óta kitüntetetten a politikai filozófia kérdése is, ám a racionális bölcséleti megfontolásokon túl mitikus képzetek is bőven tapadnak hozzá – s ezek toposzai jól mutatják a városról szóló képzetek sokoldalúságát. A városokról szóló középkori krónikák és koraújkori leírások visszatérő eleme a város régiségének, csodás eredetének, ősi alapításának kiemelése, a város nemessége, a falak, bástyák, tornyok jelképezte ereje, illetve lakóinak kiváló fizikai és lelki tulajdonságai, mint szorgalmuk és büszkeségük vagy a nők

¹ Tudományos főmunkatárs, intézetvezető, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet; Hatos.Pal@uni-nke.hu.

² Allan Janik: Karl Kraus – Apocalyptic Satirist. The Post-War Crisis and the Rise of the Swastika. *Central European History*, 40. (2007), 1. 165.

³ Kraus megállapításának kontextusához lásd Robert S. Wistrich: *Laboratory for World Destruction. Germans and Jews in Central Europe*. Lincoln, University of Nebraska Press, 2007.

⁴ Kövér György: Van-e, volt-e vidéki történetírás? In Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2016. 29–60.

⁵ Arisztotelész: *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1984.

csinossága, a férfiak leleményessége és/vagy bátorsága.⁶ A felvilágosodás századában kibontakozó modernitás is alkotott toposzokat a városról, ezek között a legismertebbek azok, amelyeket Carl E. Schorske egy tömörségében is pompás tanulmányában felsorolt, amelyben a várost mint metaforát vizsgálta az elmúlt kétszáz év európai eszmetörténetében.⁷ Schorske a várost mint erényt és romlást, illetve mint a jón és rosszon túli modern egzisztenciát vette számba. Értelmezésében Voltaire (és részben Adam Smith) nyomán kelt életre a város mint az erény szimbóluma és lehetősége a felvilágosodás optimizmusában, amely az ipart mint iparizációt (azaz „iparkodást”) értékelt magasra. A város ugyanakkor – különösen Voltaire-nél – a gazdagok gyönyör- és kielégüléskeresésének elsődleges színtere, s ekként az emberi nem előrehaladását és harmóniájának kibontakozását is elősegíti, hiszen a luxus változatos és költséges életformái és folyton növekvő igényei folyamatosan munkát adnak a kézművesek és kereskedők tömegeinek.

Az ipari forradalom és a nagyvárosok létrejötte azonban a felvilágosodás egy másik, pesszimistább hagyományának biztosít nagyobb helyet: a bűnös város toposzának. Ebben a jelentésben a városi fejlődés a természet és az emberi nem primordiális közösségének szétforgácsolását indítja el, az ismerős terek és tájak lerombolásához vezet, s mindezt a profit, a „mammon” hajhászásának alantas ösztönzésére. A bűnös város oly elterjedt gondolata egyben a modern, 19. századi ember kiábrándulását, megcsalatott reményeit és az ebből eredő hasadt tudatát is kifejezi. Az utak, hidak, vasutak és ipari épületek hívták létre a modern funkcionális építészetet, a technika és az újítás szentélyeit; a nagyvárosi polgár otthona, a sívár bérrpaloták azonban autentikus stílust nem nyertek, eklektikus mivoltukban csak történelmi díszletek, az „emberközeli” múlt elvesztett édenének illuzórikus dokumentumai, vagy éppen, mint Walter Benjamin marxista kritikájában, az áruként való megjelenés előtti tétovázás, a felébredés előtti közvetlen álmok maradványai.⁸ A modern időkre oly jellemző nosztalgia sokszólamú diskurzusából kihallatszó *ressentiment* úgy láttatja, hogy a nagyvárosok méretük, kiterjedésük révén is az elidegenedés és a nyugtalanság helyei. A nagyváros monumentális díszletei mögül kiveszett a középkori és a korai újkor

⁶ Waldemar Deonna: *La fiction dans l'Histoire ancienne de Genève et du Pays du Vaud*. Genève, Kundig, 1929.

⁷ Carl E. Schorske: *The Idea of the City in European Thought. Voltaire to Spengler*. In Carl E. Schorske: *Thinking with History*. Princeton, Princeton University Press, 1998. 37–55.

⁸ Walter Benjamin: *Párizs, a XIX. század fővárosa*. Ford. Széll Jenő. In Walter Benjamin: *Kommentár és prófécia*. Budapest, Gondolat, 1969. 93.

szerves fejlődés átlátható és követhető ritmusú munkamegosztása, ismerős és otthonos urbanitása, eltűnt a középkori városgazdaság „kicsiny képe”, azé a városé, amely még szinte „észrevétlen nő ki a föld kebeléből”, és „szelíden” válik le a földesúr „testéről”, s amelynek szokásszerűségében „a közösség minden cél nélkül, a közeli együttélés alapján szabályozta önmagát”.⁹ A *par excellence* modern várost viszont a régi századfordulót megelőző évtizedek korszaka hozta el, a várost, amely túl van jón és rosszon, és – tegyük hozzá Schorske leírásához – túl van mítoszon és történelmen. A felvilágosodás városa a középkor sötétségéből bontakozott ki, s képe a rózsás jövőndöbe tekintett; a „bűnös város” viszont visszamatutott az időben, mivel metaforája a természet és ember eredeti harmóniájának vagy a középkor univerzális értékrendjének, de mindenképpen egy tételezett aranykornak az elárulását beszéli el. Szemben a városnak e két, etikailag motivált képével, amely időbeli struktúrák folyamatába illeszthető, az új, a jón és rosszon túli metropolisz nietzschei ihletésű képzete félrelöki a progresszió és a regresszió morális síkon megfogalmazott dilemmáját. Nem egy meghatározott időbeli helyzetben, nem a múlt és a jövő között helyezkedik el, hanem az „itt és most” örök ideiglenességében. Lényege az áttűnés, az átmenet vagy éppen a válság, krízis állandósága, s ezzel párhuzamosan a történelem „terhének” elutasítása. A közvilágítás és a villamosítás ebben az értelemben a város éjjeli arcának ad sugárzást: az éjjeli fények dicsérete, a folytonos mámor, az est állapota, amely a kalandban és a kiszámíthatatlanságban, sőt a veszélyben lelt gyönyör urbánus léthez kötött auráját jeleníti meg, messze van már a 18. század városának napvilág mellett tevékenykedő szorgalmától.¹⁰ Az éjszakai élet, az izgatottság, a mámor mellett a sötétség másik arcát is hangsúlyozza, a nyomor és a marginális lét esztétikus felfogása a nagyvárosi létet mint sajátos modern egzisztenciát emeli fel, függetlenül attól, hogy társul-e hozzá – mint Gorkijnál vagy Rilkenél – társadalmi utópia és szociális elkötelezettség.¹¹ Ebben a sajátos, jón és rosszon túli létezőmódban, amelynek saját színe az éjszaka, a modern én térbeli kiterjedése is összetöpreődik, ahogy a fiatal Henry James rajzolja

⁹ Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 100–101, 604. Hajnal István kulturális kritikája sokat köszönhet a két világháború közötti évek konzervatív eszmé-áramlatainak – de a középkor „emberléptékűsége” a baloldali városfejlesztés idejét is inspirálta.

¹⁰ Judith R. Walkowitz: *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late Victorian London*. Chicago, University of Chicago Press, 1992.

¹¹ N. Kovács Tímea: Az éjszakai város. *Jelenkor*, 47. (2004), 9. 919–923.

saját maga és London portréját 1876-ban: „személytelen, sötét lyuk a hatalmas és általános feketeségben”.¹²

A város mint szervezett tér azonban egyetlen előbb felsorolt értelemben sem az elsődleges valóságok metaforája, hiába hívnak időnként egyes humanista gondolkodók az „organikus városhoz” való visszatérésre.¹³ A teremtés elbeszélése az emberi kezdetet a kertbe helyezte, az üdvösség viszont már a „mennyei Jeruzsálem” terein teljesül be, ahol „többé sosem lesz éjszaka”, s amelynek „nincs szüksége a napra, sem a holdra, hogy világítsanak benne; mert az Isten dicsősége megvilágosította azt, és annak szövétneke a Bárány” (Jel 21, 23, 25). A város bibliai képe a zsidó–keresztény hagyomány üdvtörténeti látásmódjának megnyilvánulása, ahol a parúszia nem a kezdetek helyreállítását jelenti, hanem Isten üdvtörténeti tervének teljes kibontását. Ha már a „szent város” archaikus toposza sem az eredethez igazít vissza, még kevésbé az erény és munkálkodás képeivel vagy a romlás képzetével övezett város e világi metaforái, s legkevésbé a mesterséges, sőt virtuális terek megalkotásával az idő struktúráitól magát eloldó modern, illetve posztmodern város. Mindegyik konfliktusban áll a természet vagy a falusi élet és a primitív valóságok egyéb térbeli képeinek tudatlanként és/vagy romlatlanként, meghaladottnak vagy elpusztítottak ábrázolt metaforáival, s csak kivételes esetben történik meg, hogy a város „az élet két nagy ellenlábásának”, a szellemi létezésnek és a természeti állapotnak magasabb egységébe hívna, mint Georg Simmel Firenzéje, ahol a „természet szellemmé vált, anélkül hogy feladta volna önmagát”.¹⁴

Talán éppen ezért, a másodlagosság s az épített környezet csináltságának magától adódó benyomásából adódóan is a városhoz fűződő képek és narratívák fokozottan alkalmasak a szakítás, a törés megjelenítésére, a múlt aszimmetrikus bemutatására, olyan látásra, amelyben a dolgok régi rendje elmúlt, s valami új, ígéretes vagy éppen bizonytalan forma magasodik a táj eltűnésre ítéltetett régi képe fölé. A hagyomány beérkeztségével szemben az ilyen, alapvetően dichotómiát hordozó képek mögött annak reménye és kíváncsisága áll, hogy a jövő határozottan különbözzék a jelentől. De a másodlagos valóságok megjelenítéséből következően az sem véletlen, hogy a városhoz fűződő képzetekben a száműzetés és az elidegenedés s hozzá kapcsolódóan az idegen, a menekült,

¹² „[...] *an impersonal black hole in the huge general blackness*”. Idézi Walkowitz (1992): i. m. 15.

¹³ Lásd különösen Lewis Mumford: *The City in History*. New York, Harcourt, 1961.

¹⁴ Georg Simmel: *Velence, Firenze, Róma*. Budapest, Atlantisz, 1990. 13.

a hontalan képe, sőt mint Walter Benjamin Baudelaire-olvasatának kortárs kultusza is mutatja, a céltalan csatangoló, a *flâneur* tévelygő alakja is gyakran megjelenik, és vesz fel metaforikus pozíciókat, és ekként szolgálja a róluk szóló diskurzusban megnyilvánuló identitáskonstrukciók kifejezését.¹⁵

Amit előzőleg írtam, azt az urbánus képzetek nyugat-európai hagyományából idéztem, de akár gondolhatunk New Yorkra is, a „Metropolis” 20. századi amerikai megtestesülésére. Ez utóbbi város történeti fejlődésének összehasonlító vizsgálatával több európai város esetében kísérleteztek, egy úttörő szemléletű kortárs munkából például azt is megtudhatjuk, hogy az útmenti fák mit mesélnek a nők jogairól és munkaerőpiaci helyzetéről, szegénység és gazdagság térbeli szimbolizmusáról, s a jövőbe vetett hit társadalomtörténetéről Berlinben és New Yorkban, ez utóbbi ugyanis a berlini várostervezés „zöld” mintáját is követte.¹⁶ A városhoz kötött modern képzeteknek tehát nem feltétlenül alkotják elsődleges kontextusát a nemzeti történelem narratívái, a New York és Budapest összehasonlító vizsgálatáról szóló monográfia szerzői harminc éve arra a következtetésre jutottak, hogy a városi politika és identitás konfliktusai New Yorkban kevésbé voltak a nemzeti elbeszéléseknek kiszolgáltatva, mint Budapesten.¹⁷ Ha a város nem a szimbolikus politika elsődleges csatateré, akkor jobban látszik, miként lesz vagy nem lesz a város a társadalmi egyenlőtlenség leküzdésének és a kulturális és technikai innovációnak a kísérleti terepe.

Nagy kérdés, hogy vajon leírható-e a Baltikumtól az Adriáig és az Elbától az egykori Osztrák–Magyar Monarchia keleti határáig terjedő régió, tehát a tágabb értelemben vett közép- (és kelet-) európai város a fentebb idézett gondolati konstrukciókkal? Vagy a térség városai inkább egymással mutatnak közös urbanizációs történeti sajátosságokat – s leginkább múltjuk antagonisztikus szimbolikus öröksége szempontjából érdekesekek? Miként ragadhatók meg társadalomtörténetileg és szimbolikus reprezentációk szintjén vagy éppen a környezetükhöz való viszonyukban? Melyek ezek a sajátosságok, milyen belső különbségeik vannak, és milyen különbségek léteznek az Európa „magrégiónak” tekintett nyugat-európai, illetve a többi, „perifériaként” leírt észak-, dél-,

¹⁵ Müllner András: Teknősbéka-sétáltatás. A város és a flâneur metaforája a hipertext-diskurzusban. *Jelenkor*, 47. (2004), 9. 924–931.

¹⁶ Sonja Dümpellman: *Seeing Trees. A History of Street Trees in New York City and Berlin*. New Haven, Yale University Press, 2019.

¹⁷ Carl E. Schorske – Thomas Bender: Afterword. Historical Perspectives and National Cultures. In Thomas Bender – Carl E. Schorske: *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. New York, Russell Sage Foundation, 1994. 367–372.

illetve kelet-európai urbanizációs fejlődésmodellek között? Kétségtelen, hogy Budapesthez, Prágához vagy éppen Bécshez erőteljes közös képek rendelhetőek, s kétségtelen, az is, hogy ezek a városok sokban osztják a nyugat-európai városfejlődés s az ehhez rendelt elbeszélések nem egy elemét – ám sokszor emlegetett *fin de siècle* kozmopolitizmusukra sötét árnyékként vetül ellentétük saját környezetük politikailag instrumentalizált, s – legtöbbször konstruált – „tősgyökereességével”.¹⁸ A „vörös Bécs” szembenállása a katolikus Ausztriával, a bűnös Budapest „idegensége”, amely megtagadta „ezeréves múltját”, és „sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit” vagy éppen a német Prága ellentéte a „tisztá” cseh vidékkel, az urbanitást, az urbanizációt feszültebb fényben láttatja Európa középső felén, mint nyugati tájain. A modernizáció tagadhatatlanul együtt járt a politika etnicizálásával és ezzel párhuzamosan a nyelvi, vallási és nemzetiségi homogenizáció kikényszerítésével. Ám kérdés, hogy a múlt nyomai véglegesen eltüntethetők-e? Történeti-kritikai feldolgozásuk talán segítségül szolgálhat olyan lokális emlékezethelyek kialakításának, amelyek a jövő városát élhetővé teszik, és nem a társadalmi disztópiák profétáit igazolják. A francia történész, Michel de Certeau szerint a 16. század óta „a város, mint tény fokozatosan várossá, mint koncepcióvá alakul”.¹⁹ Ha ez így van, a városról szóló történeti gondolkodás továbbra is kimeríthetetlen – hiszen folyamatosan változik annak összefüggésrendszere, hogy milyen koncepció(ka)t fogalmazunk meg a városról. A kötetünk *Város és identitás* című részében közölt léptékgazdag kontextusokat és változatos módszertani készletet mozgósító, a különböző nemzeti és lokális forrásbázison nyugvó tanulmányok ezt a megállapítást helytállóvá teszik – s arra biztatnak, hogy évkönyvünk írásai nyomán újabb intellektuális kérdésfeltevések szülessenek közös hazánk, Közép-Európa értelmezéséhez.

¹⁸ Két paradigmaticus munka: Carl E. Schorske: *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, Vintage Books, 1979; Allan Janik – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. New York, Simon and Schuster, 1973; illetve Allan Janik: *Wittgenstein's Vienna Revisited*. London, Routledge, 2018. Magyar szempontból lásd Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988. összehasonlító várostörténeti tanulmányait, illetve John Lukacs: *Budapest, 1900*. Budapest, Európa, 2014.

¹⁹ Michel de Certeau: A cselekvés művészete. Séta a városban. *Café Babel*, 18. (2009), 59. 16.

Felhasznált irodalom

- Arisztotelész: *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1984. Online: <https://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>
- Benjamin, Walter: Párizs, a XIX. század fővárosa. Ford. Széll Jenő. In Walter Benjamin: *Kommentár és prófécia*. Budapest, Gondolat, 1969. 75–94.
- de Certeau, Michel: A cselekvés művészete. Séta a városban. *Café Babel*, 18. (2009), 59. 15–26.
- Deonna, Waldemar: *La fiction dans l'Histoire ancienne de Genève et du Pays du Vaud*. Genève, Kundig, 1929.
- Dümpellman, Sonja: *Seeing Trees. A History of Street Trees in New York City and Berlin*. New Haven, Yale University Press, 2019. Online: <https://doi.org/10.12987/9780300240702>
- Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988.
- Janik, Allan: Karl Kraus – Apocalyptic Satirist. The Post-War Crisis and the Rise of the Swastika. *Central European History*, 40. (2007), 1. 164–166. Online: <https://doi.org/10.1017/s0008938907000428>
- Janik, Allan: *Wittgenstein's Vienna Revisited*. London, Routledge, 2018. Online: <https://doi.org/10.4324/9781351326162>
- Janik, Allan – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. New York, Simon and Schuster, 1973.
- Kövér György: Van-e, volt-e vidéki történetírás? In Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2016. 29–60.
- Lukacs, John: *Budapest, 1900*. Budapest, Európa, 2014.
- Mumford, Lewis: *The City in History*. New York, Harcourt, 1961.
- Müllner András: Teknősbéka-sétáltatás. A város és a flâneur metaforája a hipertext-diskurzusban. *Jelenkor*, 47. (2004), 9. 924–931.
- N. Kovács Tímea: Az éjszakai város. *Jelenkor*, 47. (2004), 9. 919–923.
- Schorske, Carl E.: *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, Vintage Books, 1979.
- Schorske, Carl E.: The Idea of the City in European Thought. Voltaire to Spengler. In Carl E. Schorske: *Thinking with History*. Princeton, Princeton University Press, 1998. 37–55.
- Schorske, Carl E. – Thomas Bender: Afterword. Historical Perspectives and National Cultures. In Thomas Bender – Carl E. Schorske: *Budapest and New York: Studies*

Hatos Pál

in Metropolitan Transformation, 1870–1930. New York, Russell Sage Foundation, 1994. 367–372

Simmel, Georg: *Velence, Firenze, Róma*. Budapest, Atlantisz, 1990.

Walkowitz, Judith R.: *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late Victorian London*. Chicago. University of Chicago Press, 1992. Online: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226081014.001.0001>

Wistrich, Robert S.: *Laboratory for World Destruction. Germans and Jews in Central Europe*. Lincoln, University of Nebraska Press, 2007. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1djmgcz>

*Zahorán Csaba*¹

„Idegen rabságban”

Az erdélyi városok két világháború közötti átalakulása
magyar szemmel

Bevezetés: egy diskurzus születése

Az Osztrák–Magyar Monarchia és vele együtt a történelmi Magyarország felbomlását szentesítő 1920. június 4-i trianoni békeszerződés megkötése után magyar részről továbbra is élénk figyelem irányult az elveszített területekre. Ez az érdeklődés egyaránt táplálkozott az elcsatolt régiókat kényszerűen elhagyó – elmenekült vagy áttelepült – magyarok százezreinek² kötődéseiből és a magyar kormányzat revizionista törekvéseiből. A régió új berendezkedéséhez való magyar viszonyulást – érthető módon – nagyban befolyásolták az érzelmek. A menekültek beszámolóit és panaszait, legkülönbözőbb szervezeteik megnyilvánulásait és a kormányzati propagandát többnyire a düh, elutasítás, keserűség vagy dac jellemezte, ami az évek múltával nosztalgiával és szomorúsággal, az elveszett otthon utáni sóvárgással egészült ki.

A Romániához csatolt kelet-magyarországi területek és Erdély³ vonatkozásában megnyilvánuló diskurzusnak azonban a veszteség érzetén túl volt még egy fontos összetevője. A magyar elitek 1918-ig részesedtek az Osztrák–Magyar Monarchia presztízseiből és abból a tényleges hatalmi pozícióból, amelyet ez az államalakulat Közép- és Délkelet-Európában, illetve a Balkánon betöltött. Ezt a szerepet az érintettek a Mohács előtti Magyar Királyság emlékezetével is alá próbálták támasztani, amely szerint a középkori magyar állam egyszerre

¹ Tudományos munkatárs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet; Zahoran.Csaba@uni-nke.hu. Eredeti megjelenés: *Central European Horizons*, 2. (2021), 1. 93–125.

² Erről lásd például Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*. Budapest, Jaffa, 2020. 183–204.

³ A továbbiakban az egyszerűség kedvéért – és a köznyelvben is bevett módon – „Erdélyt” tágabb értelemben, vagyis az első világháború után Romániához csatolt összes kelet-magyarországi területre vonatkoztatva használom.

folytatott civilizatorikus tevékenységet Európa elmaradottabb délkeleti részein, és védte Közép- és Nyugat-Európát a keletről érkező „barbárok” (kunok, tatárok, törökök) támadásaival szemben. Ez a magyar küldetéstudat idővel beépült a modern magyar nemzetállam 19. századi ideológiájába, mintegy igazolva a magyar nemzetesítő törekvéseket is.⁴ Erdélyben a magyar–román egyenlőtlenségből is táplálkozott, amely a régió történeti fejlődésében, a magyar elitek hagyományosan előnyösebb politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális pozícióiban gyökerezett. Románia viszonylatában – a román irredentizmus miatti aggodalmak mellett⁵ – a „balkáni kisállam” iránti lekezelő attitűd is a részét képezte, pedig a fejedelemségek, majd az egyesült Románia elitjei idővel méltó versenytársaknak bizonyultak az Erdélyért folytatott játszmában – ahogy azt a későbbi fejlemények is igazolták.

A domináns magyar elitek olyan mértékben azonosultak ezzel a szemlélettel, hogy a magyar állam civilizatorikus szerepe és a magyarság szupremáciája még a párizsi békekonferencián is kézenfekvő érvnek tűnt Magyarország területi integritása mellett.⁶ Erdély Románia általi elfoglalása és annak nagyhatalmi jóváhagyása így komoly feszültséget generált a magyar küldetéstudat, a magyar Románia- és románsággép, valamint az új hatalmi viszonyok között. Ez, az erdélyi magyarságot „történelmileg megillető” pozíció és a tényleges új helyzete közötti ellentmondás vált a magyar nyilvánosságban újonnan létrejövő, a két világháború között virágkorát élő Erdély-diskurzus egyik központi, formáló elemévé. De hasonlóan fontosak voltak azok a – mai kifejezéssel identitáspolitikai – toposzok is, amelyek a nemzeti hovatartozást abszolutizálva a (magyar) össz nemzeti szolidaritást és a magyarság melletti kitartást hangsúlyozták a kisebbségi helyzetben. Mivel e diskurzus a megoldást általában – kimondva vagy kimondatlanul – a trianoni békeszerződés valamiféle felülvizsgálatában látta, szervesen illeszkedett a korabeli magyar revizionizmus kontextusába is.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In Romsics Ignác: *Múlt-ról a mának. Tanulmányok, esszék a magyar történelemről*. Budapest, Osiris, 2004. 121–148; illetve Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007, különösen 90–130.

⁵ Bővebben lásd Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004.

⁶ Lásd Gerő András (összeáll.): *Sorsdöntések. A kiegyezés – 1867, A trianoni béke – 1920, A párizsi béke – 1947*. Budapest, Göncöl Kiadó, 1989. 156–157, 159.

1. kép: Az 1930–40-es években emelt Tiszti Kaszinó (Cercul Militar) épülete Brassóban

Forrás: a szerző felvétele, 2009

Noha a két világháború közötti, Erdélyre és a többi elcsatolt területre irányuló figyelem nem volt állandó, és a megszokás, illetve a mindenféle újabb ügyek miatt idővel lanyhult, a kormányzat és az érdekeltek igyekeztek azt folyamatosan fenntartani. Abban bíztak, hogy a megfelelő időben majd lehetőség nyílik a mélységesen igazságtalannak és elfogadhatatlannak érzett békeszerződés revideálására, Magyarország pedig legalább részben vissza tudja szerezni az elveszett területeket. Jóllehet a revizionista diskurzus a békeszerződés aláírását, majd ratifikálását követően évekre visszaszorult, az 1920-as évek végén, a nemzetközi körülmények módosulásával újra megjelent, és egyre nagyobb teret hódított a közbeszédben.⁷ Tulajdonképpen integrálta az ebben az időszakban

⁷ Bővebben lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009.

született, a határon túli magyarsággal kapcsolatos alkotások jelentős részét, a propagandisztikus írásoktól a nosztalgikus útirajzokon át a tudományos igényű elemzésekig.

Ennek a diskurzusnak a szemlélete és nyelvezete több szempontól is „elfogult” és tendenciózus volt. Sok korábbi, a románságra nem éppen hízelgő sztereotípiát és előítéletet is magába olvasztott, összhangban azzal a képpel, amelyet az Európa középső és nyugati részeiről érkezők alkottak a Balkánról és a kontinens délkeleti régiójáról.⁸ Ugyanakkor korántsem tekinthető teljesen hamisnak vagy megalapozatlannak, és számos valóságelemet is tartalmazott. Talán ez is magyarázza azt a szívósságot, amelynek segítségével nemcsak a magyar revizionizmus katasztrófális kimenetelét, hanem az államszocializmus évtizedeit is túlélte, különféle megnyilvánulásai pedig mindmáig felbukkannak, Magyarországon és Romániában egyaránt.⁹

A megvizsgált szövegek

A következőkben olyan írásokról lesz szó, amelyek a Romániához került, de továbbra is magyarnak tekintett erdélyi városokról születtek, néhány évvel Trianon után. A városok sajátos pozíciója és funkciója a 19–20. századi Erdélyben önmagában is szerteágazó téma,¹⁰ itt csak azt a toposzt említeném meg, amely már az első világháború előtt megjelent velük kapcsolatban, és Trianon után is meghatározta a hozzájuk való magyar viszonyulást. A dinamikusan magyarosodó erdélyi városok ugyanis egyszerre testesítették meg a modernizációt,

⁸ Bővebben lásd Maria Todorova: *Balkanii și balcanismul*. București, Humanitas, 2000. Ez a jelenség természetesen kétirányú, hiszen a román nyilvánosságban is jócskán találni negatív és lenéző sztereotípiákat „a magyarokról”, ezek elemzése azonban meghaladja jelen írás kereteit.

⁹ Az aktuális közbeszédben lásd például Horváth-Kovács Szilárd: Hogyan tapasztaltuk meg az autentikus „balkánt” Dobrudzsában. *Transindex*, 2019. augusztus 18. A kérdés azonban a tudományos diskurzusban is gyakran előkerül, nagy vitát váltott ki például Molnár Gusztáv 1997-ben megjelent esszéje, lásd Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség*, 3. (1997), 3–4. 208–232; vö. *Magyar Kisebbség*, 4. (1998), 1. 3–101. A román nemzetfejlődéssel kapcsolatban pedig lásd még például Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetstratégiák. Politológiai és társadalom-lélektani esszék, tanulmányok a román–magyar (francia), a szlovák (cseh)–magyar, a francia–amerikai és a német–francia viszony történetéből*. Budapest, Méry Ratio – Kisebbségéért – Pro Minoritate Alapítvány, 2013.

¹⁰ Lásd például Pomogáts Béla: Erdélyi magyar városok. In Pomogáts Béla: *Változó Erdély. Tanulmányok Erdélyről*. Budapest, Lucidus, 2001. 61–86.

és mint a „magyarosodás kohói”¹¹ a dualista magyar nemzetállam egyik erdélyi pilléreként is szolgáltak.¹² Az erdélyi urbánus közeg 1918 utáni fokozatos átalakulása ezért különösen fájdalmasan érintette a magyar eliteket.¹³ Az elemzésemben megvizsgált szövegek szerzői többnyire erdélyi – onnan távozott vagy továbbra is ott élő – magyar értelmiségiek voltak, akik a városok aktuális viszonyait elsősorban épp ilyen szemmel látták és láttatták.

1930-ban jelent meg a *Magyarság* nevű nacionalista napilap jubileumi évkönyvében az a tizenhat oldalas összeállítás, amely a Csehszlovákiához, Romániához és a délszláv államhoz került fontosabb városokról nyújtott vázlatos, számos fényképpel illusztrált körképet.¹⁴ A *Magyar városok idegen rabságban* cím sokat elárul a rövid írásokról, amelyek szerzői „magyar szemmel” értékelték és fogalmazták meg benyomásaikat. Az összeállítás bevezetőjéből érdemes hosszabban is idézni, mivel mintegy sűrítve – és magyarországi lapként jóval szabadabban – fogalmazza meg azt a szemléletet, amelyből a magyar Erdély-diskurzus is jócskán merített:

„Kolozsvár, Kassa, Pozsony, Arad, Szabadka, Nagyvárad, Marosvásárhely, Brassó és a régi Magyarország többi történelmi levegőjű magyar városa – áll a szövegben – lassacskán álomszerű távolságba kerül a csonka ország magyarjától s csak a régi emlékek között él már. A Magyarság jubileumán kötelességének tartja, hogy újra közel hozza olvasóihoz azokat a városokat, melyek olyan messze kerültek tőlünk. Az ezeréves magyar történelem minden kincse, szépsége ezekben a városokban van, amit csak kőben, fában, aranyban, ezüstben kiformált ezer éven át a magyar művészet, ami építő lélek csak megnyilatkozhatott bennünk az elmúlt századokban, az mind odaát maradt, a csonka ország városainak alig-alig jutott valami.”¹⁵

¹¹ Varga E. Árpád: Erdély magyar népessége 1870–1995 között. *Magyar Kisebbség*, 4. (1998), 3–4. 366.

¹² Ezzel kapcsolatban lásd például Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra*. Budapest, Athenaeum R.-T., 1883. 59–66; illetve A népszámlálás súlypontja. *Budapesti Hirlap*, 1911. január 22. 31.

¹³ Lásd például a magyar békekedétség érvelését 1920-ban. A magyar béke delegáció II. jegyzékének összefoglaló kivonata (Neuilly, 1920. január 14.). In Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Budapest, Osiris, 2003. 118.

¹⁴ *Magyar városok idegen rabságban. A Magyarság jubileumi évkönyve 1920–1930*. Budapest, Magyarság Lapkiadó R.-T., 1930. 67–82. (A továbbiakban: *Magyar városok*.)

¹⁵ *Magyar városok* (1930): i. m. 67.

Az erdélyi városok közül Kolozsvárról (ma: Cluj-Napoca, Románia), Nagyváradról (Oradea), Aradról (Arad) és Brassórol (Braşov) közölt 1-2 oldal terjedelmű pillanatképeket az évkönyv. Az egyes írások szerzői nincsenek feltüntetve (az Aradról tudósító „Spectator”, azaz Krenner Miklóst leszámítva), de erdélyi kötődésüket nemcsak a helyismeret tükrözi, hanem az érintettségéről árulkodó, érzelemdús stílus is.

Németh László nagyhatású esszéje, a *Magyarok Romániában* 1935-ben jelent meg az általa szerkesztett és írt, Magyarországon megjelenő *Tanu* 3–4. számában.¹⁶ Németh 1935 nyarán járta be társaival Romániát, ahol vagy két hetet töltött, Erdélybe pedig délről, a Duna menti Giurgiu irányából, Bukarest érintésével jutott el.¹⁷ Németh útirajzát nemcsak az író „anyaországi” illetősége¹⁸ és lebilincselő stílusa, hanem szemlélete, valamint a „közép-európai tejtetstvériség” és a „Duna-gondolat” melletti elkötelezettsége is megkülönbözteti a többi írástól. (Nem csoda, hogy esszéje 1936-ban komoly vitát váltott ki mind Magyarországon, mind Erdélyben, sőt Budapesten még nemzetgyalázással is meg akarták vádolni.)¹⁹

Az *Erdélyi városképek* című esszégyűjteményt 1936-ban adta ki a budapesti Révai könyvkiadó és az Erdélyi Szépművészeti Céh.²⁰ A kötet öt erdélyi városról – Kolozsvárról, Nagyenyedről (ma: Aiud) Nagyváradról, Marosvásárhelyről (Târgu Mureş) és Brassórol – szóló írást tartalmazott, amelyek közül néhány korábban a kolozsvári *Erdélyi Helikon*ban is megjelent az 1930-as években.²¹ A viszonylag hosszú, szubjektív, esetenként nosztalgikus-lírai stílust a tárgyilagos elemzéssel vegyítő szövegek meglehetősen részletes képet rajzolnak az említett településekről. Szerzőik neves erdélyi vagy Erdélyben ténykedő írók,

¹⁶ Jelen íráshoz az esszé mellett a vita szövegeit is tartalmazó, Nagy Pál által gondozott kiadást használtam: Németh László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, Mentor, 2001.

¹⁷ Nagy Pál: Előszó. In Németh (2001): i. m. 5–15.

¹⁸ Noha Németh László Nagybányán született 1901-ben, kiskorukor őta a későbbi „trianoni” határokon belül élt.

¹⁹ Nagy (2001): i. m. 11. Az útirajzról és kontextusáról bővebben lásd Borsi-Kálmán Béla: Hasonlóságok és különbségek – és tanulságok I-II. *Korunk*, 19. (2008), 1. 15–24. és *Korunk*, 19. (2008), 2. 50–59.

²⁰ Pomogáts Béla: Bevezetés. In Pomogáts Béla (összeáll.): *Erdélyi városképek*. Bratislava/Pozsony, Madách–Posonium, 1994. 13.

²¹ Jelen íráshoz a Pomogáts Béla gondozásában kiadott kötetet használtam, amelyből kimaradt a Nagyenyedről szóló szöveg, de bekerült helyette több más esszé, ugyancsak az 1930–40-es évekből.

újságírók, közéleti személyiségek voltak: többek közt Kós Károly, Tabéry Géza, Molter Károly és Szemlér Ferenc. A *Kolozsvárhoz* címzett előszót a – szintén erdélyi – volt magyar miniszterelnök, gróf Bethlen István jegyezte, aki fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy

„[a] közéletben szereplőknek nincs ma komolyabb kötelességük, mint újból és újból felhívni az ifjabb generációk figyelmét arra, hogy a trianoni határokon túl három és félmillió magyar testvérünk folytat élethalálharcot megmaradásáért, s hogy ezt a küzdelmet csak akkor állhatja végig, ha a másik kilencmillió magyar történeti szolidaritását a háta mögött érzi”.²²

A Kolozsváron 1937-ben megjelent *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrésziünk átalakulása 1918–1936.* című kötet²³ a fentiekől kissé eltérő jellegű írásokat tartalmaz. A címével Apor Péter 18. századi, Erdély átalakulását taglaló klaszikus művére utaló kiadvány első része a régió politikai, közéleti, társadalmi, kulturális és gazdasági életében Trianon után bekövetkezett változásokat veszi sorra. A *Transzilvániai kalauz* alcímű második rész pedig – hasonló szerkezetben – hét erdélyi és bánági város (a korabeli román nyelvhasználati előírásoknak megfelelően kizárólag román néven szereplő Cluj, Oradea, Arad, Timișoara, Brașov, Târgu-Mures, Satu Mare) és a kisvárosok viszonyait ismerteti, „minden városról más-más benszülött újságíró”²⁴ tollából. A második rész bevezetésében a szerkesztő meg is indokolja az eljárást:

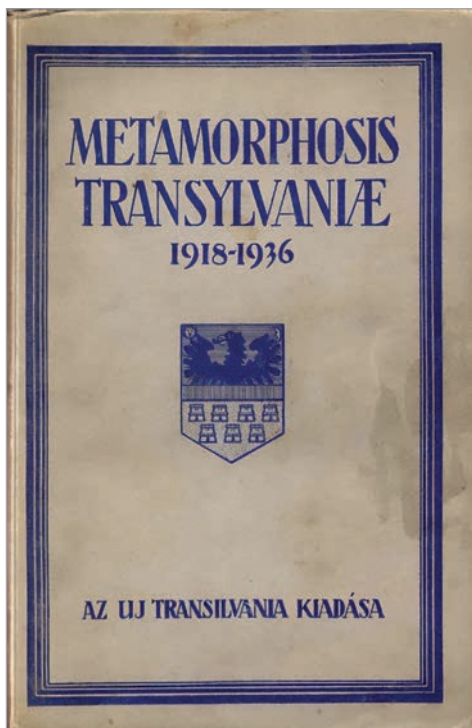
„mert hiszen a nagy átalakulás kontúrjai éppen e városokban rajzolódtak ki a legélesebben. A falu lakossága nagyon hamar beletörődött a változhatatlanba, mert minden kielését megtalálta a magaművelte föld áldásaiban s miután a nemzetiségi elkülönülések a falvakban a lakosság békekereső szándékával csakhamar elsimultak és mert az államhatalom a városok speciális elrománosítási célkitűzéseivel a falvak népet kevésbé méltatta figyelemre, természetszerűleg éppen a transzilvániai városoknál mutat nagyobb kilengéseket az átalakulás lázgörbéje.”²⁵

²² Pomogáts (1994): i. m. 15–16.

²³ Győri Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrésziünk átalakulása 1918–1936.* Cluj, Uj Transzilvánia, 1937.

²⁴ Győri Illés (1937): i. m. 121.

²⁵ Győri Illés (1937): i. m.

2. kép: A *Metamorphosis Transylvaniæ 1918–1936* című kiadvány borítója

A könyvet a román cenzúra is jóváhagyta, ami feltehetően az egyes írásokban is megnyilvánult, szerzői mindenesetre jóval árnyaltabban és összetettebben mutatják be a valóságot, mint például a *Magyarság* évkönyvének említett szövegei. A bevezetésben úgy fogalmaz a szerkesztő, hogy

„művük elkészítésénél egyetlen gondolat lelkesítette, hevítette őket [a szerzőket], nevezetesen, hogy a történelmi mult nagy tévedései után végre elháruljanak az akadályok a Transylvania földjén élő román és magyar népek őszinte közeledésének útjából. Ne várjon tehát tőlünk elfogult politizálást az olvasó, hanem elégedjék meg a tények és események tárgyilagos ismertetésével, hiszen a megismerés ugyanis a legrövidebb út az igazsághoz”.²⁶

²⁶ Győri Illés (1937): i. m. 5.

Zathureczky Gyula *Erdély. Amióta másképp hívják* című munkája²⁷ 1939-ben, vagyis már a versailles-i békerendszer megrendülése idején jelent meg Magyarországon, Püski Sándor Magyar Élet kiadóvállalatánál. A bánági születésű, de Magyarországon tevékenykedő író és újságíró tanulmánykötetével a két világháború közötti Románia – és különösen Erdély – bemutatását tűzte ki céljául, mivel – ahogy a bevezetésben fogalmaz –

„[m]egdöbönt és szomorodott lélekkel láttam több, mint egy évtizeddel ezelőtt, Erdélyből Magyarország földjére lépve, azt a tájékozatlanságot, nemtörődömséget és fölénnyességet, amellyel neobarokk társadalmunk az erdélyi kérdést kezelte. Azóta örvedetesen változott a helyzet [...] Mégis úgy érzem, az emberek csak részeket ismernek a határokon túli problémákról...”²⁸

Nem „szakkönyvnek” szánt munkájában tizenhat fejezetben foglalja össze az aktuális romániai viszonyokat, „természetesen a magyarság ügyét” állítva középpontba:²⁹ kitér az erdélyi magyar iskolákra és társadalomszervezésre, a romániai politikai helyzetre, a legionárius (vasgárdista) mozgalomra, a zsidóságra, a Regátra és Bukarestre és az erdélyi falvak mellett természetesen a városok világára is.

Az *Erdély* című monumentális kötet, amelynek „szellemi atyja” gróf Teleki Pál miniszterelnök és földrajztudós volt, szerkesztését pedig Deér József történész vezette, 1940 nyarára készült el, de már a második bécsi döntés kihirdetését követően jelent meg.³⁰ Noha így már nem tudta igazolni az Erdélyre vonatkozó magyar igények jogosságát, tartalma mégis a rendkívül fontos könyvek közé sorolja. A Kárpát-medence egységét, Erdély néprajzi, történeti és kulturális életét, valamint a román uralom alatti változásokat bemutató tanulmányok ugyanis komoly szakmai munka eredményeként születtek, értéküket pedig az sem csökkenti – legfeljebb árnyalja –, hogy közvetlen célja is volt az *Erdély* megjelenésének. Ahogy a kötet előszavában áll: „Európa igazságos újjárendezésének előestéjén elérkezett az idő, hogy elővegyük az igazság fegyvereit, s a magyar nép vérrrel és tudással szerzett jogait és múltjában igazolt nemzeti

²⁷ Zathureczky Gyula: *Erdély. Amióta másképp hívják*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2004.

²⁸ Zathureczky (2004): i. m. 5.

²⁹ Zathureczky (2004): i. m. 6.

³⁰ Barcsa Dániel: Az Erdély sorsa – Erdély sorsa. In Kovács Attila Zoltán (szerk.): *Erdély*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2011. 443. Jelen íráshoz a Kráter Műhely Egyesületnek a Magyar Történelmi Társulat 1940. évi eredeti kiadását újraközölő, azt Előhanggal, Utószóval és Barcsa írásával kiegészítő kötetet használtam.

törekvéseit a természeti és történeti igazságok nyílt megvallásával támasszuk alá. Ez a Magyar Történelmi Társulat célja ennek a műnek a kiadásával.”³¹ Igaz, rögtön ezután az következik, hogy:

„A tudósok, akik ezt a könyvet írásaikkal megtisztelték, nem értenek a propagandához. Időszerű nagy nemzeti célok és törekvések érdekében sem hajlandók ferdítésre vagy szépitésre. Tudományos hitelükre gonddal figyelmezve mondják ki kendőzés nélkül az igazságot, legyen az kedvező, avagy lesújtó magyar népünkre, mert meggyőződésük, hogy az igazság ismerete a nemzetnek csak javára, a népnek csak okulására vezethet, a hazugság és ferdítés mindkettőt lealázza.”³²

A kötet ötödik részének (*Erdély a román uralom alatt*) tanulmányai sorra veszik az impériumváltást, az erdélyi népesedési viszonyokat, gazdasági, társadalmi és kulturális életet, szerzőik pedig elismert szakemberek: Rónai András, Kovács Alajos, Makkai Sándor és Makkai László.

3. kép: Utcakép Kolozsvárról az 1920–30-as években emelt ortodox katedrálissal és a Nemzeti Színházzal

Forrás: Fortepan / László Lajtai, 1934

³¹ Kovács (2011): i. m. [7.]

³² Kovács (2011): i. m. [7.]

Az alábbiakban azt próbálom megragadni, hogy miképp érzékeltették a fentebbi munkák egyes szerzői az erdélyi városok aktuális helyzetét, és hogy ezzel hogyan gazdagították az említett magyar Erdély-diskurzust, különös tekintettel a „magyar civilizatorikus diskurzusra”. A számos lehetséges szempont közül elemzésemben elsősorban a változások általános értékelésére, valamint a társadalmi átalakulás, a modernizáció, és a Nyugat–Kelet lejtő megjelenítésére koncentrálok.

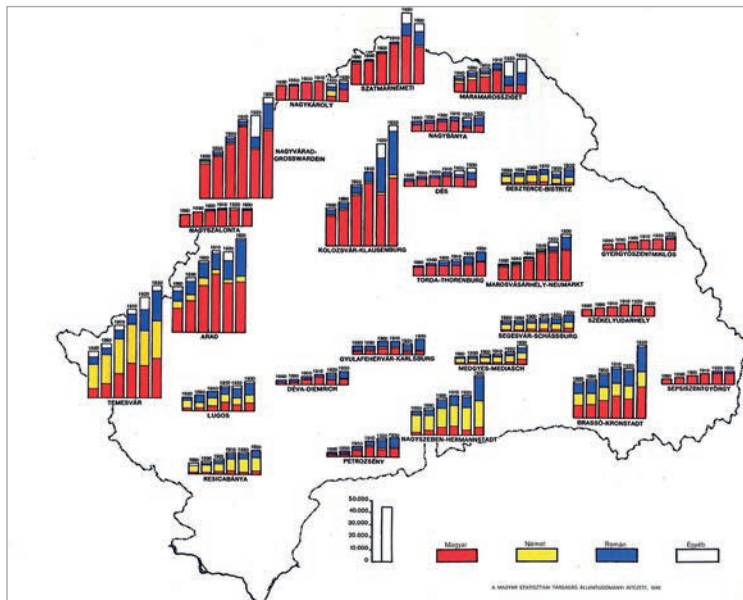
Változás és változatlanság

Az erdélyi városok gazdag történelme, a Magyarországhoz és magyarsághoz fűződő szoros kapcsolataik így vagy úgy minden szövegben megjelennek, még a döntően német vagy vegyes jellegű települések esetében is. Az *Erdélyi városképek* esszéinek terjedelmes történeti és művelődéstörténeti áttekintései, az *Erdély* című kötet több tanulmánya, továbbá a többi szövegben is elszórt utalások mind ezt a reprezentációt erősítik. A tatárok és törökök elleni küzdelmek említése pedig impliciten a magyarságnak és a magyar államnak a (nyugati) keresztény civilizáció védelmében vívott harcaira utal, emlékeztetve az olvasót arra, hogy a Nyugat–Kelet határvonal nemrég még a magyar–román államhatárt alkotó Keleti- és Déli-Kárpátok vonalán húzódott. Ugyanakkor a városok magyar vagy német hagyományainak hangsúlyozása és nyomatékosan *nem román* jellegük kidomborítása – történeti, társadalmi és kulturális szempontból egyaránt – tulajdonképpen az újonnan létrejött Nagy-Románia *román* nemzetállamként való meghatározását cáfolja. A szövegek ekképp a wilsoni nemzeti önrendelkezési elv megsértését, azaz a trianoni békeszerződés igazságtalanságát is demonstrálják, közvetve a revíziót szorgalmazó diskurzusba illeszkedve. Erre utalnak az *Erdélyi városképek* bevezető sorai is, amelyeket a volt magyar miniszterelnök, az Erdélyből áttelepült Bethlen István gróf fogalmazott meg: „Az erdélyi városok – magyar városok: hordozói egy ragyogó múltnak, beszélő kövei egy letűnt ezer év álmainak, sok küzdelemnek, harcnak, dicsőségnek és mementói egy nagy nemzeti tragédia beteljesülésének.”³³

A városok magyar jellegéhez és magyarországi múltjához, hagyományaihoz képest a szerzők többsége jelentős változásokat rögzít az 1918 óta eltelt időszak vonatkozásában. Például az egyik, Nagyváradról szóló szövegben az olvasható,

³³ Pomogáts (1994): i. m. 15.

hogy „A megszállás tizenkét esztendeje [...] súlyos nyomokat hagyott ennek a mozgalmas, élénk és gyönyörű városnak életében,”³⁴ másutt, Marosvásárhely kapcsán pedig hogy „Erre az időre tehető a város képének lassú, de rendszeres átalakulása”.³⁵ Temesvár (ma: Timișoara, Románia) elsősorban dinamikus fejlődésével tűnt ki a többi település közül,³⁶ de megváltozott Szatmárnémeti (Satu Mare) is, mégpedig „nemcsak belsőleg, hanem külsőleg is”.³⁷

4. kép: Erdély nagyobb városainak nemzetiségei, 1880–1930

Forrás: Kovács Alajos: Erdély népesedési viszonyai. In Kovács (2011): i. m. 395.

A nagy változások azonban számos írásban csak felszíni jelenségként tűnnek fel, sok települést pedig inkább a változatlanosság jellemez, illetve az „igazi” – azaz magyar vagy német – lényeg megmaradása. *A Magyar városok idegen*

³⁴ *Magyar városok* (1930): i. m. 75.

³⁵ Benczel Béla: Targu-Mures metamorfózisa. In Győri Illés (1937): i. m. 172.

³⁶ Kalotai Gábor: Timișoara metamorfózisa. In Győri Illés (1937): i. m. 144, 147–148, 150.

³⁷ Baradlai László: Satu Mare metamorfózisa. In Győri Illés (1937): i. m. 183.

rabságban című összeállítás bevezetőjének szerzője úgy fogalmaz, hogy noha „a tizéves megszállás nagyon-nagyon sok mindent idegen mázzal vont be”, az idelátogató pedig „egészen idegen világot talál”, a „külső máz alatt azért épen ott él mindenütt a magyar”.³⁸ Bethlen István pedig így zárja már idézett gondolatait: „Még ma is ott dereng rajtuk az ezeréves magyar szellemiség világossága, lelkük mélyén még ma is magyarok, mert amit az idők hosszú évszázadok alatt beléjük leheltek, azt semmiféle erőszakkal egyik napról a másikra megsemmisíteni nem lehet.”³⁹ Ezt a benyomást erősítik meg mások is, akik szerint például Brassó is „nagy átalakuláson ment keresztül”⁴⁰ [...] „a fejlődés lendületében is [...] megtartotta szász jellegét”,⁴¹ alig változott az új határ közelébe került Arad,⁴² és „Változatlanul áll Sepsiszentgyörgy és Udvarhely és a székelyek legészakibb fellegvára: Marosvásárhely, Szatmár, Nagykároly, Máramarosziget arca alig változott”.⁴³

Bethlen szavaira rímelnek Zathureczky Gyula összegző gondolatai is: „Bizonyos, hogy megváltoztak az emberek, akik a városokban laknak, de bizonyos, hogy maguk a városok nem változtak meg és nem változott a köveikből áradó hagyomány sem, amely Erdély hagyománya.”⁴⁴

Szerepcserék

Az erdélyi városok társadalmának átalakulását jól szemlélteti az egyes szövegekben a nemzetiségi arányok módosulásának, illetve a társadalmi szerepcseréknek az ismertetése. A szerzők sokféle módon közelítik meg ezt a két kérdést, és a legkülönbözőbb jelenségeket ragadnak meg írásaikban, de végeredményben többé-kevésbé hasonló következtetésekre jutnak. Például Makkai Sándor kiemeli, hogy:

„[a]z erdélyi városoknak a világháború előtt, összességüket tekintve uralkodóan magyar jellege volt. A 49 város közül 32-ben a magyarság abszolút többséget alkotott, csak 9-nak volt német jellege, és 8-nak román többsége, amely utóbbiak kifejezetten kisvárosok. 1918 után a városok jellegében nagy változások következtek be. Nemcsak a magyar

³⁸ Magyar városok (1930): i. m. 67.

³⁹ Pomogáts (1994): i. m. 15.

⁴⁰ Pogány Marcel: Brasov metamorfózisa. In Győri Illés (1937): i. m. 164.

⁴¹ Pogány (1937): i. m. 167.

⁴² Károly Sándor: Arad metamorfózisa. In Győri Illés (1937): i. m. 153.

⁴³ Zathureczky (2004): i. m. 53.

⁴⁴ Zathureczky (2004): i. m. 54.

tisztviselők távozása, hanem az a tény is hozzájárult ehhez, hogy a magyar állami intézmények az új uralom birtokába és szolgálatába kerültek. A megyei és városi székházak, a bíróságok, az iskolák, a színházak és múzeumok, a különféle hivatali épületek, a kaszárnyák stb., ezáltal máról holnapra a románság életének színterei, eszközei, hirdetői lettek, ami a városok képét azonnal megváltoztatta. Ahogy a román állami és társadalmi élet berendezkedése továbbhaladt, ezt a jelleget vették fel a bankok, kereskedések, gyárak s a magánházak új és új sorai is. [...] Ma a 49 város közül 27 magyar, 4 német, ellenben 18 román többségű.⁴⁵

Van, ahol pontos számadatokat is talál az olvasó, máshol viszont inkább csak a szerzők benyomásai tudósítanak a lakosság nemzeti összetételének változásáról. „A békebeli egynyelvűséggel szemben kétnyelvű lett a város” – áll Kolozsvárról az egyik írásban,⁴⁶ ugyanakkor Brassó kapcsán Szemlér Ferenc felidézi a város légkörének svájci jellegét és természetes háromnyelvűségét.⁴⁷ A Kolozsváron lezajlott „lakosságcsere” így ragadja meg Kós Károly: „Az impériumváltozás óta Erdély minden városa között Kolozsvár polgársága cserélődött ki leginkább. Közvetlenül a háború előtt hatvanezer lakója volt, ma százezer. Végeredményben csak annyi történt, hogy a város megnőtt.”⁴⁸

Az elemzett szövegekből egyértelműen kirajzolódik a városi társadalmakon belül korábban domináns magyarság politikai, gazdasági és társadalmi pozícióvesztése és mobilitási pályáinak beszűkülése. Ahogy Zathureczky Gyula rámutat: „A többségi emberből, a milleniumi Magyarország emberéből, Rákosi harmincmillió magyarjából máról-holnapra, minden átmenet nélkül, kisebbségi ember lett”, amit ugyanakkor azzal is kiegészít, hogy az új helyzet a magyarság nemzeti-társadalmi megújulásának lehetőségét is magában rejti.⁴⁹

A szerzők részletesen és gyakran meglehetősen sötét színekkel ábrázolják az erdélyi városokban élő magyarok legkülönfélébb nehézségeit, amelyek következtében a régió magyar kulturális, művelődési és gazdasági élete többnyire hanyatlásnak indult, vagy jobb esetben is stagnált. Mindenesetre csak kevés területen számolnak be pozitív fejleményekről. Még elkeserítőbb képet nyújt a kisvárosok magyar értelmisége: fokozatosan vagy Magyarországra, vagy máshova költözött, illetve visszavonult a nyilvánosságtól, ami még szürkébbé

⁴⁵ Makkai Sándor: Erdély társadalma. In Kovács (2011): i. m. 423–424.

⁴⁶ Szász Endre: Cluj metamorfózisa. In Győri Illés (1937): i. m. 126.

⁴⁷ Szemlér Ferenc: Brassó. In Pomogáts (1994): i. m. 197–198.

⁴⁸ Kós Károly: Kolozsvár. In Pomogáts (1994): i. m. 71.

⁴⁹ Zathureczky (2004): i. m. 15.

tette a helyi közéletet.⁵⁰ A magyar intézményrendszer elhúzódó válságával nem öncélúan foglalkoznak a szerzők. A románná lett állam támogatása nélkül ugyanis nem csupán a magyar kulturális dominancia megőrzése, hanem maga az erdélyi magyarság megmaradása – vagy mai kifejezéssel a magyar közösség etnokulturális reprodukciója – lett a tét. Az egyes írásokban így olyan állításokat lehet olvasni, hogy „a magyarság, mint Erdélyben mindenütt, Kolozsvárott is megszegényedett”;⁵¹ Nagyváradon „[a] román gyarapodás mögött való számbeli magyar lemaradásnál jelentékenyebben esik azonban latba az a hátraesés, amit gazdasági és főleg nemzetkulturális téren kellett a magyarságnak elszenvednie. [...] Proletár életrend felé rohanunk”;⁵² Temesváron pedig „[a] magyarság, melynek létszáma 28 ezer lehetett, elszegényedett s befelé élt”.⁵³

Az objektív okok (a világháború következményei, a korábbi gazdasági kapcsolatok szétzilálódása, gazdasági nehézségek és válságok stb.) megemlítése mellett egyes szerzők azt is érzékeltetik – ki hangsúlyosabban, ki kevésbé –, hogy a magyar hanyatlással párhuzamos román térnyerés korántsem egy spontán társadalmi jelenség volt, hanem tudatos állami politika is állt mögötte. Pontosan ragadja meg ezt Molter Károly, az *Erdélyi városképek* Marosvásárhelyről szóló esszéjében:

„Román részről (különösen ma) folyik a már nyíltan hangoztatott jelszó beváltása, hogy a várost gőzerővel románosítani kell! Előbb a megyében kellett a magyarságot majorizálni [...] A városban már bonyolultabb volt ez az eljárás. Először is szükség volt nagy, mesterségesen szított bevándorlásra. Minden apró vagy nagy, új vagy megürült és megürített pozícióba rekrutálódott ide az alkalmazott a mezőségi román népből. A főhivatali osztály, az újonnan szervezett iskolák, a katonaság, rendőrség, és a városi életre vágyó vagyonosabb gazdák, végül a regátiak hamar és szívesen honosodó csoportja teljessé tette ezt a városfoglalást, mely most is folyik még. [...] A zsidó magyarokat s a magyar nyelvű zsidókat a hivatalos statisztika természetesen félreszámítja már a magyarságtól. Remeteszeg nevű külváros bekapcsolása is segített, a román lakosok így is megszaporodtak, úgyhogy a lélekszám 20%-a biztosan román már nálunk. A politikusok többet mondanak, de pontos statisztikát még nem láttam. Mikor Avram Jancu szobrát leplezték le a piacon, nagy nemzeti ünnepség keretei közt, meggyőződünk, hogy eredménnyel járt a város románosítása...”⁵⁴

⁵⁰ Gárdos Sándor: A kisvárosok metamorfózisa. In Győri Illés (1937): i. m. 194.

⁵¹ Maksay Albert: Kolozsvár. In Pomogáts (1994): i. m. 53.

⁵² Tabéry Géza: Oradea metamorfózisa. In Győri Illés (1937): i. m. 133.

⁵³ Kalotai (1937): i. m. 148.

⁵⁴ Molter Károly: Marosvásárhely. In Pomogáts (1994): i. m. 141.

A két világháború közötti romániai közélet egymást követő nacionalista hullámai nemritkán a románok és nem románok együttélését is megnehezítették. Bár egyes városok és régiók toleráns szellemisége kevésbé változott, több helyen időnként feszültté vált az interetnikus viszony, és fokozódott a nemzetiségek egymástól való elkülönülése.⁵⁵ Jellemző példaként jelenik meg Arad esete, amely kapcsán Krenner Miklós nosztalgikusan idézi fel a világháború előtti nemzetiségi nyugalmat:

„A nemzetiségi megértés, leszámítva a XIX. század egy-egy kívül is viharos részletét, szintén elég szilárdan állott Aradon, pedig a szerbség egykor nagy hatalmát és kitűnő gárdáját nyomatékosan latba vetette, s a román nemzeti mozgalmak egyik Betlehemje itt volt. A magyarok és szerbek között meleg, a magyarok és románok között hűvösebb viszony alakult családi és társadalmi tekintetben. De az egyensúly szabályszerű volt. Ez természetesen a világháború elmúltával megváltozott. Tíz év múltán mégiscsak hinnünk kell ismét, hogy helyreáll a nemzetiségi szolidaritás... [...] A emberi megértés sorsának e hullámváltozásában nem a magyarság a ludas...”⁵⁶

A szerző viszont optimizmusának is hangot ad: „Arad hivatott, hogy a nemzetiségi megértés standardját megállapítsa.”⁵⁷

Kolozsvárról ugyanakkor az egyik írásban az olvasható, hogy a város román-sága „az államéleti, közigazgatási és gazdasági előretörés mellett” kulturális téren is nagyot fejlődött: komoly munka folyik a (magyaroktól átvett) román egyetemen, élénk a román közélet és népművelés is, megerősödött a román sajtó, az irodalmi élet és a színház,⁵⁸ mindehhez pedig a román egyházak nemzeti küldetése is hozzájárul. Brassó kapcsán Szemlér Ferenc úgy fogalmaz, hogy a vármegyei (magyar) hivatalnokságot „nyomtalanul elsöpörte a változás”, a magyarság pedig „fej nélkül maradt”, mint a Cenk-hegyi milleniumi emlékmű,⁵⁹ de itt sokkal inkább a szászok fokozatos, már a dualizmus idején is észrevehető térvesztése a központi téma:

„A szászság, mely egykor az egész Barcaság büszke urának vallotta magát, ma feltartóztathatatlanul veszít tért. [...] Helyettük azonban egyre gyorsuló iramban nő a románság száma [...] Brassó megye lassan, de biztosan elrománosodik. [...] Maga a város nem mutatja ugyan ezt a képet, a szászok száma azonban itt is csökken. Ma már a szász lakosság csupán

⁵⁵ Szemlér (1994): i. m. 198–199; illetve Szász (1937): i. m. 126; Kalotai (1937): i. m. 148, 149.

⁵⁶ Krenner Miklós: Arad. In Pomogáts (1994): i. m. 253–254.

⁵⁷ Pomogáts (1994): i. m. 253–254.

⁵⁸ Maksay (1994): i. m. 51.

⁵⁹ Szemlér (1994): i. m. 202.

huszonnégy százalékát teszi ki annak a hatvanezernyi tömegnek, amely mind Brassó polgárának vallja magát. Lényegében azonban nem csökkenés ez, hanem egy helyben állás, persze a másik két nép növekvő arányszáma mellett ez csak visszaesést jelent. Ma még a város arcán nem vehető észre jelek, és talán a szászok szívét sem tölti el aggodalommal az, amit a számok beszélnek, de bizonyos, hogy a jövő kérdéseit ez fogja eldönteni.⁶⁰

5. kép: A Maros folyó partja Aradon, a háttérben a Kulturpalotával és az evezős klub épületével
Forrás: Fortepan / Judit Hegedűs, 1935

Németh László viszont kissé másképp látja útirajzában Brassó, a „német gettó” jövőjét: „Jellege szerint Brassó szász város, s az lesz még akkor is, ha a gazdag és egykézű szászág egyharmadáról egytizedre olvad is le. Akárhogy futja be környékét villasor s proletár lakás, az utas mindig a belvárosban fog megállni. S a belváros szász...”⁶¹

A városi társadalmak hierarchiájában végbement szerepcseréket és egyéb változásokat néhány finom, de jelképesnek is tekinthető mozzanat szemlélteti a legjobban: a bolgárszegi románok 1919 óta minden évben belovagolnak Brassó főterére, mintegy szimbolikusan is birtokba véve a város központját;⁶² a kolozsvári magyar színház a díszes központi épületből – amelyet a román színház vett át – kiszorult az egykor könnyed szórakozás színterének számító nyári

⁶⁰ Pomogáts (1994): i. m. 215–216.

⁶¹ Németh (2001): i. m. 61.

⁶² Szemlér (1994): i. m. 193.

Színkörbe;⁶³ Marosvásárhelyen „mióta a románok, zsidók is flekkeneznek, esett a közügyi flekken jelentősége”;⁶⁴ Szatmárnémetiben pedig az „új iparágként” megjelenő határ menti csempészet mérsékelte az impériumváltás gazdasági következményeit.⁶⁵

6. kép: A régi városháza épülete Brassó főterén 1920-ban

Forrás: Fortepan / Balázs Boda

⁶³ Maksay (1994): i. m. 62.

⁶⁴ Molter (1994): i. m. 157.

⁶⁵ Baradlai (1937): i. m. 184.

Ambivalens modernizáció

A magyar szerzők hasonlóan ellentmondásosan viszonyulnak a városok – és Erdély – gazdasági körülményeinek alakulásához és az épített környezet változásához is. Az aktuális állapotokat értelemszerűen az Osztrák–Magyar Monarchián belüli helyzettel vetik össze, az egykori közép-európai nagyhatalom viszonylagos stabilitásával és fokozatos fejlődésével. Ez, továbbá a magyarság pozícióinak említett hanyatlása az írásokban összefonódik a régi, ismerős világ átalakulása és az otthonosság halványulása által kiváltott érzelmekkel, illetve Nagy-Románia válságokkal tarkított fejlődésének értékelésével. Így a román történeti tudatban a korszakról élő reprezentációhoz képest („Románia aranykora”, dinamikus fejlődés)⁶⁶ a magyar kortársak inkább negatív, de legalábbis vegyes képet festenek az erdélyi városok valóban felemás modernizációjáról a két világháború közötti évtizedekben.

A szövegek szerint például a kisvárosokat és Aradot gazdasági visszaesés sújtotta. „A közgazdasági, ipari és kereskedelmi élet szánalmas. Ezen a területen ez a város ijesztő módon elmaradt. És itt a szenvedő fél a kisebbség, mert a nagy sorvadás az ő bőrére megy.”⁶⁷ Nagyvárad is küszködött,⁶⁸ míg „Târgumures az impériumváltozás óta rengeteg tévesztéssel kell számoljon közgazdasági tekintetben. Ez a valaha virágzó székely város e szisztematikus sorvadás egy olyan stádiumába jutott, hogy igazán csak a piac tényezőinek rugalmasságán mulott, miszerint a teljes összeomlás be nem következett”.⁶⁹ Ugyanakkor ellenpéldák is megjelennek a tranzitkereskedelemből profitáló Szatmárnémeti (és Nagyvárad), illetve a kolozsvári kereskedelem, a brassói és temesvári ipar fejlődése kapcsán – sőt, „[a] Banat fővárosa néven emlegetett Timisoara közgazdasági tekintetben országrészünkben a legelső helyen áll [...] Timisoara ma egész Románia legnagyobb gyárvárosa,”⁷⁰ új műgyeteme révén pedig „komoly diákváros” is lett.

⁶⁶ Lásd például Ioan Scurtu: Cuvânt înainte. In Ioan Scurtu (szerk.): *Istoria Românilor. VIII. România întregită (1918–1940)*. București, Editura Enciclopedică, 2003. IX–X.

⁶⁷ Károly (1937): i. m. 158; és Gárdos (1937): 193–194.

⁶⁸ Tabéry (1937): i. m. 136.

⁶⁹ Benczel (1937): i. m. 177.

⁷⁰ Kalotai (1937): i. m. 150.

Rónai András viszont, a Nagy-Románia potenciálját az ország tényleges gazdasági eredményeivel összevető tanulmányában úgy foglalja össze elemzését, hogy

„valami lényegbevágó hiba van itt a gazdasági szerkezet és szervezés terén. S mindezeket látva azon sem csodálkozhatunk, hogy ezt az országot húsz év óta állandóan belső zavarok, nyugtalanság gyötrik; hogy mind a gazdasági, mind a politikai életben hatalmas zökkenéseknek, megrázkódtatásoknak, egyik napról a másikra való hirtelen átalakulásoknak vagyunk tanúi...”⁷¹

A szerzők többsége a városok gyors növekedése kapcsán is kritikus. Szóvá tesz a külvárosok „lázás építkezési tempója” és a belvárosok vontatott fejlődése közötti ellentétet,⁷² de beszámolnak a román szimbolikus térfoglalásról is – mind az új épületek, mind pedig az emlékművek vonatkozásában. A román térhódítást gyakran értékeli is az egyes szerzők: van, aki visszafogott, más szenvedélyesebb stílusban. Nagyvárad átalakulását például ekképp ragadja meg Tabéry Géza: „Barokk egyházépítkezései s a világháború előtti két évtized roham-fejlődéséből ittmaradt kusza stílusú középületei s polgári palotái közé mai városlélektani arculatát is kifejezően nőnek sima, leegyszerűsített, modern s takarékos kislakásai, másrészt sokcirádás, boltíves-árkados óromán stílusú házai”⁷³ röviden kitérve az „óromán” építészet jellegzetességeire is.⁷⁴ Szemlér Ferenc szerint Brassó főterének régi házai „közé tolakszik egy-egy új stílusú vagy ami még rosszabb: minden stílust nélkülöző úgynevezett palota, barokkos vagy bizánci banképületek, de máris régi bérházak, melyek az újgazdagok csöpögő göggyével tekintenek a zsvajgó piactérre”⁷⁵

Több szövegben is lehet találkozni a Trianon előtti és az aktuális időszak összehasonlításával. Szász Endre Kolozsvár hagyományos főteréhez képest meglehetősen sterilként jellemzi az új, „román” központot: „A városi tanács legfeljebb azzal dicsekedhetik el, hogy rendbeszedte a főteret és a görögkeleti székesegyház terét előléptette, a Hamupipókéből diszesen felöltöztetett uri dámát csinált. Ez a dáma azonban feszes és hüvösen tartózkodó, mert nem akad

⁷¹ Rónai András: Erdély gazdasági élete Romániában. In Kovács (2011): i. m. 419–420.

⁷² Szász (1937): i. m. 125.

⁷³ Tabéry Géza: Nagyvárad. In Pomogáts (1994): i. m. 115–116.

⁷⁴ Uo. Az építészeti stílus neve helyesen „újromán” vagy másképp „új-Brâncoveanu-féle” („*stil neoromânesc/neobrâncovenesc*”).

⁷⁵ Szemlér (1994): i. m. 188.

udvarlója. A belvárosnak legnéptelenebb fertálya ez...”⁷⁶ Hasonló benyomások érték egy másik írás Kolozsvárra visszatérő szerzőjét is:

„...amikor a színház és a régóta épülő görögkeleti katedrális elé értünk, egyszerre csak ezeket mondotta egykori (román katonatiszt) iskolatársam: Látod, ezt a templomot már esztendőök óta építik s csak az Isten a megmondhatója, hogy mikor lesz kész. Sokszor elgondolkozom rajta, vajjon nem ti fejezitek-e be? [...] például ennél a templomépitkezésnél sok-sok millió sikkadt már el. És így van ez mindennel, amibe mi belefogtunk. A pénz elsikkad, más eredmény nincs. Nem alkottunk mi itt semmit, legfeljebb Romulus és Remus szobrát a farkassal, de az is hol van Mátyás király szobrától!”⁷⁷

Marosvásárhellyel, a „székely fővárossal” kapcsolatban Németh László úgy fogalmaz, hogy az

„szép bizonyosság rá, hogy tudtunk mi szászok nélkül is várost építeni. [...] a városon persze itt is románok ülnek, de az élet még rokkánás nélkül hordja őket; nem csodálnám, ha egyiket-másikat be is olvasztaná. A főtérrre, a nemes, Árpád-kori falkerítéses templom alá kirakták ugyan a maguk sztereotip ortodox imádkozódobozát (egy nénie siratta is a kutacskát, ami a helyén volt), de ezzel csak magukat csúfolták ki, nem is egészen jogos összehasonlításnak téve ki uralmuk szimbólumát”⁷⁸

Molter Károly, ugyancsak Marosvásárhelyről szóló írásában, Bernády György polgármester századeleji munkássága a viszonyítási alap, amellyel a román uralom is megpróbálta felvenni a versenyt:

„Azért kezdték nálunk a román utódok is építéssel: a görögkeleti és görög katolikus katedrális, az Avram Jancu szobra és a Petőfi-dombormű helyére állított »Ismeretlen Katona«. [...] Ez a mai építkezés anyagiakban nehezen megy, kevés a pénze a városnak és államnak, de főként hiányzik a tömeglelkesezés, az építés sodra, az a minapi láz, hiszen egyes román pártok sem lelkesednek a másik román párt építkező akaratán.”⁷⁹

⁷⁶ Szász (1937): i. m. 125.

⁷⁷ *Magyar városok* (1930): i. m. 74.

⁷⁸ Németh (2001): i. m. 71.

⁷⁹ Molter (1994): i. m. 163.

7. kép: Az „A latinság emlékművének” felavatása Marosvásárhelyen, 1924 (a római capitoliumi farkas szobrának replikájával)

Forrás: ro.wikipedia.org, Statuia Lupoacei din Târgu Mureș

Benczel Béla viszont elismeri Marosvásárhely jelentős román polgármestere, Emil Dandea teljesítményét is: „a város rendezett, az uccái tiszták, az évek óta befejezetlen két román templom végre tető alá került – ha a város meg is sinyli – új román tanoncotthon épült, most építik az új kórházat és a vármegyeházat és tavaszra sor kerül a betegsegélyzőpénztár székházának felépítésére”,⁸⁰ és fejlődésről tudósít Baradlai László Szatmárnémeti kapcsán is: „A Piata Unirii belső helyén, az elhanyagolt piac helyett gyönyörű, kulturált park épült. Az idén költözik át a megyeház hatalmas költséggel felépített új épületébe. A színház háta mögött készítik a Pop Valér miniszterről elnevezett sugár-utat. A Regina Maria uccát is parkirozzák. [...] A strand egyik nevezetessége a városnak [...] felépült az új sporttelep.”⁸¹

Az Aradot bemutató Károly Sándor rezignáltan veszi tudomásul a város magyar jellegére utaló feliratok, emlékművek eltávolítását: „Az elmúlt idő alatt itt is eltüntettek mindent, ami a régi magyar uralomra emlékeztetett, új uccatáblákat szegeztek a házak falára, román feliratok kerültek a magyar mellé az üzletportálokba, ledöntötték a gyönyörű szabadságszobrot és Kossuth-szobrot, de ez más

⁸⁰ Benczel (1937): i. m. 176.

⁸¹ Baradlai (1937): i. m. 183–184.

városban is így volt.”⁸² Egy másik szerző azonban jóval több érzellemmel számol be Nagyvárad köztereinek változásairól:

„Mégmérhetetlen az a rombolás, amelyet a magyarság közt tankok módjára végeztek el az új »gazdák« és hogyha valami új alkotásra kellene rámutatni, amely az ő dicsőségüket hirdeti, akkor nagyon erősen zavarba jönne az ember. [...] Azóta halott a Szent László-tér, mióta kicsinosították. [...] omladozik a régi vár [...] a Körös [...] partjain virágozik a büri, dombosodik a szemét, veszedelmes patkánytanyak keletkeznek a virágos erkélyek alatt. [...] Felszakítva éktelenkedik az uttest, de nem azért, mert javítják, hanem mert megviseelte az idő.”⁸³

Hasonló a stílus Brassó kapcsán is: „A hegy lábánál látható villasort a népnyelv »tolvajsrak«-nak nevezte el. Itt laknak a román panamisták. [...] O. Josif író szobra, az egyetlen román alkotás Brassóban. [...] A románok még 1916-ban felrobbantották az ezredéves emlékszobrot a Cenken.”⁸⁴

8. kép: A prefektúra 1936-ban befejezett épülete Szatmárnémetiben (ma a Szatmár Megyei Múzeum), a háttérben az 1937–1938-ban épült ortodox katedrális látható

Forrás: a szerző felvétele, 2009

⁸² Károly (1937): i. m. 153–154.

⁸³ Magyar városok (1930): i. m. 75–76.

⁸⁴ Magyar városok (1930): i. m. 79.

A terjeszkedő Kelet

A fentebb sorra vett szövegekből kirajzolódó összkép tehát meglehetősen vegyes, de első pillantásra is észrevehető a sötét színek túlsúlya. A magyar szerzők a városok helyzetét a magyar városlakók (sőt a régi erdélyi magyar társadalom) sorsával azonosítják, amit többnyire visszaesésként és hanyatlásként értékelnek. A tény-megállapításokon túl azonban jól beazonosítható az orientalizáló beszédmód is: fel-felbukkan annak a Nyugat–Kelet lejtőnek a képzete, amelyen a korábban a Nyugathoz idomuló, viszonylag fejlett közép-európai magyar (magyar/magyar, zsidó/német) városi világ a román fennhatóság alatt elkezdett lefelé, a „Balkán” felé csúszni. Még akkor is, ha ez a Romániában publikált szövegekben a cenzúra miatt csak burkoltan jelenhetett meg – viszont annál leplezetlenebben nyilvánulhatott meg a magyarországi kiadványokban. A civilizált Nyugat rendezettségével azonosított magyar világ itt az ellentmondásos, gyakran rendezetlen, „keleties” román világgal kerül szembe, amelyben az elhanyagoltság mintegy észrevétlenül és magától értetődően válik a román kultúra egyik ismertetőjegyévé. Ebben a diskurzusban így a Bukarest uralma alá került Erdély egyre jobban távolodik és idegenedik el a Nyugattól.

Noha az általam vizsgált írásoknak általában nem ez a központi toposza, és egy-egy kivételtől eltekintve nem is hangsúlyozzák túl, mégis gyakorlatilag mindenhol találkozni vele. A már említett gazdasági hanyatlás és a Nyugat védőbástyája szerepének felidézése mellett erre számos példát fel lehet hozni: a románok által megtettesített „idegenre”, az „egzotikus Kelet jeleire” való rácsodálkozástól:

„Az alföld sajátyszerű románságába mind gyakrabban sodródik egy-egy sötétebb folt: orientális arc, szén szemmel és olajbarna bőrrel, a Levante hulláma. Aztán cigány meg albán. Ritkán egy-egy szláv fej kemény gömbölyűsége is feltetszik. Most már érezzük, hogy a Kelet kapujában vagyunk. Szerencsejáték az utcasarkon, tarka szőnyeg s művészi varrottas a korzó gömbakácai közé húzott vékony kötélén... [...] Levantin és hargitai elemek.”⁸⁵

a „balkanizálódás” lenéző konstatálásáig. Zathureczky Gyula például egy helyen így foglalja össze benyomásait:

„»Suntem in Romania Mare« – Nagyromániában vagyunk – mondják előszeretettel az idegenek és az el is hiheti ezt, mert Váradtól–Tighináiig, Csernovicztól–Turnu Severinig és Sulinától–Temesvárig egyformán piros-sárga-kék az ország, egyformák a felírások, és egyformán

⁸⁵ Krenner (1994): i. m. 254–255.

eláraszt mindent egy láthatatlan áradat, amely húsz esztendeje ömlik Bukarest felől. Valamilyen furcsa keveréke ez a parfümillatnak és szennynek, hangos szónak és rendetlenségnek, a legújabb divatnak és a rongyokba burkolt nyomorúságnak, amelyet távoli nyugati tájakon úgy hívnak, hogy Balkán és úgy, hogy... bizantinizmus.”⁸⁶

Noha Zathureczky később némi meglepődéssel észleli Bukarest ellentmondásos nyugatiasságát, „újjgazdag” eleganciáját és előkelőségét,⁸⁷ a Regát kapcsán újra a hagyományos orientalizáló beszédmódhoz nyúl: „a városlakók javarészt görögök, zsidók vagy más idegenek. Keleties arccal állanak ezek a városok. Nagy templomaik, néhány piszkos középületük, csenevész parkjuk körül görögös és törökös házikók állanak, az üzletek végtelen tömegével...”⁸⁸

A „Balkán” erdélyi térhódításaként értelmezi az új viszonyokat az a szerző is, aki így ír Nagyváradról:

„[...] a Rákóczi uton, ijedten kapja el szemét a kucsmás, gumibotos, vörhenyes, barnaruhás rendőrtől, aki a Keletet képviseli a forgalmas utcákon. [...] a korzó színes forgatagában az uralkodó motívum a román hadsereg egyenruhája és a kipuderezett, kifestett tiszték oldalán ott lengnek az elbalkanizálódott nők, nehéz sleppként huzva maguk után a leglomhább illatot. [...] a szem nem gyönyörködik a kirakatok pazarságában, mert minden kirakat a szegénység és az élettelenység, ráadásul még az izléstelenség gyűjteménye is. Azokat kell kiszolgálni ugyanis, akik ma az urak Váradon és ezeknek az izlése jaj de messze esik a régi és igazi urak izlésétől.”⁸⁹

A „nyugati magyarok” és „keleties románok” dichotómiának sajátos megnyilvánulásai is vannak. Például az erdélyi magyar zsidók részleges disszimilációja kapcsán azt lehet olvasni, hogy „[a]z apáknál még hálaérzet főzte őket (a marosvásárhelyi zsidókat) a magyarsághoz, a fiúknál már csak a nyugat-európaibb kultúrához való ragaszkodás”,⁹⁰ de előjön az erdélyi román–regáti román törésvonallal összefüggésben is: „A legvakabb szemlélőnek is feltűnik, mennyivel különb az erdélyi román a regátbelinél. Az egyik ősi kultúrföldön áll, a másik a népvándorlás országútján. Ott Bizánc, itt a nyugati kereszténység, ott a török, itt a magyar-szász volt a tanító”,⁹¹ valamint: „[...] csúfolódnak maguk közt a regátiak

⁸⁶ Zathureczky (2004): i. m. 11.

⁸⁷ Zathureczky (2004): i. m. 55–61.

⁸⁸ Zathureczky (2004): i. m. 63–64.

⁸⁹ *Magyar városok* (1930): i. m. 75–76.

⁹⁰ Molter (1994): i. m. 167.

⁹¹ Németh (2001): i. m. 62.

az ardeleánokkal, akiket nyilván többször vádoltak azzal, hogy magyar szuggesztió alatt állnak. Ebből természetesen csak a klimatikus és kasztkülönbség igaz, a nyugatibb szótartás és a kevésbé keleti életformák; egyébként sovinizmusban egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz.⁹²

9. kép: Temesvár központja az 1930-as évek második felében épített ortodox katedrálissal és a capitoliumi farkas szobrának replikájával

Forrás: a szerző felvétele, 2008

Konklúzió

A fentebb taglalt diskurzusok és reprezentációk mögött meghúzódó igazi kérdés valójában inkább arra irányul, hogy közép- és hosszú távon milyen következményekkel járt Erdély (és az ott élő népesség) Romániához való csatolása? Vagyis az a tény, hogy a korábban politikai, kulturális és gazdasági szempontból elsősorban Budapest és Bécs felé orientálódó régió az első világháború után Bukarest felé fordult (még akkor is, ha mind a régi, mind az új központok alapvetően a nagy, nyugati centrumokra tekintettek). Mit nyert, és mit veszített Erdély és soknemzetiségű lakossága az 1918–1919-es impériumváltással? Másképp fogalmazva: „mit

⁹² Molter (1994): i. m. 171.

tettek Erdélyért a románok?” (Amit ugyanakkor meg is lehet fordítani: mit tettek Erdélyért a magyarok és az osztrákok?)

Ezt a kérdést természetesen lehetetlen eldönteni csupán az általam vizsgált szövegek alapján, és további alapos, összehasonlító gazdaságtörténeti kutatásokra van még szükség, hogy idővel közelebb kerülhessünk a válaszokhoz.⁹³ A helyzet ugyanis kétségkívül összetettebb volt, mint ahogy az a civilizatorikus diskurzus totalizáló jellegéből következik (ami egyébként több szövegből is kiténik). A Szatmárnémeti és más városok (vagy egész régiók) esetében kimutatott hanyatlással ugyanis szembeállítható Brassó vagy Temesvár tényleges fejlődése, ami részben a román fejlesztési politikával, részben az elitek részleges kontinuitásával is magyarázható.⁹⁴ Az érthető – és gyakran teljesen jogos – érzelmek és az etnocentrikus nézőpont –, valamint a magyar világ tagadhatatlan visszaszorulása azonban nem kedvez a differenciált megközelítésnek. A negatív példák nemritkán elhomályosítják az esetleges pozitívakat, a román modernizáció valóságos eredményeit, holott azok mindenképp árnyalhatnák az összképet. Ennek hiányában azonban feltételezhető, hogy a magyarság adottnak tekintett civilizatorikus fölénye ellenére a Trianon utáni Erdélyben érvényesülő román dominancia – pontosabban az ebből a körülményből eredő feszültség – meghatározó szerepet játszott a gyakran orientalizáló szemlélet és diskurzus megerősödésében. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ehhez egy erdélyi román–regáti román törésvonal is társult, amely mintegy „román részről” is alátámasztani látszott a magyar felsőbbrendűség-érzetet. Mindenesetre ez a diskurzus szívósnak bizonyult, és a 20. század második felének uniformizáló, illetve napjaink globalizáló hatásai sem tűntették el.

Felhasznált irodalom

A magyar béke delegáció II. jegyzékének összefoglaló kivonata (Neuilly, 1920. január 14.).

In Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Budapest, Osiris, 2003. 118.

A népszámlálás súlypontja. *Budapesti Hírlap*, 31. (1911), 19. január 22. 31.

⁹³ Lásd például Anders E. B. Blomqvist: *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944*. Stockholm, Department of History, Stockholm University, 2014; továbbá Egry Gábor kutatásait, illetve az általa vezetett NEOSTRANS ERC-projektet: <https://1918local.eu/>.

⁹⁴ Ezt a kérdéskört érintette a *Beyond Trianon? Exit from the War in Danubian Europe 1918–1924* című, 2020. október 29–31. között Budapesten megrendezett nemzetközi konferencia több előadása is.

- Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*. Budapest, Jaffa, 2020.
- Az erdélyi kérdés. [Reflexiók/válaszok Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés című vitaindítójára.] *Magyar Kisebbség*, 4. (1998), 1. 3–101.
- Baradlai László: Satumare metamorfózisa. In Győri Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvánia, 1937. 180–189.
- Barcsa Dániel: Az Erdély sorsa – Erdély sorsa. In Kovács Attila Zoltán (szerk.): *Erdély. A Magyar Történelmi Társulat 1940. évi kiadásának szerkesztése alapján*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2011. 443–460.
- Bekscics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra*. Budapest, Athenaeum R.-T., 1883.
- Benczel Béla: Targu-Mures metamorfózisa. In Győri Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvánia, 1937. 171–179.
- Beyond Trianon? Exit from the War in Danubian Europe 1918–1924. Trianon100.hu*, 2020. október 23. Online: <http://trianon100.hu/cikk/trianonon-tul-nemzetkozi-konferencia>
- Blomqvist, Anders E. B.: *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944*. Stockholm, Department of History, Stockholm University, 2014.
- Borsi-Kálmán Béla: Hasonlóságok és különbségek – és tanulságok I–II. *Korunk*, 19. (2008), 1. 15–24. és *Korunk*, 19. (2008), 2. 50–59.
- Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetstratégiák. Politológiai és társadalom-lélektani esszék, tanulmányok a román–magyar (francia), a szlovák (cseh)–magyar, a francia–amerikai és a német–francia viszony történetéből*. Budapest, Méry Ratio – Kisebbségéért – Pro Minoritate Alapítvány, 2013.
- Egry Gábor: NEOSTRANS ERC. Online: <https://1918local.eu/>
- Gárdos Sándor: A kisvárosok metamorfózisa. In Győri Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvánia, 1937. 190–195.
- Gerő András (összeáll.): *Sorsdöntések. A kiegyezés – 1867, A trianoni béke – 1920, A párizsi béke – 1947*. Budapest, Göncöl, 1989.
- Győri Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvánia, 1937.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.

- Horváth-Kovács Szilárd: Hogyan tapasztaltuk meg az autentikus „balkánt” Dobruzdzásban. *Transindex*, 2019. augusztus 18. Online: <https://multikult.transindex.ro/?cikkk=27962>
- Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004.
- Kalotai Gábor: Timișoara metamorfózisa. In Győri Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvânia, 1937. 139–151.
- Károly Sándor: Arad metamorfózisa. In Győri Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvânia, 1937. 152–161.
- Kós Károly: Kolozsvár. In Pomogáts Béla (összeáll.): *Erdélyi városképek*. Bratislava/Pozsony, Madách-Posonium, 1994. 65–73.
- Krenner Miklós: Arad. In Pomogáts Béla (összeáll.): *Erdélyi városképek*. Bratislava/Pozsony, Madách-Posonium, 1994. 220–265.
- Magyar városok idegen rabságban. A Magyarország jubileumi évkönyve 1920–1930*. Budapest, Magyarország Lapkiadó R.-T., 1930, 67–82
- Maksay Albert: Kolozsvár. In Pomogáts Béla (összeáll.): *Erdélyi városképek*. Bratislava/Pozsony, Madách-Posonium, 1994. 17–64.
- Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség*, 3. (1997), 3–4. 208–232.
- Molter Károly: Marosvásárhely. In Pomogáts Béla (összeáll.): *Erdélyi városképek*. Bratislava/Pozsony, Madách-Posonium, 1994. 129–176.
- Nagy Pál: Előszó. In Németh László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, Mentor, 2001. 5–15.
- Németh László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, Mentor, 2001.
- Pogány Marcel: Brasov metamorfózisa. In Győri Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvânia, 1937. 162–170.
- Pomogáts Béla: Bevezetés. In Pomogáts Béla (összeáll.): *Erdélyi városképek*. Bratislava/Pozsony, Madách-Posonium, 1994. 5–13.
- Pomogáts Béla: Erdélyi magyar városok. In Pomogáts Béla: *Változó Erdély. Tanulmányok Erdélyről*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2001. 61–86.
- Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In Romsics Ignác: *Múltról a mának. Tanulmányok, esszék a magyar történelemről*. Budapest, Osiris, 2004. 121–148.
- Rónai András: Erdély gazdasági élete Romániában. In Kovács Attila Zoltán (szerk.): *Erdély. A Magyar Történelmi Társulat 1940. évi kiadásának szerkesztése alapján*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2011. 399–420.

Zahorán Csaba

- Scurtu, Ioan: Cuvânt Înainte. In Ioan Scurtu (szerk.): *Istoria Românilor. VIII. România întregită (1918–1940)*. București, Editura Enciclopedică, 2003. IX–X.
- Szász Endre: Cluj metamorfózisa. In Györi Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvânia, 1937. 123–130.
- Szemlér Ferenc: Brassó. In Pomogáts Béla (összeáll.): *Erdélyi városképek*. Bratislava/Pozsony, Madách-Posonium, 1994. 177–219.
- Tabéry Géza: Oradea metamorfózisa. In Györi Illés István (szerk.): *Metamorphosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása 1918–1936*. Cluj, Uj Transzilvânia, 1937. 131–138.
- Todorova, Maria: *Balkanii și balcanismul*. București, Humanitas, 2000.
- Varga E. Árpád: Erdély magyar népessége 1870–1995 között. *Magyar Kisebbség*, 4. (1998), 3–4. 331–407.
- Zathureczky Gyula: *Erdély. Amióta másképp hívják*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2004.
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009.

Due to modernization and thanks to the ethnic politics of the governments in Budapest, the proportion of Hungarians in the urban settlements of Transylvania was on the rise during the existence of the Austro-Hungarian Monarchy. According to the census of 1910, Hungarians made up a third of the total population of Transylvania, but their share was about 60% in urban contexts. In public discourse, towns – especially those that were in peripheral regions or in areas where Hungarians were in minority – appeared as bastions of Hungarian nation-building and the supporting structure of Hungarian statehood. This trope did not disappear after the Trianon Treaty and kept appearing in the Hungarian narrative of the so-called “Transylvanian Problem”. The only change was that after 1920 the town appeared as the refuge and base of Hungarians that were forced into a minority status and that were under threat of absorption. The paper shows how the Hungarian elites perceived the changes that occurred in those towns of Transylvania. The idea that the “loss of Hungarian towns” changed the formerly Hungarian character of the towns, and their “Balkanization” were central motifs of Hungarian discourse in the interwar period. Some of these elements are present even today in the Hungarian public discourse and, interestingly, even forms part of the Transylvanian vs. Old Kingdom rift in Romanian discourse. The paper follows the discourse of decline through contemporary texts of various genres (opinion article, academic study, travel writing, travel guide).

*Bottlik Zsolt*¹

Megosztott városkép?

Etnikai szegregáció Bosznia-Hercegovinában – a mostari eset

Bevezetés

A Balkán kitűnő terepe az etnikai különbségek tudományos vizsgálatának, akár egy jól körülhatárolható terület népessége, akár egy konkrét csoport kerül a kutató vizsgálatának a fókuszába. A térségben a modern nacionalizmusok kialakulásának 19. századi formálódása előtt is több, a Balkánon kívüli súlyponttal rendelkező nagyhatalom határozta meg a politikai mellett a kulturális és nyelvi viszonyokat is. A 20. században Jugoszlávia próbálta meg integrálni a különféle gazdasági és kulturális orientációval rendelkező csoportokat, amelyek egzisztenciális szintje is eltérő volt – és az ekkor zajló modernizációs törekvések ellenére az is maradt. Így a történelemből örökölt vonásokkal jellemezhető etnicitás is jelen volt az egyéb társadalmi törésvonalak mellett. Részben ennek is köszönhető, hogy bár a partizánvezér, majd Jugoszlávia elnöke, Josip Broz Tito nevével fémjelzett Jugoszlávia felbomlását kísérő háború (Szlovéniát leszámítva) lassította a politikai rendszerváltást követő piacgazdasági átmenetet és a társadalmi átalakulást, ugyanakkor gyökeres változásokat is hozott.

Ez figyelhető meg az 1992–1995 között polgárháború sújtotta Bosznia-Hercegovina esetében is. Ennek egyik jellegzetessége, hogy Bosznia-Hercegovina csupán a nagyhatalmak külpolitikai doktrínájának köszönhetően tekinthető egységesnek, mivel jelenleg két entitásból (a Szerb Köztársaságból [Republika Srpska] és a Bosznia-hercegovinai Föderációból) és egy, mindkét fél által irányított területegységből (a stratégiai fontosságú Brčko-i Körzetből [kondomíniumból]) áll. A két országrész közötti gazdasági, politikai kapcsolatok csak az utóbbi időben élénkültek meg, viszont több politikai szereplő időről időre továbbra is vitatja az állam egységét.

¹ Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajz- és Földtudományi Intézet Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; agria@gmx.net.

Az ország vallási és etnikai, ma pedig már politikai téren is manifesztálódó különbségeinek, illetve konfliktusainak hátterét, valamint azt, hogy milyen gazdasági, demográfiai, migrációs következményei voltak az etnikai csoportok helyzetében a polgárháborúnak, már többé-kevésbé tudományosan is föltárták. Ugyanakkor érdekes lehet jelenleg, hogy mikroszinten mennyire figyelhetők meg az együttélést nehezítő, esetenként akadályozó különbségek. Megjelennek-e a harci cselekmények a szimbólumok, a térhasználat és egyéb mindennapi viselkedések szintjén is, csaknem egy emberöltőnyi távlatból – akár csak a felületes szemlélő számára is?

Célok, módszerek, fogalmak

Jelen tanulmány a kérdéskör földrajzi megközelítéseire koncentrál. A vizsgálat dimenziói közül a tágabb összefüggéseket a *makroszint*, a köztes-európai térség csoporttudatának kialakulására ható tényezők, azaz a történelmi keretek adják. A *mezoszintet* Bosznia-Hercegovina lakosságának etnikai térszerkezete és annak változása jelenti az 1990-es évek háborújának következtében. Így jutunk el a kérdéskör *mikroszintű* vizsgálatának színteréhez, a városi térhez.

Mint látható, a három vizsgálódási szint módszertana is eltérő. Míg a makroszint az elméleti háttér kérdéskörét, a különböző nemzetdefiniók különbségeit érinti, mezoszinten az etnikai földrajzi elemzés hagyományos eszköztárával a népesség egy jellemzőjének (etnikai önmeghatározás) kartográfiai módszerrel való ismertetése és elemzése történik.² A városi terek földrajzi szemléletű bemutatása a terek funkcionális használatára és annak változására koncentrál,³ továbbá cél még a városi terek szimbolikájának, illetve annak használatának,

² Peter Jordan: *Ethnische Struktur Südosteuropas um 1992*. Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, 2015; Jörn Happel – Christophe von Werdt: *Osteuropa kartiert – Mapping Eastern Europe*. Wien, LIT, 2010; Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.): *A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, 2015.

³ Georg Simmel: *Soziologie des Raumes*. In Georg Simmel: *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, [1903] 1992; Luděk Šýkora: *Post-Socialist Cities*. In Rob Kitchin – Nigel Thrift (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*. VIII. kötet. Oxford, Elsevier, 2009. 387–395; Márton Berki: *Return to the Road of Capitalism: Recapitulating the Post-Socialist Urban Transition*. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63. (2014), 3. 319–334; Spiro Kostof: *The City Assembled: Elements of Urban Form Through History*. Boston, Little Brown, 1992.

valamint különbségeinek meghatározása a különböző etnikumok tekintetében. Ez utóbbi – az etnikumok földrajzi szemléletű kutatásainak első lépéseként – a városkutatásban már elfogadott „*walking as method*”⁴ és a résztvevő megfigyelés módszereivel történt.

Az írás elméleti keretei között alapvetően meg kell említeni a modern nemzet-felfogás közép- és kelet-európai eltérését a nyugat-európai nemzetdefiniációtól.⁵ A német és az orosz érdekszféra közötti, az első világháború végétől főleg kis területű államok által meghatározott „köztes” területként definiálható térségben a lakosság öndefinícióját leginkább a *kultúrnemzeti* fogalom adja vissza.⁶ Ezt az itt élők a nyugat-európai *államnemzeti* meghatározással szemben elsősorban a közösen megélt kulturális közösségtudat alapján határozzák meg. A kultúr-nemzeti érzés kialakulása lényegében az a folyamat, amikor a középkori állami keretek által is formált közös nyelvi és kulturális (vallási) jegyeken alapuló közösségtudat legtöbbször egy protonemzeti stáción keresztül a modern nemzet „elképzelt közösségévé”⁷ formálódik. A téma szempontjából a folyamat jellegzetesen zajlott a délszláv nyelvű muszlimok körében, míg magukat bosnyáknak definiálva kialakult szekuláris csoporttudatuk, ami a modern nemzettudatuk létrejöttét is jelentette (miközben ez a köztes-európai⁸ etnikai csoportok többségének esetében már korábban megtörtént). A következőkben felvázolom a hercegovinai Mostar multietnikus jellegének történeti kereteit, amelyek a régióban zajló nemzetépítési folyamatokat is tükrözik.

⁴ Joseph Pierce – Mary Lawhon: Walking as Method. Toward Methodological Forthrightness and Comparability in Urban Geographical Research. *The Professional Geographer*, 67. (2015), 4. 655–662.

⁵ Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. Budapest, Osiris–Századvég, 1997; Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 313–359. Lásd még: Lajtai L. László: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmuskutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate*, 23. (2015), ősz. 115–147.

⁶ Eric Hobsbawm: *Nationen und Nationalismus, Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt am Main, Campus, 1991; Ring Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján*. Budapest, ELTE Eötvös, 2004.

⁷ Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, Verso, 1983.

⁸ A Köztes-Európa fogalmán a német és orosz érdekszféra közötti földrajzi teret értjük Finnországtól, Görögorszáig, amely térség határai nem feltétlenül egyeznek meg a mai politikai határokkal és főként keleti irányban nem képez éles kulturális, vallási választóvonalat. Vö. Pándi (1997): i. m.

Mostar multietnikus jellegének történeti keretei

Bosznia-Hercegovina mai területe már a kora középkorban is politikai és kulturális pufferzónába esett. A nyelvi állapotokat a szlávok 6–7. századi benyomulása határozta meg, ami modern értelemben nem nyelvi egységet, hanem inkább valamiféle közös keretet biztosított.

Az egyházszakadást követően a régió – Róma és Bizánc között – a kereszténység keleti és nyugati befolyási övezetének határvidékévé vált. Miközben az egyik vallási irányzatnak sem sikerült tartósan fölénybe kerülnie, a 13. században megerősödött a térségben egy harmadik keresztény áramlat, amelyből, párhuzamosan a világi hatalom megerősödésével kialakult a térséget meghatározó boszniai egyház.⁹ Későbbi visszaszorulásában a ferences rend jelenléte és támogatott tevékenysége is jelentős szerepet játszott.

Ez a vallási kép a 15. századi oszmán hódítás és a jelentős migrációs folyamatok következtében a 16. század közepétől fokozatosan megváltozott. A nyugati egyház híveinek északra vándorlása, az ortodoxok és muszlimok bevándorlása, valamint a lakosság egy részének iszlámra való áttérése miatt a katolikusok aránya jelentősen csökkent, a vallási összetétel pedig nagymértékben átalakult.¹⁰

Az iszlamizáció földrajzi vonatkozásairól megállapítható, hogy leginkább a nyugat-balkáni, mélyebben fekvő alföldi területeken, folyóölgyekben, mezőgazdasági termelésre alkalmas medencejellegű, ezzel együtt stratégiaileg fontos kereskedelmi és hadi utak menti térségekben nőtt a muszlimok száma.¹¹ Az iszlám településterület növekedésének egy másik földrajzi aspektusa, hogy jóval eredményesebben terjedt a városokban és a közelükben lévő vidékeken.¹² Az Oszmán Birodalom területi expanziójának dinamizmusa azonban

⁹ Elvira Bijedić: *Der Bogomilenmythos. Eine umstrittene 'historische Unbekannte' als Identitätsquelle in der Nationsbildung der Bosniaken*. Phil. Diss. Heidelberg, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, 2009.

¹⁰ Smail Balić: Das Bosniakentum als nationales Bekenntnis. *Österreichische Osthefte*, 33. (1991), 2. 345–357; Alexander Lopasić: Islam in the Balkans. The Bosnian Case. In Celia Hawkesworth – Muriel Heppell – Harry Norris (szerk.): *Religious Quest and National Identity in the Balkans*. London, Palgrave Macmillan, 2001. 141–157.

¹¹ Srećko-Matko Džaja: Bosnien und Herzegowina. In Michael W. Weithmann (szerk.): *Der ruhe-lose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas*. München, dtv, 1993. 149–175.

¹² Nexhat Ibrahim: Islam's First Contacts with the Balkan Nations. *Zëri Islam*, 2009. augusztus 26; Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom I–III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudomány Intézet, 2012, 2014, 2016.

a 17. századra megtorpant, kiszorulása Magyarország középső részéről pedig fölértékelte Bosznia stratégiai jelentőségét. A kiürített magyarországi területekről elmenekülő iszlám adminisztráció és lakosság többsége itt, a határőrizettel megbízott térségekben települt le (leginkább Bihać környékét, illetve a Száva, Una parti erődöket kell megemlíteni). Ezzel megnőtt a muszlim elem súlya, amely a városok lakosságának már korábban is tetemes hányadát tette ki. A városok vezetése, az oszmán hivatalnoki réteg, valamint a gazdasági hatalmat kezében tartó csoportok mind ehhez a muszlim közösséghez tartoztak.¹³

1. kép: Az Óreg híd esti fényben a Koski Mehmed pasa mecset minaretjéből

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Ilyen természetföldrajzi környezetben, a Neretva észak–déli irányú völgyének kiszélesedésében, Hercegovina központi területén fekszik Mostar városa. Itt kell megemlíteni, hogy Bosznia-Hercegovina neve két történeti, földrajzi térségre utal. Nagyobb, északi része a nevét a Bosna folyóról kapó Bosznia, míg a déli régió történelmi elnevezése Hercegovina. Ez utóbbi kifejezés két középkori délszláv területet (Zahumlje [Hum] és Travunje) az uralma alatt egyesítő Stjepan Vukčić Kosača „hercegi” címéből eredeztethető.

¹³ Noel Malcolm: *Bosnia: A Short History*. London, Macmillan, 1994.

2. a–b kép: A város korábbi centruma 100 év különbséggel

Forrás: Fortepan / Jánosy Virág, 1917; a későbbi kép a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: Alig érzékelünk változást a 100 év elteltével, sőt a városrész képe a még korábbi időket idézi.

A központi funkciókkal rendelkező települések a kezdeti, dinamikus oszmán időszak első évtizedeiben vették föl azokat a keleties jegyeket, amelyeket ma is megfigyelhetünk. Magának Mostarnak a 19. századig meghatározó képe is a 15. században alakult ki, bár csak röviddel az oszmán hódítást megelőzően alapították.

A 16. század volt Mostar első – ha nem az egyetlen – igazi fénykora, amikor is Hercegovina legnagyobb városává és centrumává nőtte ki magát.¹⁴ Ez leginkább az Oszmán Birodalom terjeszkedésével függött össze, konkrétan az itt állomásozó katonaságot kiszolgáló tevékenységek (ipar, kereskedelem) és a stratégiai helyzet együttes hatásának volt köszönhető. A lakosság – ahogy a birodalom többi városában – döntően muszlim volt, jóllehet megfértek mellettük a korábban szintén már a környéken lakó katolikusok is, akik ekkor már inkább a városhoz közeli településeken éltek.

3. kép: A régi gazdasági centrum szerves egysége a város fölé magasodó hegyekről nézve

Forrás: a szerző felvétele, 2016

¹⁴ János Asbóth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina with an Account of the History, Antiquities, Agrarian Conditions, Religion, Ethnology, Folk Lore, and Social Life of the People*. London, Sonnenschein, 1890; Demeter (2012): i. m.

Mostar dinamikus növekedése során alakult ki az oszmán városokra jellemző szerkezete. A település képét a mecénások által támogatott nagy építkezések formálták. Két nagy szerkezeti, funkcionális egység figyelhető meg: az üzleti negyed és az ezt a városrészt körülvevő lakóövezet, amelyek mind a mai napig kivehetők. Az 1567-ben épült Óreg hidat övező üzleti negyedben a Neretva bal partján főleg a kézműipar, a jobb parton pedig a kiskereskedelem volt a lakosok fő tevékenysége. A 16–17. századi település pezsgő városi miliójét szűk utcák jellemzik kis üzletekkel, kereskedelmet kiszolgáló épületekkel (raktárakkal), fürdővel és karavánzállásokkal.

4. kép: A város régi központjának forgataga a középkor óta töretlen

Forrás: Fortepan/Fortepan 1903

Megjegyzés: A régi központ eredeti szerepköre még a 20. század első éveiben is jól látszik, hangulatát későbbi funkcióváltása sem változtatta meg, jóllehet ma már idegenforgalmi attrakcióként tartják számon.

A modern nemzet kialakulásának sajátosságai Bosznia-Hercegovinában – 19–20. század

Az Oszmán Birodalom társadalmának egyik legfontosabb szervezője már az kezdetek óta az iszlám vallású csoportok kedvező helyzetbe hozása volt.

Ezt ellensúlyozandó a döntően vidéken, illetve a városok közelében, ám azoknak inkább hinterlandján élő nem muszlim lakosság közül a katolikusok vallási közösségeik erősítésével, az ortodoxok pedig a görög primátusú ortodox millettől való önállósodással törekedtek a nemzetépítés korabeli kereteit kitölteni. E két csoporttól nemcsak társadalmilag, hanem sokszor nyelviileg is különböző, rendkívül heterogén muszlimok fokozatosan távolodtak az egzisztenciálisan is eltérő pályán mozgó (katolikus és ortodox) csoportoktól.¹⁵

Miközben a 19. században a horvát és szerb nemzeti mozgalmak már komoly politikai törekvéseket fogalmaztak meg, modern értelemben vett nemzeti egységtörekvés a balkáni muszlimok között nem volt megfigyelhető. Ez utóbbi fokozatosan alakult ki az Oszmán Birodalom Balkánról való kiszorításával és a török nacionalizmus kialakulásával párhuzamosan. A délszláv nyelvű boszniai muszlimok etnikai „öntudatra ébredését” a politikai helyzet változása hozta el 1878-tól egészen az 1970-es évekig terjedő csaknem száz évben. E folyamat három szakaszának lenyomatai máig követhetők a város térkialakításában.

5. kép: A monarchia kori városépítéset egyik gyöngyszeme, a Neretva Szálló

Forrás: Fortepan / Fortepan 1903

¹⁵ Srećko-Matko Džaja: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina*. München, Oldenburg, 1984.

1. Bosznia osztrák–magyar katonai megszállását a muszlimok ideiglenesnek tekintették, helyzetüket nem elsősorban etnikai tudatuk, hanem privilégiumaik erősítésével maguk próbálták stabilizálni. Miután azonban sokan választották az elvándorlást, társadalmuk megroggyant, népnyelvi irodalmuk hiányában¹⁶ pedig nem történt meg a meglévő közös csoporttudatuk protonemzeti állapotból való továbbfejlődése sem. A hatalom – félve az Ausztria–Magyarországon élő szlávok befolyásának növekedésétől – főleg lokális identitásukat, „boszniai-ságukat” próbálta előtérbe helyezni (ezzel a nemzetépítést segíteni), szemben az oszmán tudattal.¹⁷

A monarchia időszaka több városépítészeti emlékekkel járult hozzá Mostar mai városképéhez.¹⁸ Amellett, hogy a közép-európai építészeti hagyományok megjelentek az ekkor épült városrészek és épületek stílusában – csakúgy, mint a régió fővárosában, Szarajevóban –, ez a korszak az, amikor a munka- és lakóhely oszmán időkben fizikailag is elkülönült funkcionális részei elkezdtek összekeveredni. A város észak és nyugat felé terjeszkedett, és az addigi Öreg híd (Stari most) mentén működő centrum fokozatosan elvesztette a jelentőségét, illetve az új politikai berendezkedés és gazdasági szükségszerűség miatt is átalakult a város funkcionális térhasználata. Közben a muszlim népesség is fokozatosan egyre inkább a perifériára szorult a földrajzi és társadalmi centrumból egyaránt.¹⁹

2. Az 1918-ban megalakult *Szerb-Horvát-Szlovén Királyság* (1929-től Jugoszlávia), amely magában foglalta Bosznia-Hercegovina területét is, erősen centralista struktúrájában lényegében a szerb érdekeket érvényesítette. A jól körülhatárolható etnikai területtel nem rendelkező muszlimokat 1929-től a hatalom közigazgatási átszervezéssel – az úgynevezett bánóságok (banovinák) kialakításával – is gyengítette azzal, hogy településterületeiket szétszakítva különböző közigazgatási egységekbe sorolta be az általuk lakott térségeket. Ezt az időszakot a muszlim

¹⁶ Senahid Halilović: Das Bosnische [Sprache]. In Uwe Heinrichs (szerk.): *Handbuch der Südosteuropa Linguistik Slawische Studienbücher. X. kötet*. Wiesbaden, Hassarowitz, 1999. 413–428.

¹⁷ Ivan Lovrenović: *A régi Bosznia*. Pozsony, Kalligram, 1995; Ress Imre: Bosnyák nemzet – mítosz vagy valóság? *Korunk*, 5. (1994), 10. 70–75; Ress Imre: A bosnyák nemzettudat fejlődése. *Pro Minoritate*, 8. (2000), nyár. 67–82; Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetkonceptiója. *Limes*, 13. (2000), 2–3. 277–286.

¹⁸ Ákos, Moravánszky: *Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867–1918*. Cambridge MA, MIT Press, 1998.

¹⁹ Tihomir Loza et al.: The Bridge over the River Neretva. *Transitions*, 2004. július 26; Kőszegi Margit: A hazai Balkán-kép kialakulásának gyökerei. *Földrajzi Közlemények*, 141. (2017), 2. 179–184.

politikai vezetők helykeresése jellemezte – hol a szerb politika, hol a horvát autonómiatörekvések mellé álltak –, miközben a horvát–szerb politikai harc célja éppen Bosznia felosztása és a muszlim elem beolvasztása vagy legalábbis gazdasági és politikai marginalizálása volt.

A továbbra is Hercegovina fővárosának számító település életében ezek az évtizedek a csendes stagnálás időszakát jelentették. Ez annak volt leginkább köszönhető, hogy a közigazgatás átszervezése miatt kevésbé volt központi helyzetben – illetve a belgrádi hatalom részéről kifejezetten perifériának számított –, így az állami beruházások elkerülték. Az egyik okot az is szolgáltathatta, hogy a tágabb környék nagyszámú nem szerb lakossággal is rendelkezett. Ebben a korszakban nem épült számottevő építészeti emlék a városban.

3. A második világháború utáni *szocialista*, „*titói*” Jugoszláviában a szerb nacionalizmust felváltotta a proletár internacionalizmus táptalaján álló „testvériség és egység” jugoszláv ideológiája. Paradox módon az lett a cél, hogy a szláv nyelvű muszlim lakosságot is önálló nemzetként ismerjék el, és a többi (köztársasági státusszal rendelkező) délszláv nép rangjára emeljék.²⁰ A szocialista táborból külön útra tért Jugoszlávia az 1960-as években állt az el nem kötelezett országok mozgalmának élére, így több iszlám országgal is jó viszonyt ápolt. E folyamat az előző száz évvel ellentétben gazdaságilag és identitásukban is erősítette az addig magukat inkább vallási közösségként meghatározó boszniai muszlimokat. Ez identitásuk alakulását a szekuláris modern nemzetfejlődés irányába fordította, és ekkor terjedt el csoportjaikra a bosnyák kifejezés használata is.

A 20. század második fele Mostar életében is egy élénkebb időszak volt. A város újra Hercegovina gazdaságilag is fellendülő, jelentős muszlim (bosnyák) lakossággal rendelkező központjává vált. Elsősorban a gazdasági fejlesztések (alumíniumkohászat, vízierőmű, dohánygyár) munkaerőigénye, továbbá a természetföldrajzi környezeti lehetőségek következtében a nyugati városrész (illetve a város déli előtere) jelentősen terjeszkedett. Ekkor tevődött át végérvényesen a Neretva jobb partjára a város új centruma, és épültek a többemeletes toronyházak által meghatározott városrészek, valamint nőttek össze a várossal a környéki, nagyobb részt horvát lakosságú „agglomerációs” települések is (például Balinovac, Cim). A régi centrum ugyanakkor nagyrészt egyben maradt, és a jugoszláv

²⁰ Christian Voss: Die slawischsprachige Balkanmuslime: kulturelle Identitäten und Sprachideologien. *Südosteuropa Mitteilungen*, 46. (2006), 2. 56–69.

idegenforgalom 1970-es évekbeli megélénkülése óta egyre jelentősebb turisztikai vonzerőre tett szert.

Az országban élő népesség etnikai különbségeinek alapját a kulturális eltérésekből adódó és az Oszmán Birodalomban a vallás által kijelölt társadalmi helyzet határozta meg. Az ilyen különbségeknek – mint láttuk – a történelem során korábban is volt jelentőségük, és megszabták a társadalmi struktúrát is. A nemzeti mozgalmak ezek alapján próbálták kitölteni az ilyen irányú nemzeti tömegérzelmeket. A balkáni népek modern identitása általában a premodern tapasztalatokra és hagyományokra, a régi állami keretekre támaszkodott, illetve a nyelvi, kulturális különbségeken erősödött meg.²¹ Ezzel szemben a bosnyákok szekuláris nemzeti önazonosság-tudatában a történelem során kialakult kulturális (vallási) elkülönülésük és regionális identitásuk játszott döntő szerepet. Bár a „titói” Jugoszlávia igyekezett kezelni a nemzeti különbségekből adódó problémákat, de a belőlük eredő súrlódásokat nem tudta teljesen háttérbe szorítani. Így azok Köztes-Európa politikai rendszerváltásainak sodrásában elemi erővel törtek föl Jugoszláviában, véres háborúhoz vezetve, ami az itteni etnikai mozaik teljes szétesését eredményezte.²²

A mostari etnikai szegregálódás leginkább abban a tágabb összefüggésrendszerben érthető meg, amely az országos etnikai térszerkezetnek elsősorban a háború következményeként történő átrendeződésében nyilvánult meg. A jelenlegi etnikai térszerkezetet, illetve az 1990-es évek elején kitört háború demográfiai következményeit az 1991-es legutolsó komplex jugoszláv és a 2013-as, legelső komplex bosznia-hercegovinai népszámlálás nemzetiségi adatai alapján vizsgálhatjuk föl.

Az ábrák alapján is megállapíthatjuk, hogy a lakosság összetételét a mai napig meghatározza a kora középkorban kialakult keresztény kulturális kettősség, kiegészülve az iszlám megjelenésével és nagymértékű elterjedésével. Az 1990-es évek háborúja azonban az oszmán időkből megörökölt etnikai térszerkezetet látványosan átalakította, és szinte mindenhol átrendezte az etnikai arányokat is.

²¹ Ludwig Steindorff: Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa – Einleitung. In Cay Lienau – Ludwig Steindorff (szerk.): *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa. Beiträge zu einem Präsentationstag der Südosteuropa-Forschung an der Universität Münster am 27. 11. 1998.* Südosteuropa-Studien 64. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 2000. 11–17.

²² Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.

de az *etnikai térszerkezet változásai* a belső migráció jelentőségét is jól mutatják. A politikai viszonyok megváltozását az ország sajátos *új politikai berendezkedése* tükrözi, amelynek során létrejött a már említett két entitás (Szerb Köztársaság, Bosznia-hercegovinai Föderáció), valamint a Brčkói Kondominium.²⁶

E folyamatok területiségéről elmondható, hogy a lakosság csökkenése főképp a frontvonal *opština*iban, a kelet-boszniai és a korábban nagy heterogenitású területegységekben szembetűnő. Ez leginkább annak köszönhető, hogy a harci cselekmények és a genocídium elől mindenki a „saját” entitása területére igyekezett. Így csökkent számottevően a Bosznia-hercegovinai Föderáció területén a szerbek, a szerb entitáshoz tartozó kelet-boszniai térségben a bosnyákok, illetve az északi országrészben a horvátok száma. Ez a folyamat mind a három etnikum erőteljes koncentrációját eredményezte, mégpedig elsősorban azokban a térségekben, ahol korábban is a többséget alkották. Az egyéb kategória 1991-ben leginkább még a magukat a nemzetek felett álló titói, „jugoszláv” kategóriába sorolókat tartalmazza, míg 2013-ban a válaszolni nem akarók, vagy a választ megtagadók számát jelzi. Általános jelenségként inkább a városokban, valamint a legheterogénebb térségekben számottevő a jelenlétük. Az etnikai koncentrációt erősítő folyamatok ellenére az ország még mindig Európa legheterogénebb térségei közé tartozik.

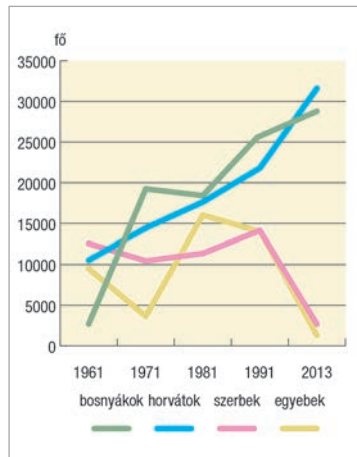
A háború hatásai Mostarban

Miután Bosznia-Hercegovina 1992. április 5-én kinyilvánította függetlenségét, a Jugoszláv Hadsereg által támogatott szerbek az ország jelentős részét ellenőrzésük alá vonták. Ekkor a horvátok és a bosnyákok még együtt harcoltak a szerbek ellen. A boszniai horvát vezetők azonban nem bíztak az ország önállóságának tartós megtartásában, és még ugyanez év nyarán kikiáltották a *Herceg-Boszniai Horvát Köztársaságot*. Így a háború háromoldalúvá vált. Ősszel a horvátok blokád alá vonták Mostart, amelyet földrajzi és stratégiai jelentősége miatt szerettek volna szakadár államuk fővárosává tenni.

A harcok során a város kettészakadt, és a horvátok által megszállt nyugati feléről elűzték a bosnyákokat. A megmerevedő frontvonal a Neretva jobb partján húzódó főutca mentén teljesen kettévágta a várost. A tüzérségi támadássorozat

²⁶ Ludwig Steindorff: Bosnien Herzegowina: Geschichte der äußeren und inneren Grenzen. In Cay Lienau (szerk.): *Raumstrukturen und Grenzen*. München, Südosteuropa Gesellschaft, 2001. 137–156.

során a szimbolikus jelentőséggel bíró épületek (templomok, kolostorok, rendházak) és oktatási intézmények szisztematikus pusztítás áldozataivá váltak. Így semmisült meg a város jelképének számító Óreg híd is. A hidak általában stratégiai fontosságúak a fegyveres konfliktusokban, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Stari most horvátok általi lerombolásában szerepet játszott annak szimbolikus jelentősége is a muszlimok számára. Később a lakó- és gazdasági épületek, majd az infrastruktúra teljes megsemmisítése tette teljessé az „urbicid”-et.²⁷ Mire 1994 tavaszán a horvát–bosnyák szembenállást amerikai nyomásra sikerült beszüntetni, majd létrejött a bosnyák–horvát föderáció, Mostar a délszláv polgárháború egyik legdurvábban szétbombázott, lerombolt városává vált.

2. ábra: Mostar lakosságának változása etnikai csoportok szerint (1961–2013)

Forrás: a jugoszláv és a bosnyák statisztikai hivatali adatok²⁸ alapján a szerző szerkesztése

²⁷ Andrea Luchetta: *Mostar and the Loss of Its (Partial) Uniqueness: A History, 1990–2009*. Master thesis. Geneva, Graduate Institute of International and Development Studies, 2009.

²⁸ *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*. Republički zavod za statistiku Beograd, 1984; *Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima*, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine; *Statistički bilten 1993*. Sarajevo, 1993. godine; *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013*. Rezultati popisa Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Manapság, ha a várost körülvevő magaslatokról nézünk le, akkor a háború nyomait szerencsére már nehezen tudjuk észrevenni a döntően nyugati segítséggel újjáépült Mostarban. Hatásait azonban mikroszinten már akkor is követhetjük, ha csak egy sétát teszünk az egykori frontvonalon, azzal együtt, hogy a háborús veszteségek ma már csak kevésbé határozzák meg a városképet. Bár a volt frontvonalban több, korábban jelentősebb (sokszor valamely közösség számára szimbolikus jelentésű) épület falai még mindig romosan, mintegy mementóként meredeznek az ég felé, a városképet inkább a felújított köz- és lakóépületek, rendezett városi terek, parkok határozzák meg.²⁹

Ugyanakkor a soknemzetiségű boszniai városok lakossága a háború okozta érthető bizalmatlanság miatt erősen homogenizálódott. A város etnikai összetételét korábban az országos trendek jellemezték, a relatív többséget az 1971-ben elismert nemzetiséggé váló muszlim bosnyákok alkották, mellettük pedig jelentős horvát, illetve szerb csoportok is lakták Mostart. A háború hatására a szerbek létszáma drasztikusan lecsökkent, ma már alig 3000 főre olvadt egykor jóval nagyobb létszámú közösségük. A bosnyákok jelentős embervesztése és kivándorlása miatt a legújabb adatok szerint a horvátok adják a lakosság relatív többségét. A korábbi, nemzetiségileg „semleges” jugoszláv kategória eltűnésével a magukat egyéb kategóriába sorolók száma is erősen megfogyatkozott.

Az is a háború következménye azonban, hogy a szerbek döntő többségének elvándorlása után a két legnagyobb közösség erősen szegregáltan, lényegében két külön Mostarban élt és él ma is a várost átszelő főút – a korábbi frontvonal – mentén. A háború óta a városnak különleges jogállása van („egyesített város”), ami az országban csak Mostart illeti meg.³⁰ A patikamérlegen kimért hatalmi struktúra a számban kevesebb bosnyák közösséget segíti, mivel kevesebb választójuk van, mégis ugyanannyi képviselőt küldhetnek a városi tanácsba, mint a horvátok.³¹ Ezzel együtt 2008 óta évekig nem sikerült polgármestert választani, mert nem jött létre megegyezés az erősen etnikai jellegű pártok között.

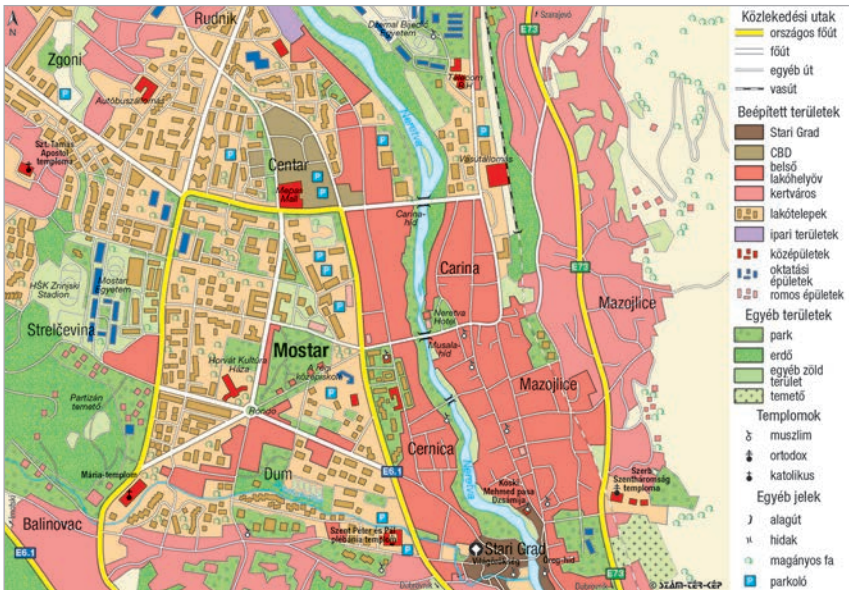
²⁹ John Yarwood: *Rebuilding Mostar. Urban Reconstruction in a War Zone*. Liverpool, Liverpool University Press, 1999.

³⁰ Patrick Niemann – Paul Reuber: Mostar als Experimentierfeld europäischer Entwicklungs-Interventionen? Probleme und Schwierigkeiten in einer post-konfliktiven Region. *Europa Regional*, 23. (2015), 3. 122–137.

³¹ Carl Grodach: Reconstituting Identity and History in Post-war Mostar, Bosnia-Herzegovina. *City – Analysis Of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 6. (2002), 1. 61–82.

A város mai funkcionális szerkezete

Etnikai összetételét tekintve Mostar akár multietnikusnak is mondható, ugyanakkor a két, jelenleg legnagyobb csoport közötti törésvonal elég nagy, amit a felületes szemlélő is megtapasztalhat. A fent vázolt közelmúltbeli események a város szerkezetében is megmutatkoznak. Mostarnak két központja és több alközpontja, valamint szimbolikus épülete van, amelyek kialakításában és használatában az etnikai tényező is releváns.

3. a–b ábra: Mostar központi területeinek funkcionális megoszlása és főbb objektumai

Forrás: a szerző szerkesztése az Open Street Wiew, Google Earth³² alapján

A szinte teljes egészében egyben maradt *történelmi városmag* a város nevét is adó Öreg híd körül található. Az itt lévő épületek többségének funkciója szinte évszázadok óta nem változott, jelenleg is a kézműipari és kiskereskedelmi

³² Vö. www.openstreetmap.org/#map=13/43.3400/17.7934; www.google.com/maps/@43.3373584,17.7811925,13.06z?entry=ttu.

tevékenységek uralják a térhasználatot. Ugyanakkor az ötvös, bőrdíszműves foglalkozású kézműves műhelyeket többnyire felváltották az ajándéktárgyakat, keleties stílusú – ám sokszor már kínai gyártmányú, bővli – ékszereket vagy a giccses tömegtermékeket árusító üzletek. A városrész képét sok egykori műhely kávézóvá, teázóvá vagy étteremmé alakult vendéglátóipari egysége színezi. Az itt található mecsetek pedig a szakrális rendeltetésük mellett turistalátványosságként (is) funkcionálnak. A mostari tömegturizmust leginkább a városnak e látványában kompakt módon egységes, keleties jellegű része vonzza, ami az európai színpalak előtt különösen érdekessé teszi. Nem véletlen, hogy az utazási irodák reklámnyagain és prospektusaiban többnyire ennek a negyednek az épületei láthatók.

A terület középpontjában a híd áll, amelynek szimbolikus jelentése eltérő a város egyes etnikai csoportjai között. A nyugati, „kivülálló” álláspont szerint a különböző kultúrákat (Nyugat–Kelet), népeket (a muszlim bosnyákokat, az ortodox szerbeket, a katolikus horvátokat) köti össze. Az újjáépítés sikere ebből a nézőpontból emelve újrálesztését is jelenti. A helyiek számára azonban más jelentést (is) hordozott és hordoz mind a mai napig. A horvátok inkább a muszlim múlt emlékét látták/látják benne, míg a bosnyákok számára nemcsak különleges jelkép, hanem egyúttal fontos találkozási pont, a társadalmi érintkezés kiemelt színtere is.³³

A városrész – noha látvány szintjén a régmúlt (oszmán) időköt idézi – jelenleg a funkciók és a térhasználat vonatkozásában döntően az idegenforgalmat szolgálja ki. Ez a tevékenység pedig meghatározza a szinte teljes egészében bosnyákok által lakott negyed életét.

A balkáni, korábban is fontos településekre általában jellemző, hogy a régi centrum idővel veszített jelentőségéből, és a más jellegű életmódból adódó tevékenységek mai központja más – esetleg új – városrészbe tevődött át. Ez leginkább a 20. században játszódtott le a balkáni városokban.³⁴ Sok helyen a régi centrum nemcsak kiüresedett (Bitola), hanem „gazdátlanul” fizikailag is erodálódott (Novi Pazar, Prilep), esetleg megsemmisült (Plovdiv, Szófia, Shumen), és sokszor csak egy-egy monumentális épület, rendszerint a mecset emlékeztet a múltbéli központi funkciókra. Ez főképp a korábbi társadalmi és politikai viszonyok megváltozásához

³³ Cristina Gentzik: The Bridge of Mostar – A Controversial Symbol of Identity. *Euro-Facta*, 1. (2008), 1. 315–324.

³⁴ Margit Kószegi: Territorial Aspects of Population Decline in Bulgaria. In Gábor Demeter – Penka Peykovska (szerk.): *Shared Pasts in Central and Southeast Europe 17th–21st Centuries. Hungarian and Bulgarian Approaches*. Auxiliary Historical Disciplines. VIII. kötet. Sofia–Budapest, Hungarian–Bulgarian Joint Academic History Commission, 2015. 381–395.

köthető, mivel a város korábbi gazdáit elvándorolták vagy a társadalom periferiájára szorultak.

Boszniában a bosnyákok elismerése külön etnikai csoportként, valamint általános egzisztenciális helyzetük 1970-es évekbeli látványos javulása miatt az általuk lakott városokra inkább a funkcióváltás és kevésbé a fizikai hanyatlás volt a jellemző.³⁵ Mostar esetében ezért a híd és az azt körülvevő városrész az iszlám emlékezetpolitika legfontosabb eleme maradt. A turizmus kínálta lehetőségek és az identitás fizikai megjelenése együttesen azzal járt, hogy azokban a boszniai városokban, ahol a lakosság jelentős többségét a bosnyákok alkotják – akik gondolják kulturális kötelességeik szimbólumait (épületeket, sőt egyes jól körülhatárolható városrészeket) –, az iszlám jelenlétet az épített környezet is látványosan tükrözi.

6. kép: A mostari parkok egy része a muszlimok lakta városrészben ma temető és emlékhely
 Forrás: a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: Ez a jelenség sajnos nem egyedi városképi elem a muszlim többségű Bosznia-Hercegovinában.

³⁵ Smail Balić: Die Bosniaken. In Eggert Hardten – André Stanisavljević – Dimitris Tsakiris (szerk.): *Der Balkan in Europa*. Berlin, Peter Lang, 1996. 63–75.

A monarchia korszakában a történelmi óvárostól északra alakult ki egy zárt beépítésű térség, néhányemeletes házakkal, több középülettel és kisebb-nagyobb parkkal, amelyek az 1992–1995-ös háború során muszlim temetőkké lettek, és mind a mai napig azok is maradtak; ezzel szokatlan és egyben furcsa tereit adva a városképnek.

A monarchia idején három közúti híd – Musali (1882), Lučki (1913), Carinski most (1918) – épült a Neretván, amelyek a folyó másik oldalán, az Öreg híd jobb parti hídfőjétől kiindulva lehetővé tették a város további terjeszkedését. A Musala (Tito) hídnál épült Neretva Szálló ennek a korszaknak a legszebb példája, amely a turizmus 19–20. századi megindulását és az új típusú városi terek kialakulását/kialakítását is szemlélteti. A Carinski most lényegében a 19. század végén épült vasútállomás környékének, illetve tágabb környezetének funkcióit gyarapítja. Az ekkor keletkező újabb terek ma is központi szereppel rendelkező *alközpontokat* jelentenek.

Az 1878–1918 közötti időszakot a korabeli közhangulat általában pozitívan ítélte meg, jóllehet a monarchia vezetése – a szláv népek birodalmon belüli túlsúlya miatt – a lakosság megosztására törekedett, ami az iszlám vallású szláv nyelvűek sajátos identitásának erősítésében is megmutatkozott.³⁶ A horvátok inkább bizalmatlanul, a szerbek pedig kifejezetten ellenségesen tekintettek a bécsi politika térségbeli erősödésére. Jelenleg egyik etnikai csoport sem érez igazi nosztalgiát e történelmi periódus iránt, a korabeli, viszonylag sikeres modernizáció és a különböző etnikai csoportok közötti egyensúly fenntartása ellenére sem.³⁷ Talán éppen ez az oka, hogy az időközben horvát többségűvé vált városban a mai napig nem épült újjá az ebben a történelmi korszakban emelt épületek többsége.³⁸

Mostar esetében a város *modern centruma* a Neretva folyó jobb partján, a város nyugati részén található. Ez a terület főleg a jugoszláv városok képét meghatározó házigyári lakóépületekből áll. A városrész, illetve modern kori centrumként való térhasználata a második világháború után fokozatosan alakult ki. Bár az itteni funkcionalitás komplexitása korántsem olyan, mint a nyugat-európai vagy akár a közép-európai városoké, de 2012-es átadása óta központi épülete, a „pláza” (Mepas Mall) és a közeli utak üzletsorai, sétálóutca-részletek, nagyobb parkolók, vendéglátóipari egységek és széles utak a globalizált világ városi centrumaihoz teszik hasonlatossá.

³⁶ Leyla Amzi-Erdoğdular: *Afterlife of Empire. Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*. Doctoral dissertation. Columbia University, 2013.

³⁷ Robin Okey: *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878–1914*. Oxford, Oxford University Press, 2007; Peter F. Sugar: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina: 1878–1918*. Seattle, University of Washington Press, 1964.

³⁸ Fónagy Zoltán: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 1. 27–60.

7. kép: Az 1970-es években kialakult új centrum, fókuszában a Mepas Mall és az azt körülvevő házgyári lakótelepek

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Ugyanakkor e centrum környezetében, főleg annak nyugati szegélyén már a *szocialista korszak nagy, többemeletes lakóépületei* határozzák meg a tereket. Ezek az 1970-es években épült lakótelepek töltik ki azokat a korábban üres térségeket is, amelyek a Mostar vonzáskörzetében, magától a várostól nyugatra lévő – döntően horvátok által lakott – települések között húzódtak. Az egyes tömbök között széles utak, allék, parkok teszik élhetővé e területeket. A monarchiával ellentétben a második világháború utáni jugoszláv időkre különösen a muszlimok gondolnak szívesen, a már említett, irányukban kifejezetten támogató titói politika miatt.³⁹ Talán ezért sétálhatunk még ma is Tito utcán az általuk lakott városrészben.

Mostart szinte körülöleli a kertvárosi, úgynevezett külső lakóhelyöv. A keleti részen – tengelyében az észak–déli irányú, E73-as nemzetközi főúttal –, jelentős

³⁹ Juhász József: Jugoszlávia 1945–2000. In Németh Imre (szerk.): *20. századi egyetemes történet. I. kötet – Európa*. Budapest, Osiris, 2005. 434–445.

nagyságú területre kiterjedve a hegyoldalra is fölkúszik, míg a város nyugati részén kisebb térségek (északon Rudnik, nyugaton Bjeli Breg, illetve délen Balinovác) teremtenek funkcionális kapcsolatot a közigazgatásilag különálló települések, Cim és Ilići irányába.

Mostar: a multietnikus hercegovinai város?

Az 1990-es évek háborúja mély árkokat húzott a történelem során kulturális, nemzetiségi alapon kialakult közösségek között, amelyek a mostari városi terek szimbolikájában és az emberek térhasználatában is megmutatkoznak. Ezeket a törésvonalakat a szocialista korszak hivatalos politikája sem tudta eltüntetni, annak ellenére, hogy ez deklarált célja volt.

8. kép: A nyugati városrész egyik fő úttere, az egykori frontvonal, a Bulvár

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: A háttérben a Hum-hegyen a kereszt és a ferences templom tornya jelzi a horvát térfoglalás szimbólumait.

Az etnikailag kettéosztott városban, ha a különböző etnikai csoportok térhasználatának szimbolikájáról beszélünk, külön kell szólni az E73-as útból kiágazó, a Lučki hídon a Neretva jobb partjára átvezető, majd a centrumot is érintő főútról, amely végül nyugat felé hagyja el a várost, érintve a közeli, horvátok által lakott Ilićit is. Ennek az útszakasznak – a mostari utcanevek szimbolikáját figyelve „etnikailag semleges” – egyszerűen csak Bulvárnak nevezett része képezte a bosnyák–horvát harcok idején a háborús frontvonalat. A monarchia idején kialakított széles út délről érkezik a nyugati városrészbe, és elhaladva a történelmi városmag mellett, egy sor 19. században létrejött, majd később, a 20. században is az etnikai csoportok számára jelentős szimbolikájú térséget és épületet érintve jut el a szocialista időszakban kialakított modern centrumig.

Miután Bosznia-Hercegovinában a különböző etnikai csoportok leginkább vallásuk alapján határozzák meg identitásukat, a szakrális helyek kiemelt fontosságúak számukra, ahol ilyenformán a közterek neveinek is megvan a maguk jelentősége. Nem csoda, hogy a harcok során ezeket próbálták megsemmisíteni, a béke beköszöntével pedig először ezeket akarták újjáépíteni, demonstrálva a hozzájuk kapcsolódó csoport jelenlétét.

Elsőként a katolikus alapokon nyugvó horvát identitás számára legfőbb centrumot, a ferences templomot és a hozzá kapcsolódó kolostorépületet kell megemlíteni, amely a Bulvár mentén délről érkezve azonnal föltűnik.⁴⁰ A háború alatt szétbombázott templom rekordgyorsasággal épült újjá. A vasbeton tömbje mellett emelkedő, kissé szokatlan méretű, 107 méter magas templomtorony – azon túl, hogy kilátóként is funkcionál – a város szinte minden pontjáról látható, csakúgy, mint a városrésztől délre magasodó Hum-hegyen a kereszténység 2000 éves évfordulójára állított hatalmas kereszt. Az utcaneveknek is komoly szimbolikájuk van: Ferencesek utcája, Ambre Miletic páter vagy éppen Milčevića páter utca jelzi a ferencesek korábbi és jelenlegi fontosságát és a térfoglalás jelentőségét.

⁴⁰ Molnár Antal: A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában (13–17. század). *Limes*, 13. (2000), 2–3. 39–64.

9. kép: A ferences templom

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: Kissé ridegnek tűnnek, de annál impozánsabbak a templom vasbeton falai, az épület és környéke pedig nemcsak misék alkalmával válik a horvát közösség központi téréssévé.

A Bulváron továbbhaladva a mostari városháza és a monarchia idején épült, pszeudomór elemeket is felvonultató gimnáziumi épület szépen felújított tömbje tűnik föl. Emellett azonban a kiszélesedő teret felújítatlan, romos épületek is szegélyezik. Ez a spanyol SFOR-katonák tiszteletére elnevezett Spanyol tér (ők építették az ideiglenes függőhidat, amely a Neretva két partját kötötte össze az Öreg híd újjáépítéséig). Innen az impozáns platánsor és számtalan villa szegélyezte, Nikola Šubić Zrinski (Zrínyi Miklós) egykori horvát bánról elnevezett allé vezet el a „rondóhoz”, ahol a Horvát Kulturális Központ épülete áll (*Hrvatski dom hercega Stjepana Kosače*). Ebben, a Nemzeti Könyvtár megyei részlege mellett koncert- és rendezvényterem, illetve a horvát Herceg-Bosnai Rádió központja működik. Az ide kifutó közterek elnevezése is mutatja, hogy a horvátok által lakott városrészekben járunk. Szinte kizárólag a 10–11. századi önálló Horvátország vagy Bosznia még katolikus uralkodóiról nevezték el az utcákat: többek között Mihajlo Višević, Knjiez Branimir, Kralj Tvrtko névvel találkozhat az erre járó.

A szerbek vallási központja a város keleti felén, a domboldalban 1863–1873 között épült ortodox templom (Szentháromság Gyülekezeti Templom) és paplak. Az épületegyüttes a város nagy részéről jól látható, 2010 óta tartó újjáépítése lassan halad, bár az már sejtethető, hogy eredeti pompájában kívánják helyreállítani. Vélhetően a szerb közösség erőteljes csökkenése is szerepet játszik abban, hogy ez a környék nem egy vitális tere, hanem inkább perifériája a városnak, jóllehet a település több pontjáról is szembetűnő.

10. kép: A mostari ortodox katedrális

Forrás: a szerző felvétele, 2016

Megjegyzés: A minaretek között alig látható az ortodox katedrális, és mögötte a paplak is inkább csak sejtethető, ami a mostari szerbek számának drasztikus csökkenését jelképezi.

A Neretva két hídjára vezető kelet-nyugati irányú utak megtartották a szocialista időszakban – a második világháborúban nemcsak a német megszállók, hanem saját belső ellenzékük fölött is győzedelmeskedő partizán egységekről – kapott nevüket („Mostari zászlóalj utcája”, „X. Hercegovinai brigád útja”). Ugyanígy megmaradt a muszlimok lakta városrész fő közlekedési ütőerét képező utca elnevezése is, amely Titónak állít emléket. A bosnyákok vélhetően külön enti-tásként való elismerésük okán tekintenek inkább pozitívan erre az időszakra.

11. kép: Az ország jelképe, a liliom állít emléket a háború áldozatainak

Megjegyzés: Az (ismeretlenek által) összetört liliom és az emlékfelirat áttételesen az etnikumok mai kapcsolataira is utal: „Bosznia-Hercegovina Köztársaság hadserege minden tagjának emlékére, akik Mostar és az ország védelmében áldozták életüket az 1992–95-ös háborúban”.

Forrás: a szerző felvétele, 2016

A gazdasági funkcióit szinte teljes egészében megtartó egykori történelmi városrész egyértelműen ma is a bosnyákok városi tere. Az idegenforgalom lehetőséget teremtett arra, hogy a korábbi tevékenységek – a kiskereskedelem, vendéglátás, de bizonyos mértékig a kézműipar is – tovább éljenek, és kiszolgálják a nagyszámú turistát. A kis boltokban azonban használati tárgyak helyett inkább szuveníreket

kapni, a nagy bőrcserző műhelyek helyén „ékszerkovácsok” árulják portékáikat, a karavánszerájokat pedig éttermek és szállodák váltották fel. A tömegturizmusra épülő tevékenység a tágabb környezetet is meghatározza. A még most is jelentős számú mecset továbbra is közösségi térként működik, ugyanakkor a későbbi korok kialakította háztömbök közötti parkok, terek az 1990-es évek háborújában elhunytak temetőiként és egyben mementókként funkcionálnak.

A párhuzamosságnak a mindennapi életben több látványos megjelenési formája van.⁴¹ A város két meghatározó közösségének szegregációját a térhasználat az egyéb fent bemutatott szimbolika mellett például a két közösség által párhuzamosan működtetett közoktatási intézmények (általános iskolák, gimnáziumok), valamint az 1977-ben alapított egyetem kettéválása is jól mutatja. A város szülőttéről, az egykori Jugoszlávia miniszterelnökéről elnevezett Džemal Bijedić Egyetemből kiválva alakult meg 1992-ben – a háború folyamán – a horvát egyetem, University of Mostar névvel. Természetesen mindkét intézmény a „saját” városrészben működik.

Kitekintés

A különböző világvallások és kultúrák metszéspontjában fekvő Bosznia-Hercegovina etnikai térszerkezetének vizsgálata több társadalmi dimenzióra is ráirányítja a figyelmet. Az 1992–1995 között lezajló háborúnak – mint láttuk – sokrétű következményei voltak, amelyek azonban a történelmi háttér ismerete nélkül nehezen értelmezhetők. Az egyik legfontosabb közvetlen előzmény az volt, hogy a titói Jugoszláviában alkotmányosan is rögzítették az ország heterogén etnikai összetételét. A nemzetállamok szövetségeként létező délszláv államban Bosznia-Hercegovina különleges státuszt kapott: az etnikumok keveredése miatt többnemzetiségű köztársaságként definiálták. Ugyanakkor Jugoszláviában a proletár internacionalizmus alapján az etnicitás előtérbe helyezése helyett inkább a hasonlóságokra (a nyelvre) helyezték a hangsúlyt. További fontos tényező volt még az ország délszláv nyelvű muszlim lakosait helyzetbe hozó harmadikutas jugoszláv politika is. Mindez azt eredményezte, hogy a rendszerváltás kezdetén Bosznia-Hercegovinát a bosnyákok saját országuknak tekintették, amely jelentős szerb és horvát kisebbséggel rendelkezik. Ez a tény

⁴¹ Larissa Veters: The Power of Administrative Categories. Emerging Notions of Citizenship in the Divided City of Mostar. *Ethnopolitics*, 6. (2007), 2. 187–209.

felszínre hozta a történelmi tradíciókban gyökerező etnikai különbségek okozta frusztrációkat is.⁴² A különféle ellentétek, illetve konfliktusok tapasztalataink alapján a társadalom mikroszintjén is megmutatkoznak az identitás és a térhasználat kialakítása folyamán, ezek pedig újabb kérdéseket vetnek föl. Ezzel együtt megkérdőjelezhetik vagy egyenesen felülírhatják a tágabb köztes-európai „békés egymás mellett élés” (nyugat-európai) elképzeléseit és a globalizált világ multikulturális voltába vetett hitet. Ezért indokolt kutatásunk további folytatása, amely során a mikroszintű terepi vizsgálatok (amelyek a lakóhelyi szegregáció mellett a munkahelyi, esetleg egyéb informális dimenzióban megnyilvánuló elkülönülésre irányulnának) tovább árnyalhatják a fent bemutatott kezdeti lépések eredményeit.

Felhasznált irodalom

- Amzi-Erdoğdular, Leyla: *Afterlife of Empire. Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*. Doctoral dissertation. Columbia University, 2013. Online: <https://doi.org/10.7916/D8N01DR4>
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, Verso, 1983.
- Asbóth, János: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina with an Account of the History, Antiquities, Agrarian Conditions, Religion, Ethnology, Folk Lore, and Social Life of the People*. London, Sonnenschein, 1890.
- Balić, Smail: Das Bosniakentum als Nationales Bekenntnis. *Österreichische Osthefte*, 33. (1991), 2. 345–357.
- Balić, Smail: Die Bosniaken. In Eggert Hardten – André Stanisjavljević – Dimitris Tsakiris (szerk.): *Der Balkan in Europa*. Berlin, Peter Lang, 1996. 63–75.
- Berki, Márton: Return to the Road of Capitalism: Recapitulating the Post-Socialist Urban Transition. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63. (2014), 3. 319–334. Online: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.63.3.6>
- Bijedić, Elvira: *Der Bogomilenmythos. Eine umstrittene 'historische Unbekannte' als Identitätsquelle in der Nationsbildung der Bosniaken*. Phil. Diss. Heidelberg,

⁴² Dunja Melčić (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.

- Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 2009. Online: http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/11438/1/Elvira_Diss_13_12_2010.pdf
- Bottlik Zsolt: Az etnikai térfolyamatok háttere Bosznia-Hercegovinában. *Földrajzi Közlemények*, 134. (2010), 4. 443–461.
- Büschfeld, Herbert: Kriegsfolgen und Wiederaufbau in Bosnien-Herzegowina. *Geographische Rundschau*, 52. (2000), 2. 55–62.
- Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom. I–III. – Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudomány Intézet, 2012, 2014, 2016.
- Džaja, Srećko-Matko: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina*. München, Oldenburg, 1984.
- Džaja, Srećko-Matko: Bosnien und Herzegowina. In Michael W. Weithmann (szerk.): *Der ruhelose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas*. München, dtv, 1993. 149–175.
- Fónagy Zoltán: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 1. 27–60.
- Gentzik, Cristina: The Bridge of Mostar – A Controversial Symbol of Identity. *Euro-Facta*, 1. (2008), 1. 315–324.
- Grodach, Carl: Reconstituting Identity and History in Post-war Mostar, Bosnia-Herzegowina. *City – Analysis Of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 6. (2002), 1. 61–82. Online: <https://doi.org/10.1080/13604810220142844>
- Halilović, Senahid: Das Bosnische [Sprache]. In Uwe Heinrichs (szerk.): *Handbuch der Südosteuropa Linguistik. Slawische Studienbücher. X. kötet*. Wiesbaden, Hassarowitz, 1999. 413–428.
- Happel, Jörn – Christophe von Werdt: *Osteuropa kartiert – Mapping Eastern Europe*. Wien, LIT, 2010.
- Hobsbawm, Eric: *Nationen und Nationalismus, Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt am Main, Campus, 1991.
- Ibrahimi, Nexhat: Islam’s First Contacts with the Balkan Nations. *Zëri Islam*, 2009. augusztus 26. Online: www.zeriislam.com/artikulli.php?id=927
- Jordan, Peter: *Ethnische Struktur Südosteuropas um 1992*. Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, 2015.
- Juhász József: Jugoszlávia 1945–2000. In Németh Imre (szerk.): *20. századi egyetemes történet. I. kötet – Európa*. Budapest, Osiris, 2005. 434–445.
- Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.

Bottlik Zsolt

- Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.): *A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, 2015.
- Kostof, Spiro: *The City Assembled. Elements of Urban Form Through History*. Boston, Little Brown, 1992.
- Kószegi, Margit: Territorial Aspects of Population Decline in Bulgaria. In Gábor Demeter – Penka Peykovska (szerk.): *Shared Pasts in Central and Southeast Europe 17th–21st Centuries. Hungarian and Bulgarian Approaches*. Auxiliary Historical Disciplines. VIII. kötet. Sofia–Budapest, Hungarian–Bulgarian Joint Academic History Commission, 2015. 381–395.
- Kószegi Margit: A hazai Balkán-kép kialakulásának gyökerei. *Földrajzi Közlemények*, 141. (2017), 2. 179–184.
- Lajtai L. László: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate*, 23. (2015), ősz. 115–147.
- Lopasić, Alexander: Islam in the Balkans. The Bosnian Case. In Celia Hawkesworth – Muriel Heppell – Harry Norris (szerk.): *Religious Quest and National Identity in the Balkans*. London, Palgrave Macmillan, 2001. 141–157.
- Lovrenović, Ivan: *A régi Bosznia*. Pozsony, Kalligram, 1995.
- Loza, Tihomir et al.: The Bridge over the River Neretva. *Transitions*, 2004. július 26. Online: <https://tol.org/client/article/12472-the-bridge-over-the-river-neretva.html>
- Luchetta, Andrea: *Mostar and the Loss of Its (Partial) Uniqueness: A History, 1990–2009*. Master thesis. Geneva, Graduate Institute of International and Development Studies, 2009.
- Malcolm, Noel: *Bosnia: A Short History*. London, Macmillan, 1994.
- Melčić, Dunja (szerk.): *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.
- Molnár Antal: A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában (13–17. század). *Limes*, 13. (2000), 2–3. 39–64.
- Moravánszky, Ákos: *Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867–1918*. Cambridge MA, MIT Press, 1998.
- Niemann, Patrick – Paul Reuber: Mostar als Experimentierfeld europäischer Entwicklungs- Interventionen? Probleme und Schwierigkeiten in einer post-konfliktiven Region. *Europa Regional*, 23. (2015), 3. 122–137.
- Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878–1914*. Oxford, Oxford University Press, 2007.

- Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. Budapest, Osiris–Századvég, 1997.
- Pierce, Joseph – Mary Lawhon: Walking as Method. Toward Methodological Forthrightness and Comparability in Urban Geographical Research. *The Professional Geographer*, 67. (2015), 4. 655–662. Online: <https://doi.org/10.1080/00330124.2015.1059401>
- Ress Imre: Bosnyák nemzet – mítosz vagy valóság? *Korunk*, 5. (1994), 10. 70–75.
- Ress Imre: A bosnyák nemzetudat fejlődése. *Pro Minoritate*, 8. (2000), nyár. 67–82.
- Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetkoncepciója. *Limes*, 13. (2000), 2–3. 277–286.
- Ring Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján*. Budapest, ELTE Eötvös, 2004.
- Simmel, Georg: Soziologie des Raumes. In Georg Simmel: *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, [1903] 1992. 221–242.
- Steindorff, Ludwig: Bosnien Herzegowina: Geschichte der äußeren und inneren Grenzen. In Cay Lienau (szerk.): *Raumstrukturen und Grenzen*. München, Südosteuropa Gesellschaft, 2001. 137–156.
- Steindorff, Ludwig: Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa – Einleitung. In Cay Lienau – Ludwig Steindorff (szerk.): *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa. Beiträge zu einem Präsentationstag der Südosteuropa-Forschung an der Universität Münster am 27. 11. 1998*. Südosteuropa-Studien 64. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 2000. 11–17.
- Sugar, Peter F: *Industrialization of Bosnia-Hercegovina: 1878–1918*. Seattle, University of Washington Press, 1964.
- Sýkora, Luděk: Post-Socialist Cities. In Rob Kitchin – Nigel Thrift (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*. VIII. kötet. Oxford, Elsevier, 2009. 387–395.
- Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 313–359.
- Vetters, Larissa: The Power of Administrative Categories. Emerging Notions of Citizenship in the Divided City of Mostar. *Ethnopolitics*, 6. (2007), 2. 187–209. Online: <https://doi.org/10.1080/17449050701345009>
- Voss, Christian: Die slawischsprachige Balkanmuslime: kulturelle Identitäten und Sprachideologien. *Südosteuropa Mitteilungen*, 46. (2006), 2. 56–69.
- Yarwood, John: *Rebuilding Mostar. Urban Reconstruction in a War Zone*. Liverpool, Liverpool University Press, 1999. Online: <https://doi.org/10.5949/UPO9781846313905>

One may observe physical segregation based on ethnic differences in a number of urban settlements in East Central Europe. The cityscape of newly divided cities may be read as the reflection of ethnic segregation and every division is the consequence of conflict. In the area of the former Yugoslavia, the wars of the 1990s increased the separation of

the various ethnic groups. This triggered parallel structures in public administration and appears in the symbolic use of urban spaces. What are the roots of the differences and the conflicts among the different cultural and religious groups? We study these problems from the point of view of geography in the light of the case study of Mostar.

Some level of segregation had been present before 1990 and the socialist regime could not erase this, even as it was part of the official ideology. The war in the 1990s created a deep trench among the different cultural and ethnic communities that formed in the city through its history. Symbolic aspects of urban spaces and the way inhabitants use these spaces reflect the cleavages.

*Szeghy-Gayer Veronika*¹

Emlékezetpolitika és Márai-projekt a posztszocialista Kassán

Bevezető

2011-ben a pozsonyi Szlovák Nyári Egyetem ösztöndíjasaként látogattam el Kassára. A csoportunkat kísérő szlovák lektorok Milan Kolcunt, az ismert és népszerű kassai turistavezetőt kérték fel, hogy mutassa meg nekünk a helyi nevezetességeket. Sétánkat egy kérdéssel indította: mit gondolunk, ki a leghíresebb kassai? Amikor a csoport néhány magyar diákja erre rögtön rávágtá, hogy Márai Sándor, úgy tűnt, a válasszal nem ért egyet, ő ugyanis Martina Hingisovára, a kassai születésű svájci teniszikonra gondolt. Nyolc évvel később ugyanez a Milan Kolcun javasolta, hogy a kassai repülőteret Márai Sándorról nevezzék el, ahogy Lyon repülőtere is egy író, Antoine de Saint-Exupéry nevét viseli. Sőt, azt is felvetette, hogy Márai felesége, Lola is kapjon egy utcát Kassán.² Miként változhat meg Márai szlovák megítélése ilyen nagy mértékben alig egy évtized leforgása alatt? S milyen szerepe volt ebben annak, hogy 2013-ban Kassa (németül Kaschau, szlovákul Košice), Marseilles-jel közösen az Európa Kulturális Fővárosa címet viselte?

A város egyik hivatalos reklámarca ugyanis 2013 folyamán Márai Sándor,³ a kassai születésű, világhírű magyar író lett, aminek következtében Márai munkássága nemcsak a helyi programokban, hanem a város reprezentációjában is kiemelt helyet foglalt el. Az Európa Kulturális Fővárosa projekt egyúttal arra is lehetőséget teremtett, hogy a szlovák társadalom számára is megismerhetővé

¹ Tudományos főmunkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia Társadalom- és Pszichológiatudományi Központ Társadalomtudományi Intézet; szeghy@saske.sk. Eredeti megjelenés: *Central European Horizons* 2. (2021), 1. 21–42.

² Monika Kacejová: Ulic so ženskými nazvami je v našom meste poskromne. *Košice: Dnes*, 2019. március 14.

³ A Kulturális Évad programjainak egy része négy Kassához kötődő személyiség, Márai Sándor, Oelschläger-Öry Lajos, Juraj Jakubisko és Fernando Fallik (művésznevén: Gyula Kosice) életművé köré csoportosult.

váljon Márai életműve és személyisége, hiszen 1989-ig az író Magyarországon és „szülővárosában is ismeretlennek”⁴ számított. A Márai-projekt sikerességét ugyanakkor akadályozta az a tény, hogy az íróról meglehetősen aszimmetrikus kép él a szlovák és magyar kollektív emlékezetben. S valóban, a kulturális főváros évad végetértével a szlovák városvezetés nem kezdeményezte egy állandó Márai-kiállítás létrejöttét, annak ellenére, hogy az erre való igény nemcsak a helyi magyar elit, hanem az évente Kassára látogató több ezer turista részéről is megfogalmazódott.

Joggal vetődik fel tehát a kérdés, hogy mit kezd egy ma túlnyomórészt szlovák város a feltűnően gazdag nem szlovák múltjával? Miként tekint Márai Sándorra a jelenkori Kassa szlovák társadalmára? Lehetséges-e, hogy ma, a 21. században magyar író legyen egy szlovák város reklámarca? Noha Kassa soknemzetiségű múltja és kulturális öröksége már jó néhány éve foglalkoztatja a szakembereket,⁵ Vanda Vitti zsidó kulturális örökséget tárgyaló monográfiáját leszámítva⁶ eddig csak kis mértékben foglalkoztak a város posztszocialista vezetésének emlékezetpolitikai stratégiáival. Jelen tanulmány a fentebbi kérdések megválaszolására tesz kísérletet a kortárs médiakiadványok, brosúrák és útikönyvek, valamint Kassa fontosabb emlékezhelyeinek és emlékezetpolitikai irányvonalainak a vizsgálata révén, külön kitérve az Európa Kulturális Fővárosa 2013 évad, s benne a Márai-projekt sajátosságaira is.

A tanulmány három részre oszlik. Elsőként az elméleti és terminológiai kereteket határolom körül, majd az 1989 utáni helyi emlékezetpolitika néhány aspektusát mutatom be, kiemelten érintve a szlovák városvezetés által létrehozott emlékezhelyeket. Ugyanitt azzal is foglalkozom, hogy milyen helyet foglal el Kassa a szlovák és magyar kollektív történelmi emlékezetben. Végül,

⁴ Louise Ostermann Twardowski: Sandor Marai and the Memory of Exile. *Kafkadesk*, 2019. október 8.; lásd még Saša Petrášová: He Knew Košice, But Košice Never Knew Him. *The Slovak Spectator*, 2002. szeptember 16.; Peter Getting: Slovaks Never Heard of Their Own World-Famous Writer. *The Slovak Spectator*, 2019. február 27.

⁵ Lásd például Veronika Gayer – Slavka Otčenašová – Csaba Zahorán: *Remembering the City. A Guide Through the Past of Košice*. Budapest–Košice, Terra Recognita Foundation – Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2013; Frank Henschel: *„Das Fluidum der Stadt...“ Urbane Lebenswelten in Kassa/Košice/Kaschau zwischen Sprachenvielfalt und Magyarisierung 1867–1918*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017; Ondrej Ficeri: *Potrianiorské Košice. Premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu*. Bratislava, VEDA, 2019.

⁶ Vanda Vitti: (Trans-)Formationen jüdischer Lebenswelten nach 1989. Eine Ethnografie in zwei slowakischen Städten. Bielefeld, Transcript, 2015.

a tanulmány harmadik részében az úgynevezett Márai-projektet elemzem, felvázolva Márai életrajzát, valamint azt, hogy miként értékeli munkáit a szlovák értelmiség.

1. kép: Kassa látképe a kassai dóm tornyából

Forrás: Zahorán Csaba felvétele, 2005

Terminológiai és módszertani keretek

Elsőként érdemes tisztázni néhány terminológiai kérdést, vagyis hogy mit értek emlékezetpolitika, illetve a város identitása alatt. Nora Rabotnikof szerint az emlékezetpolitika a „múlttal való megbékélést, illetve a visszamenőleges igazságszolgáltatás, történelmi-politikai perek, emlékhelyek felállítása, továbbá dátumok és helyszínek különféle szimbolikus kisajátítása által kialakított stratégiák összességét jelenti”⁷ Amikor emlékezetpolitikáról írok, jelen tanulmányban

⁷ Nora Rabotnikof: Memoria y política a treinta años del golpe. In Clara E. Lida – Horacio Crespo – Pablo Yankelevich (szerk.): *Argentina, 1976. Estudios en torno al golpe de estado*. México, Fondo de Cultura Económica, 2007. 261.

arra a folyamatra gondolok, amelynek során a szlovák városvezetés vagy éppen a helyi magyar kisebbség emlékezéssel kapcsolatos döntéseket hoz. Ugyanakkor a város identitása olyan koncepciót takar, amely „hosszú távon alakul ki, s egy adott város fizikai, természeti, történelmi és szociokulturális jellegzetességeit foglalja magában. Ezért bármely városban a helyi identitás megértése és megbecsülése fontos kérdéssé válik karakterének megőrzése szempontjából”⁸ – írja Mert Nezih Rifaioglu és Neriman Şahin Güçhan török szerzőpáros. Kassa esetében a helyi identitás szorosan kötődik a Fő utcához és annak vonzaskörzetéhez, ezért az alábbi elemzésben is központi szerepet játszik. Itt játszódtak le a város történelmét meghatározó események, s itt találhatóak a legfontosabb építészeti emlékek, műemlékek, szobrok és emléktáblák, Ezenkívül használom Pierre Nora ma már klasszikusnak számító *lieu de mémoire* fogalmát, amely szerint az emlékezhely egy tényleges hely, anyagi, szimbolikus és funkcionális értelemben egyszerre.⁹ Pim den Boer holland történész szerint a Nora-féle megközelítés 1984-es megszületése pillanatában nagyon is ideologikus, nacionalizmussal és értékítélettel telített koncepció volt. A francia emlékezhelyeket azért hozták létre vagy formálták át, hogy megtestesítsék a nemzetállam jelenét és jövőjét, és hogy a francia állampolgárok elméjébe vessék a nemzeti történelem kulcsmozzanatait.¹⁰ Az elmúlt három évtizedben hasonló német, osztrák, holland vagy éppen spanyol emlékezhely-gyűjtő projektek jöttek létre, amelyek abból a francia mintából indultak ki, amely mára bőven túllépett saját keretein. Napjainkban a transznacionális perspektíva, a nemzeteket összekötő emlékezhelyek kialakítása lett az új európai irányzat, amely magát a fogalmat is új tartalommal töltheti meg.

⁸ Mert Nezih Rifaioglu – Neriman Şahin Güçhan: *The Concept of Identity and Its Identification Process in Urban Conservation Projects*. Conference Paper. A Center for the Study of Architecture in the Arab Region (CSAAR) Regional Architecture and Identity in the Age of Globalization című konferenciáján megtartott előadás kézírata. Tunisz, 2007.

⁹ Pierre Nora: *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In Pierre Nora (szerk.): *Les lieux de mémoire*. Première partie: la République. Paris, Gallimard, 1984. XXXIV–XXXV; Lásd magyarul Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2009. 13–33; Lásd még: K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas*, 14. (1999), 3. 132–141.

¹⁰ Pim den Boer: Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata. *Studia Litteraria*, 51. (2012), 1–2. 24.

Kassa a viharos 20. században

Kassa az első világháború végéig a Magyar Királyság egyik legfontosabb regionális központjának számított. A városnak a 20. század közepéig multietnikus jellege volt, amelyet a régióban már a városalapítást megelőzően jelen lévő szlávok, a középkori szász telepések, a 16. század első felétől egyre nagyobb számban megjelenő magyar etnikum, majd az 1840 után tömegesen betelepülő zsidóság egymás mellett élése kölcsönzött a településnek. Az arányok a történelem során módosultak, és míg az 1850/51-es népszéíráás szerint a helyi szlovákság relatív többséget alkotott,¹¹ 1910-re 75,43%-ra emelkedett a magyar anyanyelvűek aránya. Mindeközben továbbra is általános maradt a lakosság többnyelvűsége.¹²

Kassa az első világháborút követően Csehszlovákia része lett, majd 1938. november 2-án, az első bécsi döntés értelmében visszakerült Magyarországhoz, vagyis magyar fennhatóság alatt élte át a holokausztot is. Kassa a második világháború végére elveszítette zsidó lakosságának túlnyomó részét,¹³ majd a csehszlovák kitelepítések, a szlovák–magyar lakosságcsere és a reszlovakizáció következtében a magyar lakosság is atrocitásoknak volt kitéve.¹⁴ Az egymást követő gyors határváltozások, amelyek a 20. század első felében nagyban befolyásolták a kassaiak nemzetiségi önbevallását, egy mára sokat idézett anekdotában is tetten érhetőek, amelyet Tomáš Štrauss művészetteoretikus visszaemlékezéseiben is felelevenített: „*Képzeld, olyan szép álmom volt az éjjel! Azt álmodtam, hogy elment Kassáról az összes magyar... Aztán utánuk ment az összes szlovák... Csak mi kassaiak maradtunk itt...*”¹⁵

¹¹ Czoch Gábor: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es öszséíráás alapján. In Czoch Gábor: „A városok szíverek.” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony, Kalligram, 2009. 155.

¹² Juliane Brandt: Mehrsprachigkeit – ein Weg, verkehrsfähig zu sein. Die Stadtbevölkerung von Kaschau/Kassa/Košice und ihre Sprachen um 1900. *Spiegelungen*, 8. (2013), 1. 52–67.

¹³ Michal Potemra: Židovská otázka v Košiciach v rokoch 1938–1944. In Anna Jurová – Pavol Šalamon (szerk.): *Košice a deportácie Židov v roku 1944: zborník prispevkov z odborného seminára k 50. výročiu deportácii z Košíc*. Košice, Košice Spoločenskovedný Ústav, 1994. 48.

¹⁴ A csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében 1507 kassai magyar hagyta el a várost. A reszlovakizálásra 12 724 kassai magyar jelentkezett, ami az 1930-as csehszlovák népszámlálás adataival öszszeptve a helyi magyar lakosság több mint 90%-át tette ki. Lásd Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony, Kalligram, 2007. 282, 349.

¹⁵ Tomáš Štrauss: *Moje Košice*. Bratislava, Kalligram, 2012. 52.

1948-ban aztán Csehszlovákia, így Kassa is a keleti blokk része lett. A Kelet-Szlovákiai Vasmű létrehozása és terjeszkedése miatt a lakosság száma 1991-re szinte megnégyszereződött, (60 700 főről körülbelül 235 ezer főre ugrott). Ez a gyors demográfiai növekedés jelentős mértékben hozzájárult a magyar lakosság gyors asszimilációjához is.¹⁶ A Szlovák Köztársaság 1993-as függetlenné válása óta Kassa – mint Szlovákia második legnagyobb városa – egyúttal a Szlovák Alkotmánybíróság székhelye is. Lakosainak a száma napjainkban eléri a 229 ezer főt. A 2021-es népszámlálás szerint 84,1%-uk szlováknak, 2,5%-uk magyarnak, 1,8%-uk pedig romának vallotta magát.¹⁷

2. kép: Kassa címerpajzsának 2002-ben felavatott szobra, Arpád Račko alkotása

Forrás: a szerző felvétele, 2020

¹⁶ Adriana Priatková – Ján Sekan – Máté Tamáska: The Urban Planning of Košice and the Development of a 20th Century Avenue. *Architektúra & Urbanizmus*, 54. (2020), 1–2. 80.

¹⁷ A részletes adatokat lásd 2021 Population and Housing Census.

Kassa az egymással versengő magyar és szlovák kollektív emlékezetben

Kassát nem kell különösebben bemutatni a magyar olvasó számára: a város kiemelt helyet foglal el a magyar kollektív történelmi tudatban. A legfontosabb kassai magyar emlékezhelyeknek II. Rákóczi Ferenc Szent Erzsébet-dómban található sírhelye, valamint a nevéhez fűződő Rodostó-ház tekinthetők, amelyeket évente több ezer magyar turista keres fel, s amelyek a fejedelem 1906-os újratemetése óta a város magyar jellegét is megtestesítik.

Ezzel szemben a szlovák turisztikai kiadványokban vagy brosúrákban Kassa „Kelet-Szlovákia fővárosaként” vagy mint „Szlovákia második legnagyobb városa” jelenik meg.¹⁸ A város helye a szlovák kollektív történelmi emlékezetben is meglehetősen halovány. Turócszentmártonnal (Martin), Pozsonnyal (Bratislava), Nyitrával (Nitra), Besztercebányával (Banská Bystrica) vagy egyéb észak-szlovákiai városokkal szemben ugyanis nehéz olyan történelmi személyiséget vagy történelmi eseményt találni az 1945 előtti időszakból, amely meghatározó lenne a szlovák nemzeti szempontú historiográfiában és kollektív tudatban.¹⁹ Az egyetlen kivétel éppen egy 1945-ös esemény, ugyanis a második világháború végén itt hirdették ki a kassai kormányprogramot (1945. április 5.), amely az újjáalakuló Csehszlovákia egyik alapdokumentuma volt. A program VIII. pontja deklarálta a csehek és a szlovákok egyenjogúságát, egyúttal pedig kimondta a németek és a magyarok kollektív háborús bűnösségét. A program megvalósítása a Szlovák Nemzeti Tanács által hozott törvények és az elnök által kiadott rendeletek, az úgynevezett Beneš-dekrétumok révén történt meg. A kassai kormányprogram nevét a második világháború után egészen 1990-ig egy Fő utcai palota – az egykori vármegyeháza, a mai Kelet-Szlovákiai Galéria épülete – is viselte. A szocialista időszakban ez volt Kassa első számú turistalátványossága, és itt rendezték be a „csehek és szlovákok történetének legjelentősebb

¹⁸ *Vitajte v Košiciach. Oficiálny spiervodca mestom.* Slovenská agentúra pre cestovný ruch, Bratislava v spolupráci s KOŠICE – Turizmus. 2011. 2.

¹⁹ Kassa, multietnikus jellege miatt a szlovák és magyar tankönyvekben sem lett felhasználva eszközként a szlovák vagy magyar nemzetépítő és identitásformáló narratívákban például Budával, Debrecennel, illetve Turócszentmártonnal vagy Nyitrával stb. szemben. Lásd Slávka Otčenášová: *Košice ako symbol národnej identity v slovenských a maďarských učebniciach dejepisú po roku 1918.* In Štefan Šutaj (szerk.): *Košice a dejiny – dejiny Košíc.* Košice, Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2011. 130–134.

eseményéről” tanúszkodó kiállításokat is.²⁰ A Beneš-dekrétumok utóéletéhez tartozik, hogy 2007-ben a szlovák parlament szentesítette az érinthetlenségüket, mivel azok a mai szlovák alkotmány részét képezik. Ez nagy felháborodást keltett a szlovákiai magyar közösség körében és Magyarországon is. Mivel a szlovákiai magyarság kollektív tudatában az 1945–1947 közötti kitelepítések sokkal nagyobb traumaként vannak jelen, mint Trianon,²¹ a kassai kormányprogram semmiképpen sem válhatott a helyi magyarok számára legitím emlékezethellyé. Ugyanakkor nem játszott fontos szerepet Kassa 1989 utáni új szlovák identitásának kialakításában sem, noha az egyik 1980-as években épült lakótelep (KVP) ma is a kormányprogram nevét viseli.

3. kép: Kézfertőtlenítő a kassai 7-es villamoson

Forrás: a szerző felvétele, 2020

²⁰ Alexander Frický: *Košice kultúrne pamiatky*. Košice, Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo, 1974. 17.

²¹ Štefan Šutaj: Trianon v historickej pamäti na Slovensku. In Miroslav Michela – László Vörös (szerk.): *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2013. 97–114.

A lokális identitás kialakítása 1989 után

Az 1989-es fordulatot követő években szinte minden közép-európai város saját lokális, nemzeti és európai identitásának keresésébe fogott, lakóik pedig jelentős (geo)politikai és gazdasági átalakulást tapasztaltak meg. Új területi identitások alakultak ki, a városoknak újra kellett definiálniuk nemzethez való viszonyukat, rá kellett találniuk saját identitásukra és múltjukra, úgy, hogy közben az európai uniós integráció és a globalizáció által gerjesztett kihívásoknak és elvárásoknak is megfeleljenek. A *Cities After The Fall of Communism, Reshaping Cultural Landscapes and European Identity* című tanulmánykötetben tizenegy város példáján láthatjuk, hogy mennyire sokféle irányba lehet(ett) ennek az 1989 utáni „önújrafelfedezési” folyamatnak. A történelemnek, a múlt sajátos értelmezésének és a mítoszépítésnek egyébként is fontos szerepe volt és van a posztoszocialista városok 1989 utáni reprezentációjának alakulásában. „A posztoszocialista városok lakói épp annyira a történelmen keresztül, mint annak ellenében tervezik jövőjüket” – hangsúlyozzák a fent említett kötet szerkesztői.²² A legfeltűnőbb jelenség az, amikor a ma etnikailag homogén városok úgy lépnek a modernizáció útjára, hogy elveszett sokszínűségüket reklámozzák, mint például Wrocław vagy Vilnius.²³

Ez az önújrafelfedezési folyamat számos közép-európai városhoz hasonlóan Kassa esetében is nyomon követhető. Csehszlovákia 1993-as felbomlását követően a történelmi belváros felújítása kiemelten fontossá vált a helyi identitás megerősítését célzó emlékezetpolitikában. A Fő utca ekkor nyerte vissza a város életében betöltött központi szerepét, s újra fizikai és szimbolikus központtá, viszonyítási ponttá válhatott, ahol a legemblematicusabb építészeti műemlékek, többek között a Szent Erzsébet-dóm, az Állami Színház, a Lőcsei Ház, a történelmi városháza és egy sor, a 13. és 20. század között épült polgári palota áll. A Fő utcának ma újra közösség- és identitásformáló ereje van a helyiek számára.

2002-ben aztán a városvezetés Kassa legrégebbi szimbólumához nyúlt a város modern politikai identitása megerősítése végett. Ekkor ugyanis a város vezetői úgy döntöttek, hogy városcímet ábrázoló szobrot emeltetnek a Fő utca déli részén, pontosan azon a helyen, ahol a 20. század során a különböző politikai

²² John J. Czaplicka – Nida Gelazis – Blair A. Ruble (szerk.): *Cities After the Fall of Communism. Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2009.

²³ Czaplicka–Gelazis–Ruble (2009): i. m. 4.

rendszerek és nemzetépítések szimbolikus térfoglalásának mementói váltották egymást. Ezen a ponton állt a magyar honvéd (1906 és 1919. március 17. között), aztán Milan Rastislav Štefánik szlovák nemzeti hős (1929–1938, 1945–1952), később pedig a magyar szent korona (1938–1945), Sztálin (1949-ben egy rövid ideig), majd Klement Gottwald, az első csehszlovák kommunista elnök szobra (1975 és 1990 között),²⁴ megtestesítve a magyar és a csehszlovák, majd a csehszlovák kommunista nemzetépítés törekvéseit. A városcímer szoborba öntésével Kassa saját középkori szimbólumát újította meg, 1369-ben ugyanis mint város Európában elsőként kapott uralkodó által kiállított címeres levelet.²⁵ 1994 óta a címer adományozásához kapcsolódva rendezik meg minden évben május 7. körül a kassai városnapokat is. 2002 decemberében, Zdenko Trebuľa polgármester és Rudolf Schuster (korábbi kassai polgármester) szlovák köztársasági elnök avatta fel a szobrot a korábbi ideológiai jelképek helyén. Beszédükben kiemelték, hogy a városcímer „a kassai emberek függetlenségének és eredetiségének, egyúttal az iránti eltökéltségének a szimbóluma, hogy együtt hozzanak döntéseket a város érdekében”.²⁶ Természetesen a jelenleg hivatalban lévő polgármester, Jaroslav Polaček is folytatta a címer kultuszának ápolását: 2019-ben a történelmi városháza falán felavatott egy címert ábrázoló aranszínű emléktáblát, amelynek helyén addig a Szlovák Tanácsköztársaság emléktáblája lógott.²⁷

A középkori hagyományok jelentőségének modern kori felelevenítése természetesen Európa-szerte ismert jelenség, s nem kassai unikum. Találunk rá például az egykori Hanza-szövetség városaiban,²⁸ de a volt felső-magyarországi kereskedővárosokra is jellemző. Középkori városi hagyományokat kíván felidézni modern kori reprezentációjában az úgynevezett Pentapolitana-projekt is,²⁹

²⁴ Juraj Bauer: *Ďs múltak a stádzakod... Emléktáblák és feliratok, címerek, szobrok, monogramok, jelek a házakon*. Košice-Kassa, Kassai Polgári Klub, 2008. 13–17.

²⁵ Jozef Kírst: The Oldest Coat of Arms in Europe Awarded to a City. In Mária Hajduová – Martin Bartoš (szerk.): *Košice in the Coordinates of European History*. Košice, The Košice City Archives, 2013. 66–73.

²⁶ Plastika erbu Košíc zdobi centrum mesta. *Korzár*, 2002. december 10. 3.

²⁷ Výročie udelenia erbu. *Košice: Dnes*, 2019. május 9. 6.

²⁸ A középkori város mint modern politikai szimbólum témájában lásd Nicolai N. Petro: The Novgorod Model. Creating a European Past in Russia. In Czaplicka–Gelazis–Ruble (2009): i. m. 58; Olga Sezneva: Locating Kaliningrad/Königsberg on the Map of Europe. "A Russia in Europe" or a "A Europe in Russia". In Czaplicka–Gelazis–Ruble (2009): i. m. 195–215.

²⁹ Pentapolitana. *Košice2013*. Európske hlavné mestó kultúry, 2013.

amely a Confessio pentapolitana, Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kiszszeben lutheri tanok szellemében kötött szövetségének hagyományára nyúlik vissza.

4. kép: Márai Sándor emlékműve a róla elnevezett kassai téren, Gáspár Péter alkotása
Forrás: Ötvös Anna felvétele, 2022

„Kassa Franz Kafkája”

A Márai Sándor névvel fémjelzett projektnek elsősorban az volt a célja, hogy bemutassa és népszerűsítse Márai életművét Szlovákiában és Magyarországon. Az 1900 és 1989 között élt, világszerte ismert író Kassán született szász gyökerű polgári családban. Fiatalkori lázadásában 1919-ben rövid ideig a *Vörös Újság*ban publikált, de felnőtt korában már igyekezett tudatosan távol tartani magát a politikától, és ezt többé-kevésbé következetesen végig is vitte.³⁰ Az 1920-as években Németországban és Franciaországban tanult, élt, alkotott, majd 1934-ben jelent

³⁰ Fried István: A politikus író Márai Sándor. In Fried István: *„Ne az író történjen meg, hanem a műve.” A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*. Budapest, Argumentum, 2002. 174–188.

meg egyik legfontosabb regénye, az *Egy polgár vallomásai*. A két világháború közötti Magyarországon az egyik legnagyobb hatású középosztálybeli írónak számított. Ugyanakkor nemrég kiadott, *Hallgatni akartam* című esszéjében erről az időszakról s a Horthy-rendszerrel kifejezetten sommás véleményt alkotott,³¹ „kíméletlenül leszámolva az ország és saját társadalmi osztályának háború alatti hibáival, bűneivel”.³² Márai a második világháborút Budán vészelte át, ahol zsidó származású feleségét is bújtatta, ám apósa, a kassai Matzner Samu a holokauszt áldozata lett.³³ Az író 1948-ban emigrált Magyarországról, s kommunista ellemességéből fakadóan nem engedte, hogy amíg ott szovjet csapatok állomásoznak, könyvei hazájában is megjelenhessenek. 1989-ben, nem sokkal a kommunista rendszer bukása előtt, San Diegóban önkézzel vetett véget életének.

Kassán 1989 után fokozatosan fedezte fel a helyi magyar kisebbségi közösség Márai munkásságát. 1991-ben emléktáblát helyeztek el a Grosschmid család Mészáros utcai házában, majd 2000-ben az ő nevét vette fel a kassai magyar tanítási nyelvű gimnázium és alapiskola. 2002-ben Márairól nevezték el a Thália Színház stúdióját is, amelynek falán Schrammel Imre „A kassai polgárok” című, Márai egyik műve nyomán készült domborműve is helyet kapott. Ezt követően 2004-ben leplezték le az író szobrát egy csendes kis téren, a műalkotás alatt található közterületet azonban egy helyi magyar szervezet egészen 2007-ig volt kénytelen bérelni a várostól – csak ekkor került a szobor hivatalosan is Kassa tulajdonába. Márai helyi kultuszának ápolása az Európa Kulturális Fővárosa projekt kapcsán jött kapóra a szlovák városvezetésnek, amit a szobor 2013 januárjában történő, tulajdonképpen másodszeri felavatása is jól tükrözött. Ekkor a szobornak helyet adó kis tér (ami valójában öt utca találkozási pontja) hivatalosan felvette Márai Sándor nevét.

Magyarországon a politikai rendszerváltást követően a kassai magyar író az új, demokratikus viszonyok egyik „újrafelfedezett” kulturális szimbóluma lett. Népszerűsége egyesek szerint nemcsak műveinek, hanem annak is köszönhető, hogy a száműzetésben töltött élete „Magyarország 20. századi szerencsétlenségéit is visszatükrözi”.³⁴ A magyar olvasóközönség számára Márai a polgári

³¹ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Budapest, Helikon, 2013.

³² Ablonczy Balázs: Lábjegyzetek Márai Sándor *Hallgatni akartam* című kötetéhez. *Heti Válasz*, 13. (2013), 35. 27.

³³ Ötvös Anna: *Lola könyve. Kassától Márai Sándorig*. Budapest, Helikon, 2017. 97.

³⁴ Tibor Fischer: *The Alchemist in Exile*. *The Guardian*, 2002. január 5.

értékrendet képviselő, mélyen antikommunista és antifasiszta kassai magyar író testesíti meg, népszerűségét pedig munkáinak külföldi sikere is megerősíti.

5. kép: A Márai Sándor tér táblája Kassán

Forrás: a szerző felvétele, 2013

Ezzel szemben Márai szlovák fogadtatása korántsem (volt) olyan pozitív. A szlovák olvasók számára kétségkívül nehezen megemészthető, sőt elfogadhatatlan Márai első bécsi döntést követő tudósításainak örömteli, ünnepi hangvétele, valamint az is, ahogy munkáiban Kassáról mint *felvidéki* magyar városról ír. Ennek megfelelően a szlovák publicisztikában gyakran sovínisztaként, sőt olykor egyenesen fasisztaként jellemzik, arra hivatkozva, hogy a magyar író a Horthy-rendszer híve volt, ami természetesen durva leegyszerűsítés. Az ilyen jellegű írások általában – Márai életművének történelmi kontextusát és gyakran lényegi üzenetét is figyelmen kívül hagyva – nem magáról az életműről, hanem az író személyiségéről alkotnak véleményt.³⁵ Az agresszív hangú szlovák publicistákon kívül Márait egyetlen tudományos körökben mozgó irodalomtörténész – Ján

³⁵ Svätoboj Clementis: *Košické prelúdiu maďarského šovinizmu*. (A cikk 2021 decemberében volt utoljára elérhető, a linkje már nem létezik.) Jarmila Durániková: Sándor Márai: Mýtus a pravda. *SME Blog*, 2013. március 8; Pavol Ičo: Sándor Márai. Šovinista, ktorý veľbil maďarskú okupáciu Košíc. *Slovenské Hnutie Obrody*, 2017. május 16; Milan Lasica, az ismert szlovák humorista egy interjúban szintén sovínisztának tartotta Márait, ugyanakkor elismeri irodalmi tehetségét és nagyra tartja regényeit. Jan Kolář: Nepatrím medzi zklamané. *Divadelní Noviny*, 2012. június 25.

Doruľa, a Szlovák Tudományos Akadémia Jan Stanislav Szlavisztikai Intézetének a munkatársa – illetve éles kritikával, úgy, hogy filológiai elemzést nem is végzett el munkáin, csupán nacionalista és politikai alapon ítélte meg azok tartalmát.³⁶

A szlovák irodalomkritikusok elemzéseiben ennél jóval árnyaltabb képet kapunk Márai munkásságáról.³⁷ Zuzana Demjánová műfordító például azt hangsúlyozza, hogy noha Márai írásaiban tetten érhető bizonyos ellenszenv a szlováksággal szemben, európai léptékű íróként kell rá tekinteni, aki végső soron német származású volt, zsidó nőt vett feleségül, és sem cselekedeteiben, sem írásait olvasva nem tekinthető fasisztának.³⁸ Lukáš Krivošík pedig egy szlovák konzervatív portálon a *Hallgatni akartam* című kötet cseh fordítása kapcsán jelentette ki, hogy Márai írása „feltárja az olvasók számára a magyarok traumáit”,³⁹ s ezért is fontos, hogy műveit szlovákok és csehek is olvassák. Tibor Kočík irodalomtörténész ugyanakkor nemes egyszerűséggel csak „a diktatúrák esküdt ellenségének” nevezi Márait,⁴⁰ miközben Radoslav Passia irodalomkritikus a 20. századi kassai memoárirodalom elemzése révén mutatott rá arra, hogy Márai napjainkban a szlovák irodalmi életben is viszonyítási ponttá vált.⁴¹

2013-ban lényegében egyetlen fő érv szólta Márai Sándor Kassa „reklámarcáá” történő kiemelése mellett, mégpedig munkásságának európai jelentősége. Rajta kívül kevés olyan személyiséget talált volna a városvezetés, aki nagyobb európai ismertségnek és elismertségnek örvend. Műveit minden világnyelvre lefordították, regényei különösen Olaszországban, Franciaországban és Lengyelországban népszerűek.

Ezt követően az Európa Kulturális Fővárosa projekt keretében megvalósuló, Márai személyéhez köthető hivatalos programok egyik elsődleges célja az író

³⁶ Ján Doruľa: Hornouhorsko-košický Uhromaďar Sándor Márai v osídloch karpatsko-uhorskej slovensko-slovenskej traumy. *Slavica Slovaca*, 46. (2011), 2. 97–142.

³⁷ Gabriela Rakúsová: Nedovolili mu slobodne mlčať. *Impulz Revue*, 7. (2011), 3.

³⁸ Zuzana Demjánová: Génius s prímesou šovinistu. *SME Kultúra*, 2011. március 9.

³⁹ Lukáš Krivošík: Horthy v Košiciach a smutný Sándor Márai. *Konzervatívny Denník Postoj*, 2019. június 1.

⁴⁰ Tibor Kočík: Praha má Franza Kafku – Košice Sándora Máraia. *Zajtrajšie Noviny*. (A cikk az évkönyv megjelenésekor már nem elérhető.) Lásd még Peter Juščák: Košický Franz Kafka. Sándor Márai, zaprisahaný nepriateľ diktatúr. *Juscak.com*, 2003. október 20.

⁴¹ Radoslav Passia: Márai Kassája a mai Košice jelentésrendszerében. *Magyar Lettre Internationale*, (2014), 94. 28–30.

munkásságának Szlovákiában való népszerűsítése lett.⁴² Számos műve ekkor jelent meg első ízben szlovák nyelven, illetve több szlovák nyelvű színházi előadást és kiállítást rendeztek, amelyek középpontjában szintén a Márai-életmű állt. A hivatalos programfüzetekben és broszúrákban Prága mintájára gyakran „Kassa Franz Kafkájaként” hivatkoztak rá.⁴³

Mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy egy állandó Márai-kiállítás jöjjön létre a városban. A Grosschmid család Mészáros utcai házában, egyúttal a Nemzeti Kisebbségek Klubjának helyiségeiben még 1998-ban nyitottak egy Márai Emlékszobát, amelyet később az Európai Kulturális Évad keretében igyekeztek modernizálni. Az új kiállítás a Márai-hagyatékot őrző budapesti Petőfi Irodalmi Múzeummal való együttműködés keretében valósult meg, s elsődleges célközönségét a városba látogató turisták jelentették.⁴⁴ 2013-at követően Kassa város vezetése a Visit Košice nevű ügynökséget bízta meg a kiállítás fenntartásával, de ők nem biztosítottak a helyiségekhez állandó személyzetet, így megtekintésük igen bonyolulttá vált egy Kassára érkező, szlovákul nem tudó turista számára. Miközben a város fizette a kiállítótermek rezsiköltségét, úgy tűnt, abban már nem volt érdekelt, hogy egy jól működő állandó kiállítás jöjjön létre, amelyet a helyi magyar elit sem volt képes önállóan vagy a várossal együttműködve megvalósítani. Végül a legjelentősebb szlovákiai magyar kulturális szervezet, a CSEMADOK – a Magyar Külügyminisztérium anyagi támogatásával – megvásárolta a Grosschmid család Mészáros utcai házában a helyiségeit, kifejezetten azzal a céllal, hogy ott kiállítást hozzon létre. Az új berendezés ezt követően a pozsonyi székhelyű Kisebbségi Kulturális Alap, vagyis a szlovák kormányzat anyagi támogatásával készült el. 2018 folyamán a Szlovák Nemzeti Múzeum vált az új kiállítás fenntartójává, vagyis a pozsonyi intézmény egyik szervezeti alegységként nyílhatott meg. Mindezt természetesen hosszú egyeztetések előzték meg Budapest és Pozsony között. Az ünnepélyes megnyitóra 2019 januárjában került sor. Ebben az évben a világ harminc országából mintegy ötezen voltak kíváncsiak az új interaktív kiállításra, amely nemcsak a Márai-életművet mutatja be, hanem az író Kassához való viszonyának és családjának, többek között feleségének is külön figyelmet szentel. A kiállítás minden bizonnyal kulcsszerepet

⁴² A projekt hivatalos honlapja ma már nem elérhető: <http://sandormarai.eu/>; helyette lásd Márai Sándor: *Régi Kassa, álom*. Budapest, Helikon, 2013.

⁴³ Jana Ogurčáková: Sándor Márai sa má stáť košickým Kafkom. *Korzár Košice*, 2011. február 2.

⁴⁴ Marsovszky Miklós: Ismét látogatható a kassai Márai Emlékszoba. *Új Szó Online*, 2011. október 26.

fog játszani abban, hogy Márai öröksége eljusson a helyi szlovák és a Kassára látogató érdeklődőkhöz egyaránt.

6. kép: A Márai Sándor-emlékkiállításnak otthont adó épület

Forrás: a szerző felvétele, 2020

Összegzés

A közép-európai városok radikális változásokon mentek keresztül a 20. században, amelynek folyamán Szlovákia vonatkozásában (is) a legtraumatikusabb sorsfordulóknak a holokauszt, majd a német és magyar közösségek második világháborút követő kényszermigrációja, később az asszimiláció, a kommunista rendszer kulturális, de etnikai szempontból sem elhanyagolható homogenizációs politikája bizonyultak. 1993-ban, amikor Szlovákia önálló állammá vált, megkezdődhetett az önújrafelfedezés időszaka. A különféle várostervezési projektek, a történelmi belváros felújítása, majd az Európa Kulturális Fővárosa Évad

keretében lehetőség nyílt a város történelmi emlékeinek, személyiségeinek új európai kontextusban való elhelyezésére. Márai Sándor helyi emlékezetét kezdetben a kassai magyar közösség ápolta, jórészt a magyar állam támogatásával. A város politikai vezetése csak a 2013-as Európa Kulturális Fővárosa projekt előkészítése során döntött úgy, hogy az író munkásságának bemutatása lesz a város egyik kiemelt projektje, amelyben az életmű és a személyiség európai dimenziói kaphatnak hangsúlyt. Az elmúlt évek fejleményeinek köszönhetően Márai szlovák fogadtatása már nem olyan elutasító, mint akár egy évtizeddel korábban, és jelenleg egy hosszabb távú folyamat közepén tartunk. Összességében megállapítható, hogy a még mindig saját azonosságutadatát kereső szlovák város számára Márai inkább az európaiság védjegye alatt válhat modern kassai márkanévvé.

7. kép: A Márai Sándor- emlékkiállítás Kassán

Forrás: a szerző felvétele, 2020

Felhasznált irodalom

- Ablonczy Balázs: Lábjegyzetek Márai Sándor Hallgatni akartam című kötetéhez. *Heti Válasz*, 13. (2013), 35. 27.
- Bauer, Juraj: *És múltak a századok... Emléktáblák és feliratok, címerek, szobrok, monogramok, jelek a házakon*. Košice-Kassa, Kassai Polgári Klub, 2008. 13–17.
- Brandt, Juliane: Mehrsprachigkeit – ein Weg, verkehrsfähig zu sein. Die Stadtbevölkerung von Kaschau/Kassa/Košice und ihre Sprachen um 1900. *Spiegelungen*, 8. (2013), 1. 52–67.
- Clementis, Svätoboj: *Košické prelúdium maďarského šovinizmu*. Online: www.prop.wz.cz/kosicke.htm⁴⁵
- Czaplicka, John J. – Nida Gelazis – Blair A. Ruble (szerk.): *Cities After the Fall of Communism. Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2009.
- Czoch Gábor: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján. In Czoch Gábor: „*A városok szíverei*.” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony, Kalligram, 2009. 155.
- Demjánová, Zuzana: Génius s primesou šovinistu. *SME Kultúra*, 2011. március 9. Online: <https://kultura.sme.sk/c/5798603/genius-s-primesou-sovinistu.html>
- den Boer, Pim: Emlékezethelyek összehasonlító szempontú vizsgálata. *Studia Litteraria*, 51. (2012), 1–2. 24–31. Online: <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/3998>
- Doruľa, Jan: Hornouhorsko-košický Uhromadžar Sándor Márai v osídlach karpatsko-uhorskej slovansko-slovenskej traumy. *Slavica Slovaca*, 46. (2011), 2. 97–142.
- Ficeri, Ondrej: *Potrianiónské Košice. Premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu*. Bratislava, VEDA, 2019.
- Fischer, Tibor: The Alchemist in Exile. *The Guardian*, 2002. január 5. Online: www.theguardian.com/books/2002/jan/05/fiction.reviews1
- Frický, Alexander: *Košice kultúrne pamiatky*. Košice, Vydalo Východoslovenské vydavateľstvo, 1974.
- Fried István: A politikus író Márai Sándor. In Fried István: „*Ne az író történjen meg, hanem a műve*.” *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*. Budapest, Argumentum, 2002. 174–188.
- Gayer, Veronika – Slavka Otčenašová – Csaba Zahorán: *Remembering the City. A Guide Through the Past of Košice*. Budapest – Košice, Terra Recognita Foundation – Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2013.

⁴⁵ A cikk 2021 decemberében volt utoljára elérhető, a link már nem él.

- Getting, Peter: Slovaks Never Heard of Their Own World-Famous Writer. *The Slovak Spectator*, 2019. február 27. Online: <https://spectator.sme.sk/c/22060873/marai-sandor-writer-famous-kosice-slovakia.html>
- Henschel, Frank: "Das Fluidum der Stadt..." *Urbane Lebenswelten in Kassa/Košice/Kaschau zwischen Sprachenvielfalt und Magyarisierung 1867–1918*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Ičo, Pavol: Sándor Márai. Šovinista, ktorý vebíbil maďarskú okupáciu Košíc. *Slovenské Hnutie Obrody*, 2017. május 16. Online: <https://sho.sk/sandor-marai-sovinista-ktory-vebil-madarsku-okupaciju-kosic/>
- Jarmila Durániková: Sándor Márai: Mýtus a pravda. *SME Blog*, 2013. március 8. Online: <http://duranikova.blog.sme.sk/c/322787/Sandor-Marai-Mytus-a-pravda.html>
- Juščák, Peter: Košický Franz Kafka. Sándor Márai, zaprisahaný nepriateľ diktatúr. *Juscak.com*, 2003. október 20. Online: www.juscak.com/news/sandor-marai-zaprisahany-nepriatel-diktatur/
- K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezet-kutatás francia látképe. *Aetas*, 14. (1999), 3. 132–141.
- Kacejová, Monika: Ulic so ženskými názvami je v našom meste poskromne. *Košice: Dnes*, 2019. március 14. Online: https://kosicednes.sk/zaujímavosti/ulic-so-zensky-mi-nazvami-je-v-nasom-meste-poskromne/?fbclid=IwAR3wrmtfLdqmAJ-n0DFMqcbcd1XCi-gWslCrvSVKsH2c0P-Jruh_4raqLDpc
- Kirst, Jozef: The Oldest Coat of Arms in Europe Awarded to a City. In Mária Hajduová – Martin Bartoš (szerk.): *Košice in the Coordinates of European History*. Košice, The Košice City Archives, 2013. 66–73.
- Kočík, Tibor: Praha má Franza Kafku – Košice Sándora Máraia. *Zajtrajšie Noviny*. (A cikk az évkönyv megjelenésekor már nem elérhető.) Online: <http://zajtrajshienoviny.sk/2013/02/praha-ma-franza-kafku-kosice-sandora-maraia/>
- Kolář, Jan: Nepatřím mezi zklamané. *Divadelní Noviny*, 2012. június 25. Online: www.divadelni-noviny.cz/milan-lasica-rozhovor
- Krivošík, Lukáš: Horthy v Košiciach a smutný Sándor Márai. *Konzervatívny Denník Postoj*, 2019. június 1. Online: www.postoj.sk/44006/knihomolov-zapisnik-kosican-marai-odhaluje-traumy-madarov
- Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Budapest, Helikon, 2013.
- Márai Sándor: *Régi Kassa, álom*. Budapest, Helikon, 2013.
- Marsovszky Miklós: Ismét látogatható a kassai Márai Emlékszoba. *Új Szó Online*, 2011. október 26. Online: <https://ujso.com/kozelet/ismet-latogathato-a-kassai-marai-emlekszoba>
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2009.

Szeghy-Gayer Veronika

- Nora, Pierre: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In Pierre Nora (szerk.): *Les lieux de mémoire*. Première partie: la République. Paris, Gallimard, 1984. XVII–XLII.
- Ogurčáková, Jana: Sándor Márai sa má stáť košickým Kafkom. *Korzár Košice*, 2011. február 2. Online: <https://kosice.korzar.sme.sk/c/5740763/sandor-marai-sa-ma-stat-ko-sickym-kafkom.html>
- Ostermann Twardowski, Louise: Sandor Marai and the Memory of Exile. *Kafkadesk*, 2019. október 8. Online: <https://kafkadesk.org/2019/10/08/sandor-marai-and-the-memory-of-exile/>
- Otčenášová, Slávka: Košice ako symbol národnej identity v slovenských a maďarských učebniciach dejepisu po roku 1918. In Štefan Šutaj (szerk.): *Košice a dejiny – dejiny Košíc*. Košice, Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2011. 130–134.
- Ötvös Anna: *Lola könyve. Kassától Márai Sándorig*. Budapest, Helikon, 2017.
- Passia, Radoslav: Márai Kassája a mai Košice jelentésrendszerében. *Magyar Lettre Internationale*, (2014), 94. 28–30.
- Petrášová, Saša: He Knew Košice, But Košice Never Knew Him. *The Slovak Spectator*, 2002. szeptember 16. Online: <https://spectator.sme.sk/c/20017067/he-knew-kosice-but-kosice-never-knew-him.html>
- Petro, Nicolai N.: The Novgorod Model. Creating a European Past in Russia. In John J. Czaplicka – Nida Gelazis – Blair A. Ruble (szerk.): *Cities After the Fall of Communism. Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2009. 53–74.
- Plastika erbu Košíc zdobi centrum mesta. *Korzár*, 2002. december 10. 3.
- Potemra, Michal: Židovská otázka v Košiciach v rokoch 1938–1944. In Anna Jurová – Pavol Šalamon (szerk.): *Košice a deportácie Židov v roku 1944: zborník príspevkov z odborného seminára k 50. výročiu deportácií z Košíc*. Košice, Košice Spoločenskovedný Ústav, 1994. 37–51.
- Priatková, Adriana – Ján Sekan – Tamáska Máté: The Urban Planning of Košice and the Development of a 20th Century Avenue. *Architektúra & Urbanizmus*, 54. (2020), 1–2. 70–87. Online: <https://doi.org/10.31577/archandurb.2020.54.1-2.6>
- Rabotnikof, Nora: Memoria y política a treinta años del golpe. In Clara E. Lida – Horacio Crespo – Pablo Yankelevich (szerk.): *Argentina, 1976. Estudios en torno al golpe de estado*. México, Fondo de Cultura Económica, 2007. 259–284.
- Rakúsová, Gabriela: Nedovolili mu slobodne mlčať. *Impulz Revue*, 7. (2011), 3. Online: www.impulzrevue.sk/article.php?736

- Rifaioğlu, Mert Nezih – Neriman Şahin Güçhan: *The Concept of Identity and Its Identification Process in Urban Conservation Projects*. Conference Paper. A *Center for the Study of Architecture in the Arab Region (CSAAR) Regional Architecture and Identity in the Age of Globalization* című konferenciáján megtartott előadás kézírata. Tunisz, 2007. Online: www.researchgate.net/publication/284038848_The_Concept_of_Identity_and_Its_Identification_Process_in_Urban_Conservation_Projects
- Sezneva, Olga: Locating Kaliningrad/Königsberg on the Map of Europe. "A Russia in Europe" or a "A Europe in Russia". In John J. Czaplicka – Nida Gelazis – Blair A. Ruble (szerk.): *Cities After the Fall of Communism. Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2009. 195–215.
- Štrauss, Tomáš: *Moje Košice*. Bratislava, Kalligram, 2012.
- Šutaj, Štefan: Trianon v historickej pamäti na Slovensku. In Miroslav Michela – László Vörös (szerk.): *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2013. 97–114.
- Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony, Kalligram, 2007.
- Vitajte v Košiciach. Oficiálny spiervodca mestom*. Slovenská agentúra pre cestovný ruch, Bratislava v spolupráci s KOŠICE – Turizmus. 2011.
- Vitti, Vanda: *(Trans-)Formationen jüdischer Lebenswelten nach 1989. Eine Ethnografie in zwei slowakischen Städten*. Bielefeld, Transcript, 2015.
- Výročie udelenia erbu. *Košice: Dnes*, 2019. május 9. 6.

Internetes hivatkozások

- 2021 Population and Housing Census. Online: www.scitanie.sk/
- Pentapolitana. *Košice2013*. Európske hlavné mestó kultúry, 2013. Online: www.kosice2013.sk/projekty/pentapolitana/

The paper aims to present the memory politics of post-socialist Slovakian towns, especially that of Kosice in Eastern Slovakia. It primarily looks at the post-1989 acts of memory politics of the municipal leadership, the elite of minority elites and of local civil society in order to ask what a predominantly Slovakian town does with its rich Hungarian, German or Jewish heritage. The first part of the paper clarifies the methodology and then presents the process of symbolic takeover of the public spaces after 1989. The author also locates Kosice in the Slovakian and Hungarian collective historical memory. The analysis focuses on those local memory places that occupy centre stage in the activities of the Slovakian municipal leadership and the local Hungarian elite.

Vákát

Bereczki Zoltán¹

Space Syntax: konfiguráció a várostörténetben

A tér társadalmi logikája

- A ház egy gép, amiben lakni lehet... (*Le Corbusier, 1923*)
- Azt hittem, hogy ezeket a funkcionalista dolgokat már megcáfolták.
Az épületek nem gépek. (*Egyetemista*)
- Nem érted. Nem az épület a gép. A tér maga a gép. (*Nick Dalton, a University College London programozója, 1994*)

A fenti párbeszéd Bill Hillier 1996-ban megjelent, *A tér a gép: az építészet konfigurális elmélete* című könyvének mottója.² Ez a kötet és 1984-ben megjelent előzménye, *A tér társadalmi logikája*³ egy új tudományterület, a *Space Syntax* (társzintaxis) alapjait fektette le.

Jelen írás három város két-két korszakának kutatása kapcsán a Space Syntax elméletét, módszereit, terminológiáját mutatja be, magyar nyelven az elsők között.

Az építészet (beleértve a városépítészeti is) tárgya elsősorban a tér. Nikolaus Pevsner megfogalmazásában „az építészeti térbelisége különbözteti meg a festésztől és a szobrászattól. [...] Az építészet története tehát elsősorban a térformáló ember története”.⁴ Az épített környezetben (akár kültéren, akár beltéren) folyamatosan terekben tartózkodunk, tereket használunk. Ebben az értelemben „tér” (*space*) alatt egy fizikai határokkal egyértelműen körülhatárolható terület értünk. Tér egy falak által határolt helyiség, egy épületekkel mint térfalakkal határolt városi tér, de egy zárt sorú beépítésű utca is (ez esetben a tér arányai természetesen meglehetősen elnyújtottak), illetve bármilyen városi terület, amelyet

¹ Adjunktus, Debreceni Egyetem Műszaki Kar; bereczki.zoltan@eng.unideb.hu.

² Bill Hillier: *Space Is the Machine. A Configurational Theory of Architecture*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. VII. (Az idézet fordítása: Bereczki Zoltán.)

³ Bill Hillier – Julianne Hanson: *The Social Logic of Space*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1984.

⁴ Nikolaus Pevsner: *Az európai építészet története. Nyugat-Európa a X. századtól a XX. századig*. Budapest, Corvina, 1983. 15.

valamilyen formában épületek vagy egyéb épített elemek határolnak. A terek formája és egymáshoz kapcsolódásuk módja nagyban befolyásolja az adott tér használatának metódusát.

Ahogy Hillier az 1996-os kötet előszavában megfogalmazza, a huszadik század építészetében fontos szerepet tölt be az elmélet, de ez az építészetelmélet erőteljesen normatív: azzal foglalkozik, hogy milyennek kell lennie az épületeknek és a környezetnek, és nem azzal, hogy milyenek.⁵

Hillier és szerzőtársa, Julianne Hanson az 1984-es kötetben komoly elméleti kutatásokon, települések és épületek elemzésén keresztül kidolgozott egy metodológiát a tér logikájának elemzésére, és egyértelműen mérhető fogalmakat definiált. A megfigyeléseik kimutatták, hogy a térrendszerek e mérőszámai egyértelmű kapcsolatot mutatnak a közösségi térhasználattal, tehát a társadalmi jelenségekkel. Az 1996-os kötet megírásának idejére a diszciplína alkalmazott tudománnyá vált, és a számítástechnika fejlődése lehetővé tette immáron akár London léptékű városok teljes utcahálózatának elemzését. Hillier és Hanson a University College London (UCL) oktatói voltak, művük ajánlása is így szól: „Diákjainknak”.⁶ A UCL-en azóta is működik a Space Syntax Lab, amely a világméretűvé nőtt közösség origója. Itt fejlesztik az elemzésekre elsődlegesen használt, szabadon letölthető DepthmapX szoftvert is.

A Space Syntax elnevezés lefordítható ugyan magyarra (lásd: térszintaxis), azonban a kifejezés mára többet jelent önmagánál, így magyar szöveggörnyezetben is angolul használjuk. Hillier megfogalmazásában a Space Syntax a városi tér tömör definícióját alkalmazva alapvetően a következőket jelenti:

- városokat mint hálózatokat elemző eljárások együttesét,
- olyan eljárások együttesét, amelyek azt vizsgálják, hogyan viszonyulnak ezek a hálózatok a használat mintázataihoz,
- végül, mindezekre építve, lehetővé teszi elméleti következtetések levonását a tér és a társadalom viszonyáról.⁷

A Space Syntax a térrendszerekre (városokra, épületekre) mint konfigurációra tekint, ahol az egyes elemek egymáshoz kapcsolódásának módja a vizsgálat elsődleges tárgya. A tereknek (építészeti és városépítészeti léptékben is) kétféle fő

⁵ Hillier (1996): i. m. 2.

⁶ Hillier–Hanson (1984): i. m. III.

⁷ Akkelies van Nes: Applied Mathematics on Urban Space. In Luca D’Acci (szerk.): *The Mathematics of Urban Morphology*. Cham, Springer, 2019. 253–270.

tulajdonságát különbözteti meg: a belső (*intrinsic*) és külső (*extrinsic*) tulajdonságokat. A belső tulajdonságok azok, amelyeket közvetlenül észlelünk, ilyen a forma, a lépték, az arányok. Ezzel szemben a külső tulajdonságokat – mint például a tér viszonyát a többi térhez, az elhelyezkedését az épület/város alaprajzában/térképén – csak közvetetten érzékeljük. „A külső tulajdonságok nem átláthatók egyszerre, hanem össze kell fűzni őket mozgással, következtetésekkel, emlékezéssel, és így tovább. A róluk alkotott képünk ennek megfelelően sokkal kevésbé tiszta.”⁸

A kapcsolatok vizsgálatára a Space Syntax elsősorban kettős gráfokat (*dual graph*) használ, ahol a terek (*space*) pontokkal jelöltek (*node*), a terek kapcsolatai pedig vonalakkal (*edge*). A módszer éppúgy alkalmas építészeti terek és térkapcsolatok, ahogy egész városok konfigurációjának vizsgálatára. A gráfok pontjai a konvex terek, amelyek épületléptékben könnyen definiálhatók (a konkáv helyiségeket is fel kell osztani a vizsgálathoz a legkisebb számú konvex térre), városléptékben pedig tengelyekkel (*axis*) írhatók le: az utcák és terek hálózatán meg kell találni azt a legkisebb számú, lehető leghosszabb tengelyt, amely átmegy a város összes terén és utcáján. Az 1984-es kötetben bevezetett axiális térképek és elemzések mellé a kétezres években a digitális térképek elterjedésével a szakaszokat használó térképek (*segment map*) és elemzések is felsorakoztak új módszerként.⁹

A két legfontosabb mérőszám, ami a Space Syntax segítségével kiszámítható, az integráció (*integration*) és a *choice*. Ez utóbbi kifejezés ebben az értelmében magyarrá nem lefordítható. A gráfelméletben ennek a mutatónak a neve *betweenness*, közöttiség. Mindkét mérőszám a kiindulási elem (épületknél konvex tér, városoknál tengely vagy utcaszakasz, szegmens) viszonyát méri az egészhez. Leegyszerűsítve: az integráció az adott elem felé irányuló mozgás potenciálját méri, a *choice* pedig az adott elemen áthaladó mozgás potenciálját. Ennek megfelelően az integráció a kiindulási elem és a rendszer összes többi eleme közötti távolság normalizált mértéke: a szóban forgó elem milyen közel

⁸ Bill Hillier: Space as Paradigm for Understanding Strongly Relational Systems. In *2nd International Space Syntax Symposium, Brasília, Brazil, March/April 1999. Proceedings*, 1999. II. kötet, 56.1. Idézet fordítása: Bereczki Zoltán.

⁹ Alasdair Turner: Angular Analysis. In *Space Syntax: 3rd International Symposium, Georgia Institute of Technology, Atlanta, May 7-11 2001. Proceedings*. Michigan, University of Michigan, College of Architecture & Urban Planning, 2001. 30.1–30.11; Alasdair Turner: Could a Road-centre Line Be an Axial Line in Disguise? In Akkelies van Nes (szerk.): *Space Syntax 5th International Symposium, Delft, 13–17 June 2005. Proceedings*. Delft, Techne Press, 2005. 145–159.

van az összes többi elemhez. A távolság itt nem metrikus távolságot, hanem topológiai távolságot jelent, tehát a gráf egyes pontjai közötti távolságot.

A *choice* számításának menete a következő. A rendszer összes elemét össze kell kötni a rendszer összes többi elemével, a lehető legrövidebb útvonalat használva. A következő lépésben pedig azt kell meghatározni, hogy mely utcaszakaszokon hány ilyen legrövidebb útvonal halad át. Minél több, annál magasabb lesz az adott szakasz *choice*-értéke. (Ez a vizsgálat kézzel természetesen nem végezhető el, csak a megfelelő szoftverrel.)

A gyakorlatra lefordítva a fenti két legfontosabb mutatót, a Space Syntax kutatások kimutatták, hogy a városi élet helyszínei: üzletek, kávézók stb. a településeknek a legmagasabb integrációs értékkel rendelkező részein települnek meg a legnagyobb valószínűséggel; és a magasabb *choice*-értékkel rendelkező utcaszakaszokon a legnagyobb a véletlen találkozások valószínűsége. Ezek a kapcsolatok természetesen kétirányúak, így ha egy közérdeklődésre számító, közfunkciót ellátó intézmény olyan helyre települ, amelynek magas az integrációs és a *choice*-értéke, nagyobb valószínűséggel számíthat sikerre, ezzel felemelve a környéket, szerencsés esetben további életet generálva. A skála másik oldalán az alacsony integrációs értékű, tehát térbelileg szegregált utcaszakaszok vannak. Ezek többnyire társadalmilag is szegregáltak: vagy a nagyon gazdagok élnek ezeken a helyeken elszeparáltan, vagy a nagyon szegények (esetükben az elkülönülés nyilvánvalóan nem önkéntes).

Városrészi szinten az a jó, ha az integráció viszonylag kiegyenlített, mivel a szolgáltatások, intézmények a legmagasabb integrációs értékkel rendelkező helyekre költöznek. Ha a városnegyedben nagyon kiegyenlítetlen az integráció mértéke, az azt a veszélyt rejti magában, hogy minden élet a kevés (egyetlen) magas integrációjú utcán zajlik, míg a többi utca kihalttá válik, ennek minden negatív hatásával együtt.

Hillier több írásában tárgyalja a kettős város (*dual city*) koncepcióját.¹⁰ Ez alapján a városokat egy előtér- és egy háttérhálózat alkotja. Az előtérhálózatot elsődlegesen olyan, generatív jellegű folyamatok determinálják, mint például a közigazdasági faktorok. Ezek a folyamatok mindenhol hasonló logikát követnek, így a városok előtérhálózata globális szinten hasonló térbeli struktúrát

¹⁰ Például Bill Hillier: Studying Cities to Learn about Minds. How Geometric Intuitions Shape Urban Space and Make it Work. In Christoph Hölscher – Ruth Conroy Dalton – Alasdair Turner (szerk.): *Space Syntax and Spatial Cognition: Proceedings of the Workshop Held in Bremen, 24th September 2006*. SFB/TR 8 Monographs, II. kötet. Bremen, Universität Bremen, 2007. 25–29.

mutat a városokban. Ezek a hálózatok általában egy deformált kerék formáját veszik fel, a központot és a perifériát összekötendő.

Ezzel szemben a háttérhálózat nem generatív, hanem konzerváló, és helyi jellegű folyamatok határozzák meg, köztük a kulturális faktorok. Ezek a tényezők így nemcsak városról városra másak, hanem egy városon belül is különbözőek lehetnek, és ennek megfelelően különböző térbeli struktúrákat eredményeznek. Minden város egyedi abból a szempontból, hogyan alakul benne a két hálózat egyensúlya.

A fentiekkel szemben nem hálózati jellegű a láthatósági vizsgálat (*visibility graph analysis*).¹¹ Ennek az eredménye az úgynevezett láthatósági grafikon, amely az integráció- és choice-térképekhez hasonlóan szintén hőtérképként azt mutatja, hogy a tér(rendszer) egy adott pontja mennyire látható a térrendszer összes többi pontjától. Minél több helyről látható a kérdéses pont, annál magasabb a láthatóság értéke. (1. ábra, 4. sor)

A fentiek nem jelentenének többet intellektuális játéknál, ha nem arra irányulnának, hogy jobban megértsük a tágabb értelemben vett terek emberre és társadalomra gyakorolt hatását.

Space Syntax a történeti kutatásokban

„A történelmi tér nyelvét az elméletépítés nem hozza felszínre, a leírás empirikus feladatával kell kezdeni.”¹² A Space Syntax eszközeit általában a városok jelenkori állapotának vizsgálatára használják, de az utóbbi időben egyre több kutatás választja témájául történeti térképeken keresztül a városok fejlődését. A módszer kétlépcsős: 1. a tér tulajdonságainak meghatározása leíró jellegű technikákkal, 2. korrelációk keresése – a mért tulajdonságok hatása társadalmi jelenségekre, és fordítva. A történeti térképeken keresztül a múltban lezajlott folyamatok és esetleges jelenre gyakorolt hatásuk jobb megértése az elsődleges cél. Ezen a területen mind az elméleti alapok lefektetése, mint a gyakorlati

¹¹ Alasdair Turner et al.: From Isovists to Visibility Graphs. A Methodology for the Analysis of Architectural Space. *Environment and Planning B. Urban Analytics and City Science*, 28. (2001), 1. 103–121.

¹² Sam Griffiths: Temporality in Hillier and Hanson's Theory of Spatial Description. Some Implications of Historical Research for Space Syntax. *The Journal of Space Syntax*, 2. (2011), 1. 93. Idézet fordítása: Bereczki Zoltán.

alkalmazások terén ki kell emelni Sam Griffiths,¹³ Paulo Pinho és Vitor Oliveira munkáit.¹⁴ Griffiths a közép-európai témájú kutatások kulcsfigurája is. Megfogalmazásában „a Space Syntax ígérete a történészeknek az, hogy olyan módot kínál a »tér« szerepének és az épített környezetben zajló létező viszonyának konceptualizálásához és az erről való gondolkodáshoz, ami nem támaszkodik kritika nélkül a bevett történelmi diskurzusokból kölcsönzött erőteljes képekre”.¹⁵

Egy a közelmúltban megjelent, Lovra Évával közös tanulmányomban három város két-két korszakának összehasonlító elemzését végeztük el.¹⁶ Kutatásunkban a történelmi városszövet szerkezet- és szövetszakadásaival, épületek telepszerű beékelődéseivel foglalkoztunk, a második világháború utáni időszak szocialista településszerkezeti modelljeit befogadó Miskolc, Kassa (Košice, Szlovákia) és Szabadka (Subotica, Szerbia) kiválasztott területeinek közös kritériumrendszer szerinti vizsgálatával. A három város egykor az Osztrák–Magyar Monarchia részeként hasonló várostervezési irányelvek mentén fejlődött, majd a 20. század folyamán már három eltérő államalakulat részeként.¹⁷ A két vizsgált korszak így az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka mint közös kiindulópont, majd az 1945 utáni időszak. A városokon belül kiválasztott területek Miskolcon a Vörösmarty lakótelep (egykori Gordon), Szabadkán a Tito marsall sugárút és környéke,¹⁸ Kassán pedig a Komenského utca és környezete voltak.

A kutatásunk célja a második világháború utáni városszövet-szakadások vizuális megjelenítése és értelmezése volt. Az érintett városszövet-szakadások területe városépítészeti léptékben mérve közepes nagyságú. Az utcák száma korlátozott, így csak azokat a Space Syntax mutatókat vizsgáltuk, amelyek a kisebb hálózatoknál, térrendszereknél is relevánsak: ez az integráció és a láthatóság.

¹³ Griffiths (2011): i. m. 73–96; Sam Griffiths: The Use of Space Syntax in Historical Research. Current Practice and Future Possibilities. In Margarita Greene – José Reyes – Andrea Castro (szerk.): *Proceedings. Eighth International Space Syntax Symposium*. Santiago de Chile, PUC, 2012. 8193:1–8193:26.

¹⁴ Paulo Pinho – Vitor Oliveira: Cartographic Analysis in Urban Morphology. *Environment and Planning B. Urban Analytics and City Science*, 36. (2009), 1. 107–127.

¹⁵ Griffiths (2012): i. m. 8193:9. Idézet fordítása: Bereczki Zoltán.

¹⁶ Bereczki Zoltán – Lovra Éva: Tears in the Fabric of Cities in the Socialist Successor States of Austria-Hungary after World War II. *Central European Horizons*, 2. (2021), 2. 42–90. Jelen írás az idézett angol nyelvű cikk több megállapítását átveszi.

¹⁷ Vö. Lovra Éva: *Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia 1867–1918*. Budapest, Terc, 2019.

¹⁸ Lásd ehhez Lovra Éva: *Szabadka urbanizmusa és építészete a második világháború után, 1945–1975*. Újvidék, Forum – Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, 2014.

Az 1920 előtti állapotoknál eléggé egyértelműen meghatározható volt, hol vannak a vizsgálandó terek, a térrendszer határai. Mivel ezeken a szöveteken egyértelműen elkülönül a magánterület a közterülettől, valamint az épületek beépítési vonala követi az utcavonalakat, a térhálózati poligonok határát gyakorlatilag a telektömbök határai alkotják. Az átalakult területek, a városszakadások térképein a magánterületek-közterületek, telektömbök, beépítési vonalak, beépítettség módja kevésbé korrelál.

A láthatósági vizsgálatot a terek definiáltsága mértékének jelzésére alkalmaztuk, azaz annak bemutatására, hogy mennyire jellemezhetők térfalakkal, mennyire körülzártak, mennyiben konvexek. Camillo Sitte *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* című, nagy hatású 1889-es művének harmadik fejezetében tárgyalja a városi terek körülzártságának fontosságát.¹⁹ A konvex terek minden pontja látható mindenhol, míg a konkáv terek olyan résszel, részekkel is rendelkeznek, amelyek nem láthatóak a tér többi részéről. A konkáv terek extrém példái azok a 18. századi, kör vagy félkör alakú épületek – többnyire börtönök –, amelyek szándékosan úgy lettek tervezve, hogy a kerületük mentén sorakozó cellák lakói ne lássák egymást, de középről minden tér látható legyen.²⁰ Egy jól működő városi tér átláthatóság szempontjából ennek éppen az ellentéte.

A láthatósági vizsgálatok esetében az 1920 előtti állapotoknál ugyanazt a térképet lehetett alapul venni, mint az integráció vizsgálatánál. Erre azért volt lehetőség, mert ezeknél a szövet típusoknál a beépítés vagy teljesen zárt sorú volt, vagy pedig az épületek közötti hézagokat az utcavonalon kerítések töltötték ki. Ilyen módon a láthatósági mezők határai egybeesnek a térhálózat határaitól. A városszakadások, tehát a háború utáni helyzet láthatósági vizsgálatánál nem lehetett alkalmazni az integráció vizsgálatánál használt térképeket. Az épületek ezeken a területeken szinte egyáltalán nem követik le a közlekedéshez használt hálózatok határvonalait: ezek a terepen a talajszinten vannak (járdaszegélyek stb.), így a láthatóságot egyáltalán nem befolyásolják. A korszaknál ezért olyan térképet használtunk, amely csak az épületeket mint átláthatóságot blokkoló elemeket tünteti fel.

A városszövet változásain túl vizsgálható, hogy a városfejlődés során kialakuló új beépítések hatására az adott szöveten belül milyen – teljes és részleges – transzformációk jöttek létre, a belső kapcsolatok és rendszerek hogyan

¹⁹ Camillo Sitte: *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Wien, Verlag von Carl Graeser, 1889. 35–44.

²⁰ Hillier–Hanson (1984): i. m. 187–188.

alakultak át. A szövet átalakulásának típusait történelmi kontextusba is helyezi a tanulmány három ország egy-egy városának elemzésével.

A vizsgálatok eredményeképp Szabadka és Miskolc integrációs térképéről leolvasható, hogy az 1945 előtti állapotok kiegyensúlyozottabbak voltak, mint a jelenlegiek. Miskolc esetében egyértelmű, hogy melyik utca szolgált a településrész főutcájaként, de emellett számos egyéb tengely rendelkezik viszonylag magas integrációs értékkel, Szabadkán pedig a hierarchia egészen kiegyenlített. Ezzel szemben a jelenlegi állapotok integrációs térképén mindhárom városnál megjelenik egy vagy két nagyon erős tengely, a többi utca pedig alárendelt szerepet tölt be. A térképeken alig vannak a középértéket mutató sárga vonalak, a végletek dominálnak: a piros-narancs és a kékek.

A területek láthatósági gráfjain látszik, hogy a történeti szövetek többnyire jól lehatárolt térrendszerekből álltak. Ez egyrészt a nagyjából zárt sorú beépítésből, másrészt az utcák görbületeiből adódott. Az utcák íves kialakítását a beláthatóság érdekében Sitte is fontos várostervezési elvnek tekintette.²¹

A településrészek eredeti városi szövetének láthatósági gráfjain mind Miskolc, mind Szabadka esetében azok az egyenesebb, általában a vizsgált területek szélén lévő utcák rendelkeznek magasabb értékekkel, amelyek a kettős város előtér-hálózatának is a részei. Az egyetlen – szignifikáns – kivétel Szabadka és a Tito marsall sugárút. Ez a térképen egyértelmű határokkal rendelkező téglatestként jelenik meg a házak között. Miskolc esetében ezzel szemben középen egy hatalmas amorf folt látszik, amely a terepen két kétszer két sávú út kereszteződése, bármiféle városi tér jelleg nélkül. A helyszínen ez a terület egyáltalán nem átlátható, a városlakók nem is használják állandó időtöltésre. Szabadkával szemben egyértelmű a tervezettség hiánya. A jelenből visszatekintve látszik, hogy azokért a problémákért, amelyek miatt a történeti szöveteket lebontásra ítélték, nem önmagukban a szövetek voltak a felelősek. Miskolc példáját kiemelve, a jelenleg műemléki jelentőségű területként védett belvárost a Széchenyi utca (főutca) utcafronti házainak kivételével ugyanaz a szövettípus jellemzi, mint a korabeli (propaganda-) sajtó által nyomornegyednek titulált Gordont. A bontás (korabeli nyelven „szanálás”) fő indoka a településrész rossz állapota,

²¹ Vittorio Magnago Lampugnani: Vienna Fin-de-siècle. Between Artistic City Planning and Unlimited Metropolis. In Charles C. Bohl – Jean-François Lejeune (szerk.): *Sitte, Hegemann and the Metropolis. Modern Civic Art and International Exchanges*. London – New York, Routledge, 2009. 25–37.

az infrastruktúra hiánya volt.²² Ez önmagában még nem indokolja az utcahálózat teljes leradírozását, ami a másik oldalon a társadalmi problémákat sem oldotta meg: már 1980-ban megjelent olyan szociológiai írás, amely szerint „a lakótelep [...] az emberek elemi szükségleteit nem elégíti ki, korlátozza, rombolja a személyiséget, és dominálnak benne a pszichikai ártalmak”.²³ A társadalmi problémák tehát a bontás és a lakótelepépítés után nagyon gyorsan (újra) megjelentek.²⁴ A terek konfigurációja és a társadalmi jelenségek közötti korrelációk vizsgálata a jövőbeli kutatás feladata lesz.

Szabadkán 1975 előtt játszódtak le a legintenzívebb, a központi városrész szövetét átalakító folyamatok, ezzel együtt a Sugárút és környezetének kiépítése is. A terület kiépítése még ma is folyamatban van, azonban a Sugárút képe nem változott. Az örökölt városszerkezet és épített környezet kontextusába két idegen „robusztus komplexumot” ékeltek be durván, magát a Sugárutat és a Harcosok sorakozóját (Prozivka), amelyek „új, külön térszerkezetet képviselnek és a város egyik lényeges kialakítási elemét alkotják, és amelyek nagymértékben megbontják a történelmi központ városterület panorámáját és arculatát”.²⁵

Kassán szintén középtájon van egy nagyobb piros-narancs folt. A formája valahol középen helyezkedik el Szabadka és Miskolc között: nem olyan egyértelmű, mint Szabadka esetében, de nem is olyan amorf, mint Miskolcon. Kassán ez a rész a terület tulajdonképpen központjaként működik, nem függetlenül attól, hogy a formája a miskolcival szemben konvex, körülhatárolható. A kassai Komenský utca annak ellenére, hogy nem tekinthető sugárútnak, hasonlóan erős tengelyként működik, mint a szabadkai Tito marsall sugárút. Szabadkához hasonlóan itt is csak az azt keresztező tengelyeknek van magas értékük, a többi utca teljesen alárendelt.

²² Hajdú Ildikó – Nagy Szilvia (szerk.): *Új város épül. Miskolc 1945–1975*. Miskolc, Miskolci Galéria Városi Művészeti Múzeum, 2010. 31.

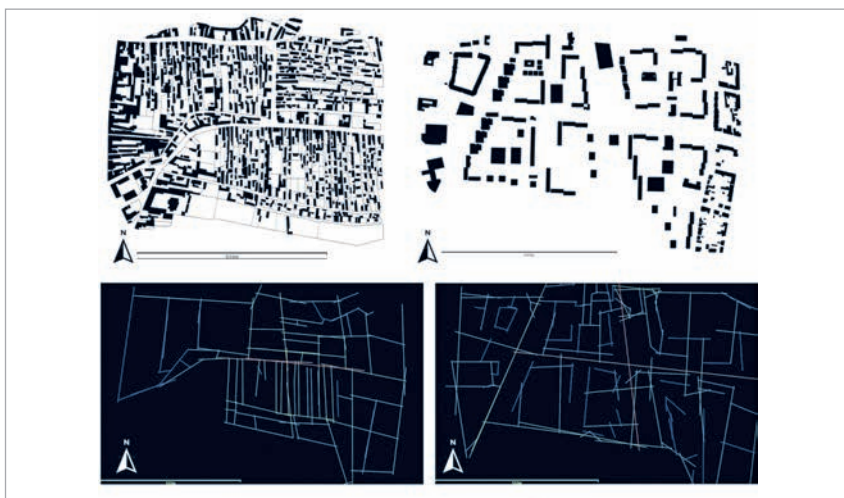
²³ Darázs Richárd (szerk.): *A Célváros*. Miskolc, Bíbor, 2011. 23.

²⁴ Mód Aladárné: Lakótelep, lakás, életmód. *Napjaink*, 19. (1980), 10. 14–16.

²⁵ *Generalni plan Subotica – Palič do 2020*. Subotica, 2006. 167.

Konklúzió: urbánus gráfok a társadalomtudomány és a történelem felől nézve

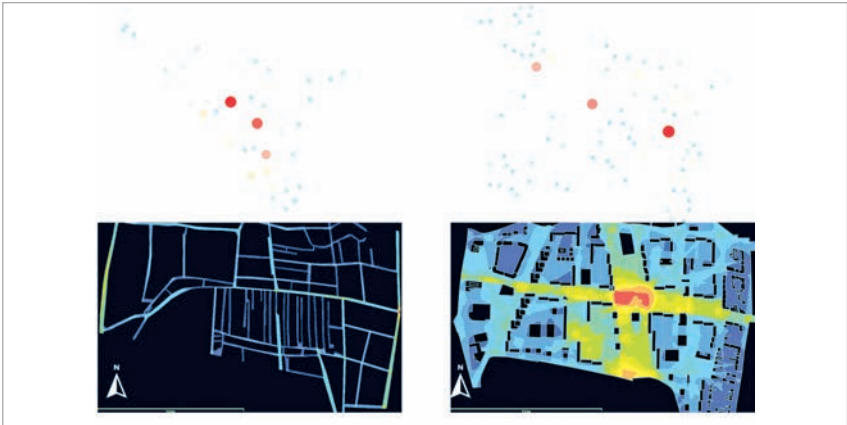
Számos olyan kutatás zajlott az utóbbi évtizedekben, amelyek szoros összefüggéseket mutattak ki a Space Syntax módszereivel kvantifikált mutatók és különböző társadalmi jelenségek között.²⁶ A természetes városi transzformáció elmélete például kapcsolatot keres és talál az utcahálózat meghatározott mutatói és a telekhasználat diverzitása között,²⁷ a természetes mozgás elmélete az utcahálózat és az emberek mozgása, illetve egyes gazdasági mutatók között.²⁸ A különböző szoftverek, köztük a leginkább elterjedt DepthmapX segítségével összehasonlító elemzések és szimulációk is végezhetők (1. ábra). A várostervezésben így egy-egy javasolt beavatkozás hatása előre jelezhető, és több lehetséges megoldás közül kiválasztható az, ami a kívánt szempontból a legkedvezőbb hatással jár.

²⁶ Friss bemutatásukat lásd Mahbub Rashid: Space Syntax. A Network-Based Configurational Approach to Studying Urban Morphology. In Luca D'Acci (szerk.): *The Mathematics of Urban Morphology*. Cham, Springer, 2019. 199–251.

²⁷ Van Nes (2019): i. m. 267.

²⁸ Bill Hillier et al.: Natural Movement. Or, Configuration and Attraction in Urban Pedestrian Movement. *Environment and Planning. Urban Analytics and City Science*, 20. (1993), 1. 29–66.

1. ábra: Miskolc, a Gordon városrész (bal oldali oszlop) és a helyén felépült Vörösmarty-lakótelep (jobb oldali oszlop) összehasonlító Space Syntax elemzése

Megjegyzések: 1. sor – alaptérkép az utcák és épületek feltüntetésével; 2. sor – integrációelemzés; kék szín: legalacsonyabb értékek, piros szín: legmagasabb értékek; 3. sor: a második sor értékei gráfon ábrázolva (kapcsolatok és az integráció mértéke); 4. sor – láthatóság-vizsgálat; északi irány a lap teteje felé.

Forrás: városi kataszteri térképek alapján készítette Abdo Mhrez (1. sor) és Bereczki Zoltán (2–4. sor)

A történeti kutatás számára a Space Syntax elemzés a városi térben korlátozott, mikrotörténeti jellegű kutatásban a helyszínek és a vizuális ábrázolások jobb kontextualizálását, a politikai döntések és a tér kapcsolatának egyértelműsítését teszi lehetővé, így szintén továbblépést jelenthet.

Felhasznált irodalom

Bereczki Zoltán – Lovra Éva: Tears in the Fabric of Cities in the Socialist Successor States of Austria-Hungary after World War II. *Central European Horizons*, 2. (2021),

2. 42–90. Online: <https://doi.org/10.51918/ceh.2021.2.2>

Darázs Richárd (szerk.): *A Célváros*. Miskolc, Bíbor, 2011.

Generalni plan Subotica – Palić do 2020. Subotica, 2006.

- Griffiths, Sam: Temporality in Hillier and Hanson's Theory of Spatial Description. Some Implications of Historical Research for Space Syntax. *The Journal of Space Syntax*, 2. (2011), 1. 73–96.
- Griffiths, Sam: The Use of Space Syntax in Historical Research: Current Practice and Future Possibilities. In Margarita Greene – José Reyes – Andrea Castro (szerk.): *Proceedings. Eighth International Space Syntax Symposium*. Santiago de Chile, PUC, 2012. 8193:1–8193:26.
- Hajdú Ildikó – Nagy Szilvia (szerk.): *Új város épül. Miskolc 1945–1975*. Miskolc, Miskolci Galéria Városi Művészeti Múzeum, 2010.
- Hillier, Bill: *Space Is the Machine. A Configurational Theory of Architecture*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Hillier, Bill: Space as Paradigm for Understanding Strongly Relational Systems. In *2nd International Space Syntax Symposium. Brasilia, Brazil, March/April 1999. Proceedings*, 1999. II. kötet. 56.1–56.16. Online: www.spacesyntax.net/symposia/2nd-international-space-syntax-symposium/
- Hillier, Bill: Studying Cities to Learn about Minds. How Geometric Intuitions Shape Urban Space and Make it Work. In Christoph Hölscher – Ruth Conroy Dalton – Alasdair Turner (szerk.): *Space Syntax and Spatial Cognition. Proceedings of the Workshop Held in Bremen, 24th September 2006*. SFB/TR 8 Monographs. II. kötet. Bremen, Universität Bremen, 2007. 11–31.
- Hillier, Bill – Julienne Hanson: *The Social Logic of Space*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1984. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511597237>
- Hillier, Bill et al.: Natural Movement. Or, Configuration and Attraction in Urban Pedestrian Movement. *Environment and Planning B. Urban Analytics and City Science*, 20. (1993), 1. 29–66. Online: <https://doi.org/10.1068/b200029>
- Lampugnani, Vittorio Magnago: Vienna Fin-de-siècle. Between Artistic City Planning and Unlimited Metropolis. In Charles C. Bohl – Jean-François Lejeune (szerk.): *Sitte, Hegemann and the Metropolis. Modern Civic Art and International Exchanges*. London, New York, Routledge, 2009. 25–37. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203866016>
- Lovra Éva: *Szabadka urbanizmusa és építésze a második világháború után, 1945–1975*. Újvidék, Forum – Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, 2014.
- Lovra Éva: *Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia 1867–1918*. Budapest, Terc, 2019.
- Mód Aladárné: Lakótelep, lakás, életmód. *Napjaink*, 19. (1980), 10. 14–16.
- Pevsner, Nikolaus: *Az európai építészet története. Nyugat-Európa a X. századtól a XX. századig*. Budapest, Corvina, 1983.

- Pinho, Paulo – Vitor Oliveira: Cartographic Analysis in Urban Morphology. *Environment and Planning B. Urban Analytics and City Science*, 36. (2009), 1. 107–127. Online: <https://doi.org/10.1068/b34035>
- Rashid, Mahbub: Space Syntax. A Network-Based Configurational Approach to Studying Urban Morphology. In Luca D’Acci (szerk.) *The Mathematics of Urban Morphology*. Cham, Springer, 2019. 199–251. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-12381-9_10
- Sitte, Camillo: *Der Städte-bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Wien, Verlag von Carl Graeser, 1889.
- Turner, Alasdair: Angular Analysis. In *Space Syntax. 3rd International Symposium, Georgia Institute of Technology, Atlanta, May 7–11 2001. Proceedings*. Michigan, University of Michigan, College of Architecture & Urban Planning, 2001. 30.1–30.11.
- Turner, Alasdair: Could a Road-centre Line Be an Axial Line in Disguise? In Akkelies van Nes (szerk.): *Space Syntax 5th International Symposium, Delft, 13–17 June 2005. Proceedings*. Delft, Techne Press, 2005. 145–159.
- Turner, Alasdair et al.: From Isovists to Visibility Graphs. A Methodology for the Analysis of Architectural Space. *Environment and Planning B. Urban Analytics and City Science*, 28. (2001), 1. 103–121. Online: <https://doi.org/10.1068/b2684>
- van Nes, Akkelies: Applied Mathematics on Urban Space. In Luca D’Acci (szerk.) *The Mathematics of Urban Morphology*. Cham, Springer, 2019. 253–270. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-12381-9_11

In the focus of the research methodology and criteria system discussed in the study stands the street network (space syntax), the plot structure (urban morphology) and the construction, i.e. the relationship between buildings and open spaces (space syntax: convex analysis, visibility analysis; urban morphology). The criteria system, even the city itself, has several layers. The methodology presented here enables researchers to reveal the tears of historic urban tissues (roads, new urban structures), and settlement-like or individual enclaves of buildings, for example, in the post-World War I and post-World War II periods. The study of the three cities that once belonged to the Austro-Hungarian Monarchy, Miskolc, Košice (SK) and Subotica (RS), reveals the location- and country-specific nature of the structural changes and can provide a basis for further studies.

Vákát

II. RÉSZ

FELSŐ-MAGYARORSZÁG/SZLOVÁKIA

*A képen: Milan Rastislav Štefánik szobra Breznóbánya (Brezno) főterén, az egykori városháza előtt.
Forrás: Zahorán Csaba, 2014*

Vákát

Alica Kurhajcová¹

A monarchiából a köztársaságba

A hatalom szimbolikus megragadása a Zólyom vármegyei városokban az emlékművek tükrében

A 20. század vége fontos áttörést hozott a szlovákiai történetírásban. A városok történetére vonatkozó, a városi néprajz és az antropológia által már jó ideje alkalmazott, de a történettudományban újszerűnek számító megközelítések nyomán a városokat immár nemcsak a legfontosabb politikai események színtereiként lehetett értelmezni, hanem olyan dinamikusan változó helyekként is, amelyeknek önálló identitásuk és fejlődési ívük van.² A 19–20. századot tárgyaló várostörténeti irodalomban ezeket az új megközelítéseket elsősorban azok a kutatók kezdték alkalmazni, akik a kollektív identitások történetét a városi térben megjelenő emlékezet kultúrtörténeti fogalmával összekapcsolva vizsgálták.³ Ez ugyanis arra ösztönözte őket, hogy részletesen, a különbségekre érzékenyen tárják fel a politikai fordulatok helyi vetületét, a hatalomátvételt és annak legitimitációját, valamint a helyi elitek és közemberek lojalitását. Ráadásul az is kibontakozott, hogy a hatalmi változások nemcsak a reálpolitika terén mentek végbe, hanem

¹ Adjunktus, Besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelem Tanszék; alica.kurhajcová@umb.sk. A tanulmány a KEGA 009UMB-4/2020. számú, *A városi emlékezet a vizuális történeti forrásokban (Pamäť mesta v historických obrazových prameňoch)* című projekt keretében született a Besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetében. Eredeti megjelenés: *Central European Horizons*, 2. (2021), 2. 5–40. (*A szlovák nyelven készült tanulmányt Anna Slatinská fordította angolra. Az angol fordítást nyelvtanilag Gazdag Erika lektorálta. A tanulmányt angol nyelvről Balogh Róbert fordította magyarra. A magyar szöveget nyelvtanilag Stirling Zsófia Zita ellenőrizte.*)

² Viera Bácskaiová: *Historiografia miest – hlavné trendy a súčasná situácia v Európe*. In Gábor Czoch – Aranka Kocsis – Árpád Tóth (szerk.): *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Bratislava, Kalligram, 2006. 15–23.

³ A szlovákiai városi kultúrtörténeti és emlékezeti kutatásra lásd Lubomír Lipták: *Rok 1918 a rekonštrukcia historickej pamäti v mestách Slovenska. Acta contemporanea. K päťdesiatinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998. 180–191; és Moritz Csáky – Elena Mannová (szerk.): *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava, Academic Electronic Press, 1999.

a közterek emlékezeti elemeinek újradefiniálása révén (vagyis az emlékezés médiumain keresztül), tehát kulturális és szimbolikus értelemben is.

A témával foglalkozó francia történészek, Mona Ozouf és Pierre Nora szóhasználatával rezsimváltáskor a legszélesebb értelemben vett emlékezhelyek is jelentőséget kaptak (anyagi, szimbolikus és funkcionális értelemben is).⁴ Az új kormányok kulturális programjának középpontjában a városok, a terek és a közintézmények átnevezése, a régi rezsim jellemzőinek eltüntetése, valamint új szimbólumok kialakítása, vagyis a megfelelő szobrok és emléktáblák állítása, az ünnepi és emlékezeti naptár átírása álltak. Ezeknek a változásoknak könnyen érzékelhetőnek és érthetőnek kellett lenniük.

A városlakóknak ezzel a helyzettel kellett megbirkózniuk például 1918 után, amikor a szlovákok lakta Felső-Magyarország elszakadóban volt a magyar államtól, és egyben elkezdődött az a folyamat, amelynek keretében az új csehszlovák állam kereteibe integrálódott. A szekuláris (nemzeti-politikai) emlékművek mint szimbolikus jellemzők hordozói fontos szerepet játszottak a közterek „elfoglalásában”. Építeni – rombolni – építeni: általánosságban és nagyon leegyszerűsítve így írhatnánk le az 1918 előtti, a mai Szlovákia területére jellemző emlékműállítási gyakorlatot. Bizonyára minden új alkotmányos helyzetbe kerülő és identitásváltáson áteső színhely összetett és sajátos módon viszonyul a múlthoz. Három jelentős Zólyom megyei város – Besztercebánya (Banská Bystrica), Zólyom (Zvolen) és Breznóbánya (Brezno) – emlékműállítási kultúrája olyan példák, amelyek tükrében a monarchiából a köztársaságba való átmenet, a Csehszlovák Köztársaság megalakulása, valamint a szlovák nemzeti identitásnak az állam megalakulását követő néhány évtizedre jellemző megerősödése is tanulmányozható.

Ebben a tanulmányban három kronológiai fázisra fókuszálok: a dualista monarchia időszakára, a Magyarországtól Csehszlovákiához került területek integrációja utáni évekre, ami 1920-ig tartott, illetve egyes esetekben 1921-re is átnyúlt, valamint az új köztársaság első évtizedére. A városok lakóinak és a közösségek elítjének reakcióin keresztül elemezhetünk olyan szociálpszichológiai tényezőket, mint az elfogadás, integráció, adaptáció, ellenállás, folytonosság és szakadások, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása

⁴ Mona Ozouf: *Revoluční svátky 1789–1799*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006. 146–147; Lásd még Pierre Nora: *Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26. (1989), tavasz. 18–19.

nyomán jelentkeztek. Végso soron közelebb kerülhetünk a szereplők történelem-felfogásához és városuk kulturális örökségéhez való viszonyához.

1. kép: Breznóbánya a 20. század elején, a háttérben a város tornyaival
Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Diagyűjtemény

Emlékművek mint emlékezhelyek

Már a 19. századtól épülnek szekuláris emlékművek. Ez volt az az időszak, amikor a királyok, valamint a szentek szobrai eltűntek, és ahogy a rendi-dinasztikus értékek átadták helyüket a nemzeti-polgári értékeknek, a nemzeti hősök emlékművei váltak meghatározóvá. Egyrészt ezek száma a városok modernizációjával, valamint a társadalom szekularizációjával és urbanizációjával azonos ütemben nőtt. Másrészt a nacionalizmus jelentőségének növekedése és a historicizmus divatja is ugyanerre az időszakra tehető. Ezeken kívül más tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a nemzeti-politikai irányultságú emlékművek egyre inkább

elterjedtek. Közéjük tartozik a tömegpolitika, a nyomtatott termékek számának és a propaganda léptékeinek, valamint az oktatásban részt vevők számának ugrásszerű növekedése. Ezek a politikai-társadalmi változások és a nemzeti emancipációs folyamatok új típusú emlékműveket igényeltek, amelyeknek számos funkciót kellett betölteniük. Történeti és kulturális orientációt kellett nyújtaniuk, a történeti hagyomány megalkotásával és a személyi kultusz kiépítésével halhatatlanná kellett tenniük a megjelenített szereplőket, valamint a nemzeti és állami ideológia terjesztésén keresztül reprezentálniuk és legitimálniuk is kellett őket. Összességében szerepük volt az identitásformálásban, és néhány esetben a városkép urbanizálásában, valamint esztétikussá tételében is.⁵

Az az aspektus tehát, amellyel ebben a tanulmányban foglalkozom, az emlékművekhez nem esztétikai szemlélettel közelít, hanem látható emlékezhelyként fogja fel azokat. Vagyis egy adott közösség történeti emlékezetét és nemzeti identitásalakítását szolgáló, a 19. század második fele óta létező eszköz működését és történetiségét igyekszem megérteni. A nemzeti emlékművek mintegy életre keltették a nemzeti szempontból jelentős szereplőket, terjesztették a nemzeti hagyományokat, és gyakran leegyszerűsítették a múltat, vagyis modern mítoszokat teremtettek. Így tehát az emlékművek elősegítették, hogy megerősödjön mindazok nemzeti identitása, akik képesek voltak az üzeneteket dekódolni, magukévá tenni és azonosulni a tartalommal. Ez gyakran ünnepek keretében ment végbe. Amennyiben egymással versengő nemzeti mozgalmak voltak jelen, az azonosulás fent leírt folyamata politikai tetté változott. A nemzeti identitás megélésének rituális jellege a politikai küzdelem és ellenőrzés eszközzé vált.⁶ A 19. század második felétől ezek a tendenciák a Habsburg Birodalom egészében, benne a Magyar Királyságban és azon belül is a felső-magyarországi városokban is egyre fokozottabban éreztették hatásukat. Minél stabilabb politikai, gazdasági és kulturális-intézményi háttere volt egy nemzeti közösségnek, annál kedvezőbb pozícióból indult. A sikeres nemzeti mozgalmak elitje döntötte el, hogy alulról jövő műemlékállítási kezdeményezéseket támogató – így ezek az emlékművek az emlékezet médiumaivá tudnak válni –, vagy korlátozza őket, esetleg éppen lerombol meglévő emlékműveket – a felejtés médiumait hozva létre.

⁵ Zdeněk Hojda – Jiří Pokorný: *Pomníky a zapomníky*. Praha, Paseka, 1997. 16; Póto János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, Osiris, 2003. 22; Vojtěch Kessler: *Paměť v kameni. Druhý život válečných pomníků*. Praha, Historický ústav AV ČR, 2017. 35–37.

⁶ Alica Kurhajcová: Dominancia a marginalizácia historickej pamäti v Uhorsku (na príklade pomníkovkej kultúry Slovákov). *Český časopis historický*, 116. (2018), 3. 766.

A 19. század első felétől a magyar politikai színpadon kialakult helyzet alapján a magyar hazafias köröknek jóval nagyobb befolyásuk volt arra, hogy milyen emlékművek valósuljanak meg, mint a szlovák nemzeti emancipációt célul kitűző mozgalomnak, amely egyébként is lassan fejlődött. Azonban a küzdelem a kiegyezést követően bontakozott ki igazán. A közterek szimbolikája s ezen belül az 1918 előtti emlékműállítási kultúra azt tükrözte, hogy a magyar politikai képviselő saját hegemon mivoltát hangsúlyozta, s egyben igyekezett a valójában soknemzetiségű Magyarországot homogén magyar politikai államként bemutatni. A terek, utcák, parkok és középületek megteltek hősökkel, fontos személyiségekkel és a magyar történelem emlékeztető eseményeinek szimbólumaival (így a kuruc felkelés, forradalmárok, írók és államférfiak ábrázolásaival). Emellett kevésbé gyakran, de előfordultak királyi párok és a helyi hagyományok számára meghatározó szereplők is. Jelen kutatás nyomán világossá fog válni, hogy a dualista időszakban a felső-magyarországi megyékben felállított emlékművek a magyar nemzeti emlékezet dominanciáját mutatják, ami, másfelől nézve, a szlovák nemzeti hagyomány, és ezzel együtt a korabeli német történelmi emlékezet marginalizálódását jelenti. A Magyar Királyságban az emlékműállítási kultúra – mint ahogy később az ünnepek terén is tapasztalhattuk – kettős történelmi narratívát mutatott be: a Habsburg-dinasztia iránti lojalitást (a labanc hagyományt) és, jobbra, a külföldi uralom ellen irányuló forradalmi (vagyis kuruc) hagyományt.⁷ Amíg az uralkodót, az uralkodói család tagjait és a magyar államférfiakat ábrázoló emlékművek – mint például a trón és Magyarország közötti kiegyezést szimbolizáló művek – az uralkodó szabadelvű elit hivatalos emlékeztetőt demonstráltak, a Habsburg-ellenes felkelők emlékművei a politikailag befolyásos ellenzék, főként a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt által megkívánt emlékeztetőt tükrözték.⁸

Szlovák nemzeti emlékműnek emlékeztetőhely gyanánt nem volt helye a dualizmus Magyarországon. Hasonlók csak alig-alig tűntek fel a köztereken. Az állam nem magyarokat előnytelenül érintő politikája, és az ebből következő adminisztratív akadályok, valamint pénzügyi nehézségek miatt a síremlék

⁷ Katalin Sinkó: Zur Entstehung der staatlichen und nationalen Feiertage in Ungarn (1850–1991). In Emil Brix – Hannes Stekl (szerk.): *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1997. 251–271.

⁸ Lubomír Lipták: Monuments of Political Changes and Political Changes of Monuments. In Lubomír Lipták: *Changes of Changes. Society and Politics in Slovakia in the 20th Century*. Bratislava, Academic Electronic Press, 2002. 72–75.

maradt az egyetlen szobrászati műalkotási forma, amelynek segítségével meg lehetett alkotni a szlovák nemzeti panteont. Mindössze négy kevésbé jelentős személyiség – költők és egyházi emberek – szülőházát jelölte emléktábla, illetve egy esetben egy templomon belüli felirat.⁹ Ezeket szlovák nemzetépítők (*národovci*) esetlegesen felbukkanó mellszobrai egészítették ki. Ez utóbbiak azonban a legtöbb esetben rejtve maradtak a szélesebb köztudat előtt. A kedvezőtlen helyzet ellenére a szlovák közvéleményben gyakori téma volt az emlékművek és az emlékműépítés kérdése a dualizmus időszakában. Az „emlékmű” (szlovákul: *pomník*) kifejezés gyakran jelent meg a fontos irodalmi teljesítményt vagy a szlovák nyelv ápolása terén kifejtett munkásságot kiemelő életrajzokban, jubileumi cikkekben, nekrológokban.¹⁰ Ezekben tehát a kifejezés Horatius megfogalmazásához közel álló értelmet kapott: „Befejeztem ércnél maradandóbb művemet.”

Az 1918. őszi események fordulópontot, s fokozatosan kiteljesedő változás kezdetét jelezték. Az 1918-as forradalom és a Magyar Királyság szétesése négy szempontból érintették a hivatalos emlékezetpolitika pilléreit. Amint Ľubomír Lipták rámutatott, új emlékművek épültek, a legtöbb addig létező emlékművet elpusztították vagy elszállították a közterekről, miközben olyan emlékművek is voltak, amelyeket módosítások után meghagytak, sőt egyeseket magyartalanítottak és integráltak az új csehszlovák struktúrába.¹¹ Az *ancien régime*-re és annak népszerűtlen főszereplőire emlékeztető emlékművek elpusztítása fejezte ki legdrasztikusabban a múlttal való szakítást. Az ilyen fellépés első két hulláma 1918–19-ben leginkább a kuruc hősök emlékhelyeit, valamint a forradalmi vezetők, így például Kossuth Lajos dél-szlovákiai szobrait támadta. Az emlékműrombolás 1921-es harmadik hulláma a Habsburgokra irányult, s ez nem független attól, hogy IV. Károly abban az évben próbálta meg visszaszerezni a Magyar Királyságot. Ekkor még az addig a helyükön levő dévényi (Devín) és zabori (Zombor) millenniumi emlékoszlopok sem maradtak érintetlenül. Hasonló események mentek végbe a cseh területeken, így Prágában, valamint a határvidékhez

⁹ A következő személyek emléktábláiról van szó: Ján Hollý katolikus pásztor és költő, Búrszentmiklós (Búrský/Borský Svätý Mikuláš), 1885; Ján Botto költő, Felsősziklás (Vyšný Škálnik), 1887; Michal Miloslav Hodža protestáns lelkész, Kiszraksa (Rakša), 1911; Anton Bernolák nyelvész és katolikus pásztor, Szlanica (Slanica), 1913.

¹⁰ Kurhajcová (2018): i. m. 774–784.

¹¹ Ľubomír Lipták: The Urban Middle Class in Slovakia after 1918. In Ľubomír Lipták: *Changes of Changes. Society and Politics in Slovakia in the 20th Century*. Bratislava, Academic Electronic Press. 2002. 26.

közel eső, németek által lakott városokban is. A cseh nemzet „három évszázados szolgásgát” reprezentáló emlékműveket, mint a Habsburg uralkodók szobrait, valamint a sikertelen fehérhegyi csatára emlékeztető szimbólumoknak tekintett szentek szobrait és a Mária-oszlopot elszállították a helyükről.¹²

2. kép: Besztercebánya 1906-ban a IV. Béláról elnevezett főtér egy részével és a Mária-oszloppal (ma a Szlovák Nemzeti Felkelés tere)

Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége

A szlovák területeken ezzel nyílt tér a 19. századi szlovák nemzeti hősök, felszabadítók és államalapítók (köztük elsősorban Milan Rastislav Štefánik), valamint a szlovák kultúra kiemelkedő személyiségeinek emlékművei számára. Az első világháborúban elesettek emlékművei azonban új elemek voltak. Az emlékművek közelében zajló megemlékezések formája tekintetében nem volt nagy különbség a két világháború közötti és az azt megelőző periódus között. Csak a retorika és a szimbólumok tartalma változott meg. A magyar szabadságharc jelképeit a szlovák szabadságéi váltották. Így például Kossuth, Petőfi,

¹² Lipták (2002): i. m. 77–80.

valamint követőik helyét Hurbannak és híveinek, valamint legionáriusainak szimbólumai vették át. A döntően nem magyar közegben végbevitt magyarosítás helyett a többségében magyarok lakta dél-szlovákiai területeken csehszlovákizálási erőfeszítések indultak. Ugyanakkor, amint Révkomárom (Komárno) esete mutatja, a csehszlovák állam számára nem megfelelő múlt elemeinek kiirtására csak a második világháború után került sor.¹³

Az alább következő alfejezetekben a Zólyom megyében található városok közterei által közvetített üzenetekre fókuszálok.

Labanc és kuruc hagyomány 1918 előtt

Abból a lendületből, amellyel az első szekuláris emlékművek épültek, lemérhetjük, hogy a Zólyom megyei városokban mekkora volt a modernitás és a nacionalizmus szintje, illetve milyen mértékben származott a historicizmus a városlakók helytörténetéből és a neves helyi személyiségek iránti érdeklődéséből. Besztercebánya, Zólyom és Breznóbánya a lakosságszám szempontjából a kis- és közepes, igazgatási szempontból pedig az úgynevezett rendezett tanácsú felső-magyarországi városok csoportjába tartozott. Zólyom vármegye központja Besztercebánya, modern igazgatási, gazdasági és oktatási központ volt, amely a dualizmus végén több mint 10 ezer lakost számlált.¹⁴ Annak ellenére, hogy Zólyomban is voltak igazgatási egységek, valamint ipari és kereskedelmi tevékenység is folyt, ez a város a helyiek számára főként a vasút miatt volt fontos. A lakosságszám itt az 1910-es adatok szerint 8799 főt tett ki. Breznóbánya a maga 4000 lakosával ellenben sokáig megtartotta agrár és kiskereskedelmi jellegét.¹⁵ A 19. század végén és a 20. század elején, sőt sok tekintetben a két világháború közötti időszakban is, a modernizáció előrehaladása ugyanilyen mértékben különbözött ezeken a településeken. A városi erődítések elbontásának,

¹³ Elena Mannová: *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*. Bratislava, Historický ústav SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2019. 317.

¹⁴ 2020 óta Besztercebánya 19–20. századi története olvasható a *PamMap – Memory of the City Banská Bystrica* portálon is), amely főként fényképes forrásokon és képeslapokon keresztül mutatja be a múltat.

¹⁵ Slavomír Čepľo et al.: *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. – 1. pol. 20. storočia)*. Bratislava, Muzológia a kultúrne dedičstvo, o. z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, 2016. 382, 387, 415.

valamint a régi polgári házak újjáépítésének köszönhetően új funkcionális épületek és területek jöttek létre.

A Magyar Királyság minisztériumai által is támogatott modernizáció a közterek magyarosítását is magában foglalta. Egyszerűen fogalmazva: az eredetileg szlovák–német lakossággal rendelkező Besztercebánya, valamint a szlovák Zólyom és Breznóbánya fokozatosan magyar–szlovák városokká alakultak át, legalábbis a felszínen. Nem csak a közintézmények (iskolák, hivatalok, egyházak) és a magyar nyelvű hivatalos kommunikáció tette lehetővé, hogy a magyar politikai reprezentációt hirdető hivatalos állami ideológia valósággá váljon, hiszen ehhez a magyar nemzeti szimbólumokat megjelenítő emlékművek is hozzájárultak. Ugyanakkor ez volt annak az útja is, hogy más nemzetek – köztük a szlovákok – nemzeti megnyilatkozásait meg lehessen akadályozni.

3. kép: Böhm Károly emléktáblája Besztercebányán, 1913

Forrás: Kubacska András: *A budapesti ág. hitv. evang. főgimnázium értesítője az 1913/1914-iki iskolai évről*. Budapest, Franklin Társulat, 1914. [4.]

A megyeszékhelyet a kormányzati szervek a fenti módokon kezdetektől figyelemmel kísérték, s ez a kontroll az 1880-as években tovább erősödött.¹⁶ Zólyomban pedig a városi önkormányzat által támogatott magyarosított csoportok a 19. és 20. század fordulóján a szlovák Népbankban és helyi szlovák nyelvű lapnál dolgozó ügyvédekkel és újságírókkal szemben léptek fel aktívan.¹⁷ A három város közül egyedül Breznóbánya tartotta meg szlovák karakterét és hagyományait. Itt 1910-ben még a lakosság 73,7%-a szlovák nyelvűnek mondta magát, míg 24,2% magyar nyelvűnek. Ehhez képest a másik két városban 40,7% szlovák ajkú lakosság élt – Besztercebányán 48,8%, Zólyomban 56,5% magyar mellett.¹⁸

A 19. század végén fokozatosan megváltozott a közterek használata. Immár nemcsak vallási vagy piacterek voltak, hanem egyre inkább a tömegesemények és felvonulások színterei is. Ezzel a politikai attitűdök eszmék, illetve a civil társadalom formálódásának terepévé váltak. Ezek vizuális megjelenítését az itt tárgyalt városokban – csakúgy, mint a Magyar Királyság más városaiban – levő emlékművek is megkönnyítették. Ezek közé tartoztak a honvédszobrok, Kossuth és Petőfi szobrai. Mindezek, például a március 15-i ünnepségek során a szabadság és a nemzet Magyarország függetlenségéért folytatott küzdelmének eszméjére emlékeztettek. Besztercebánya és Breznóbánya főterének még egy vallásos tárgy, a Mária-oszlop is domináns eleme volt. Habár Besztercebányán megszokott volt, hogy a városi és megyei elit követte a magyar patriotizmus példáját, noha a dualizmus idején csak a szobroknál olcsóbb emléktáblák készültek, míg a nagy háború alatt összesen egyetlen köztéri mellszobrot avattak fel. 1896-ban a helyi Millenniumi Bizottság és annak elnöke, a helytörténész, gimnáziumi tanár Jurkovich Emil elsőként tett javaslatot arra, hogy egyes épületeket emléktáblákkal jelöljenek meg. Ugyancsak a millennium kapcsán merült fel, hogy IV. Béla, a várost szabad királyi városi ranggal felruházó király szobrot kapjon.¹⁹ Konkrét lépések azonban nem történtek.

¹⁶ Alica Kurhajcová: Príklad dominancie či marginalizácie historickej pamäti Slovákov? Národné oslavy vo verejnom priestore stredoslovenských miest v období dualizmu. In Blanka Soukupová – Helena Nosková – Petr Bednařík (szerk.): *Paměť – národ – menšina – marginalizace – identity I*. VI. kötet. Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, 2013. 113–122.

¹⁷ Július Valach: Prenasledovanie kultúrneho a politického života Slovákov vo Zvolenskej župe koncom 19. a začiatkom 20. storočia (1891–1914). *Slovenská archivistika*, 33. (1998), 2. 88–96.

¹⁸ Čéplö et al. (2016): i. m. 1754, 1759, 1785, 1915, 1918, 1934.

¹⁹ Ének a városról. *Besztercebánya és Vidéke*, 1896. április 12. I. IV. Béla végül csak 2021-ben kapott szobrot. Lásd TASR: Leleplezték IV. Béla király szobrát Besztercebányán. *Új Szó Online*, 2021. június 25.

A megyeszékhely zsidó hitközsége az elsők között volt az emléktábla-állítás terén. 1903-ban, a zsidó népiskola felállításának 25 éves évfordulóján egy emléktáblát állítottak az iskola aulájában, amelynek szövege a zsidó közösség és az iskola hazafias és vallási nevelésben játszott szerepét hangsúlyozta. Az emléktábla avatási ceremóniája a kettős – felekezeti és állami-kulturális (magyar) – identitás manifesztációja volt.²⁰ A millenniumi ünnepek alatt még egyértelműbbé vált, hogy a zsidó városlakók azonosulnak a magyar nemzeti identitással.²¹ Röviddel az első világháború kitörése előtt, 1913 szeptemberében Besztercebánya hosszú ideig hivatalban levő polgármestere, Csesznák Gyula a város tulajdonába vette Böhm Károly (1846–1911) emléktábláját. Az emléktábla állítását a helyi Madách Társaság kezdeményezte a besztercebányai születésű, két évvel korábban elhunyt, kolozsvári egyetemi filozófiaprofesszor, a Magyar Tudományos Akadémia tagja tiszteletére. A szülőházán elhelyezett emléktábla szimbólumai Böhm szakmai életére utaltak: a magyar feliraton és a képmását ábrázoló reliefen kívül filozófiai idézetek és a Kolozsvári Egyetem tünke fel.²² Az emléktábla leleplezési ünnepélyére számos városból érkeztek tudósok, s az esemény nemcsak a hazaszeretetet és lokálpatriotizmust demonstrálta, de a magyar tudományt, oktatást és kultúrát is.²³

Apolitikus üzenetet közvetített Decrett József kamarai erdésznek és a mérnöki erdőgazdálkodás egyik úttörőjének mellszobra is. Dabarról (Dobroč) származott, majd 1814-ben költözött Besztercebányára, s alapvetően ott is élt 1841-es haláláig. A szobrot Sidló Ferenc készítette 1915-ben, és az ottani Magyar Királyi Erdőigazgatóság előtt kapott helyet.²⁴

²⁰ Az izr. elemi iskola jubileuma. *Besztercebánya és Vidéke*, 1903. július 1–2.

²¹ Alica Kurhajcová: *Nyilvános ünnepek és történelmi emlékezet Magyarországon (1867–1914): Besztercebánya, Zólyom, Losonc és Rimaszombat példáján*. Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 276–277.

²² Lásd a Böhm Károlynak dedikált emléktábla fényképét 1914-ből a következő kiadványban: Kubacska András: *A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium értesítője az 1913/1914-iki iskolai évről*. Budapest, Franklin-Társulat, 1914.

²³ Böhm Károly ünnepe. *Besztercebánya és Vidéke*, 1913. október 2. 1–2.

²⁴ Július Burkovský – Eva Furdíková: *Život zasvätený lesu. Jozef Dekret Matejovie (1774–1841) v historickom a súčasnom povedomí*. Banská Bystrica – Zvolen, Lesy SR, štátny podnik – Slovenská lesnícka komora, 2019. 60–61, 93–94.

4. kép: A Rákóczi-mellszobor felavatásának ünnepségére gyülekezők Zólyomban, 1907
Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1907. június 9. 468.

A besztercebányai emlékművek a helyi hagyományokat és a történetileg nem vitatott személyiségeket ábrázolták, Zólyom közterein azonban a koalíciós kormányzás időszakában fölénybe került a kuruc hagyomány. A Habsburg-ellenes felkelések vezetőinek földi maradványai 1906-ban érkeztek Magyarországra az Oszmán Birodalom területéről. Az efölött érzett lelkesedés Zólyom képviselő-testületét is magával ragadta. A Mozdonyvezetők Országos Szövetségének döntésével egyetértve elhatározták, hogy felállítják II. Rákóczi Ferenc szobrát a településen. Az egyesület ajánlatát már csak azért sem lett volna szerencsés visszautasítani, mert az emlékmű – a maga nevében az első – egyszerre volt presztízskérdés, és bizonyíthatta Zólyom hazafiasságát. A bronz mellszobor leleplezési ünnepsége kuruc szimbólumok és nagyszámú állami, megyei és városi tisztviselő, valamint egyesületek és iskolák részvételével 1907. június 2-án zajlott le a főtéren levő közparkban. Rákóczi szabadságharcának hősiessége és önfeláldozó, önzetlen hazaszeretete számos beszédben előkerült.²⁵ Az utolsó rendi

²⁵ További részletekért lásd II. Rákóczi Ferencz első szobra áll. *Mozdonyvezetők Lapja*, 3. (1907), 7. július 1. 225–239.

Habsburg-ellenes felkelés helyi emlékezetéről azonban inkább mélyen hallgattak, mivel nem tartották volna illendőnek arról beszélni, milyen nehéz idők jártak Zólyomra, miután a kurucok 1703 novemberében elfoglalták,²⁶ s hogy az 1708-as visszavonulás során leégett a város.²⁷ Rákóczi hivatalos emlékezete a hősiességgel, a nemzet szabadságáért vívott harccal és a hazafiasság eszméjével kapcsolódott össze. Általában véve II. Rákóczi Ferenc alakja a szlovák kultúra szempontjából sem lenne problematikus, amennyiben a Habsburg-ellenes eseményeket nem hangsúlyosan magyar nemzeti történelemként beszélik el. Azonban a szlovák nemzeti mozgalom mégis a Rákóczi-kultusz ellen fordult, mivel az a magyar nemzeti ideológiai narratíva részét képezte.

Ugyanaz a zólyomi elit, amely kezdeményezte a Rákóczi-szobor állítását, érdeklődést mutatott a Habsburg-dinasztia iránti lojalitás megnyilvánulásai iránt is, s ennek jegyében egy Erzsébetet, Magyarország királynéját ábrázoló szobrot terveztek a promenád túlsó végére.²⁸ Azonban ez a terv végül nem valósult meg.

Habár a forrásokból keveset tudhatunk meg Breznóbánya 1918 előtti emlékhelyeiről, annyi bizonyos, hogy a főtéri városi parkban állt egy piramis alakú kő emlékmű, a tetején egy mitikus turulmadárral,²⁹ egy magyar nemzeti szimbólummal, amely a 19. század végén került oda.³⁰ A szimbolikából arra következtethetünk, hogy ez az emlékmű is a milleniumi ünnepek számos projektjének egyike volt.³¹ A magyar törzsek pogány múltjára utalt, amelyeket a mondák szerint a mitikus állat vezetett új hazájukba.³² Az emlékmű részét képezte egy Erzsébet

²⁶ Például Juraj Bánik: VI. Slobodné a kráľovské mesto Zvolen (Opis historicko-topografický). In *Národný kalendár na obyčajný, 365 dní majúci rok po narodení Krista Pána 1867*. Banská Bystrica, Matica slovenská, 1866. 165.

²⁷ Imrich Nagy: Matej Bel o udalostiach vo Zvolene počas povstania Františka II. Rákóciho. In Juraj Bebej – Pavol Maliniak – Silvia Čatayová (szerk.): *Monografia mesta Zvolen*. Zvolen, Mesto Zvolen, 2013. 135–137.

²⁸ Jegyzőkönyv az 1906. évi december hó 28-án Zólyomban megejtett helyszíni szemlérlől. Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Zvolen [A Besztercebányai Állami Levéltár zólyomi fióklevéltára], fond Mesto Zvolen/adm., 1906: no. 3659/906.

²⁹ Lásd a Horehronské múzeum v Brezne [breznóbányai Horehronic Múzeum], fond Zbierka dokumentov [dokumentumgyűjtemény] F2127. számú képet.

³⁰ Fillová, Ľubica: Urbanizmus a architektúra. In Anna Štulrajterová – Ján Weiss (szerk.): *Brezno v premenách času*. Banská Bystrica, Štúdio Harmony, 2005. 235, 239.

³¹ Bálint Varga: *The Monumental Nation. Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-siècle Hungary* (Austrian and Habsburg Studies Series). New York, Berghahn Books, 2016.

³² [A turul, vagyis valószínűleg sólyom, nem csak a vándorlásról szóló történet egyik motívuma. Ennél ismertebb, hogy az Árpád-ház eredetmitoszájának is része. – *A fordító.*]

királyné emlékét ápoló, valószínűleg az 1898. szeptemberi merénylet nyomán bekövetkező halála után odahelyezett tábla is.³³ A helyszínt értelmezhetjük úgy is, hogy itt tulajdonképpen két, egymással szemben álló koncepció együttes jelenlétéről van szó: egyrészt ott a pogány-urak irány, másrészt a keresztény-labanc vonal. Ez nem volt teljesen példátlan a milleniumi ünnepek során. Érvényes lehet azonban az az értelmezés is, hogy az eredeti milleniumi emlékművet a királyné halála után felülírta a dinasztikus emlékezet. Az emlékmű készítőinek szándékait nem ismerjük, de mindkét lehetőséggel számolhatunk, mivel egyik sem lenne egyedülálló jelenség. Két, akkor Veszprém vármegyei faluban is egy-egy emlékművet kapott a két esemény. Bakony-Magyar-Szombathelyen (ma: Bakonyszombathely Komárom-Esztergomban) található az úgynevezett kombinált obelisz, amelyet 1899 augusztusában lepleztek le a felirat szerint „a magyar millenium és a tragikus halált halt Erzsébet királyné dicsőítésére”. A második emlékmű (a ma Fejérhez tartozó) Lepsényben áll, ez az úgynevezett újraírt obelisz, amelyet ugyan a milleniumi ünnepek idején emeltek, de később az Erzsébet-kultusz jegyében változtattak meg.³⁴ A szimbolikus jelek koncentrált megjelenítése természetesen gyakorlati célt is szolgálhatott: lehetővé tette, hogy az adott látogató a számára legkedvesebb értelmezést válassza: néhányak számára a milleniumi haza, másoknak a királyné emlékének színhelye volt. Az első világháború utáni híradásokból úgy tűnhet, Breznóbányán volt egy Rákóczi-mellszobor is, pedig az 1918 előtti források nem említették azt.³⁵

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a felső-magyarországi városokhoz számos jelentős szlovák személyiség élete is kötődött, mint például a teológus és író Karol Kuzmányé, aki Breznóbányán született és Besztercebányán dolgozott protestáns lelkészként; Ján Chalupka protestáns lelkész és drámaíró Breznóbányáról; Adolf Peter Záturcký (Zathureczky), népmesegyűjtéssel is foglalkozó, szintén breznóbányai pedagógus; a besztercebányai Ján Botto romantikus író vagy éppen Juraj Bánik ügyvéd és jegyző Zólyomból. 1918 előtt még

³³ Erzsébet királyné emlék sétatér, 1904 (Ladislav Baittrok budapesti magángyűjteményéből). Horehronské múzeum v Brezne [breznóbányai Horehronie Múzeum], fond Zbierka dokumentov [dokumentumgyűjtemény].

³⁴ Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezhelyei tükrében)*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, PhD-disszertáció. 2013. Lásd a függelék 10. számú táblázatát: Erzsébet emlékművek, 1898–1914.

³⁵ Martina Orosová: „Problémové pomníky” ako nečakaný dôsledok prvej svetovej vojny. In Katarína Kosová – Zostavil Peter Škulavík (szerk.): *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 25. Bratislava, Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2015. 146.

ezekben a városokban sem voltak megfelelőek a feltételek ahhoz, hogy ezek a személyiségek köztéri szobrot vagy lakhelyük falára kihelyezett emléktáblát kapjanak. Az ismert személyek halhatatlanná tételét az sem könnyítette meg, hogy az említett településeken szlovák családok is laktak: az utoljára megnevezett négy híresség mindössze síremléket kapott, pedig halálukig az említett városokban éltek.³⁶

5. kép: Magyarország első Rákóczi-mellszobra

Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1907. június 9. 461., 466.

³⁶ Adolf Schuster: Poznámký k histórii Brezna v období 19. storočia. In *Brezno sedemstoročné*. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo, 1965. 55. 1913-ban a Belügyminisztérium Zólyomban tíz, Breznóbányán kilenc és Besztercebányán hét szlovák családot regisztrált.

A megbukott emlékműállítási kísérletek sokat elárulnak a megyei és városi elit hivatalos állami ideológiával kapcsolatos hozzáállásáról és mozgásteréről is. Számos kérdés felmerül: vajon a bizonytalankodás, az egység hiánya, a pénzügyi források szűkössége okozta a kudarcot, vagy szándékos döntés áll annak hátterében, hogy ki kapott és ki nem kapott emlékművet? Habár Besztercebányán számos idevágó esettel találkozunk, a pénzügyi szempont egyszer sem volt döntő akadály. Erre jó példa az, ami 1891-ben történt. Ez volt az az év, amikor a megyei vezetés egy besztercebányai születésű neves személynek, Grünwald Bélának állíthatott volna emléket.³⁷ Grünwald Béla ugyanis Zólyom megye alispánja és országgyűlési képviselő is volt, ugyanakkor igen ellentmondásos személyiség. A kormánypárti elitiek az önzetlen hazafit látták benne, hangsúlyozták harcát a pánszlávizmussal szemben, s ott volt még írói munkássága is. Zömmel szlovák ellenfelei azonban elítélték az általa folytatott, magyarosító szándékkal erőltetett propagandát és más intézkedéseket.³⁸ A helyiek tudatában voltak annak is, hogy magánéletében szeretők is jelen voltak.³⁹ Habár már az 1890-es évtized elején felmerült, hogy szobrot állítanak neki, ezt később elhalasztották. Végül még csak nem is emléktábla készült, hanem a megyei vezetőség egy festett portrét rendelt a vármegyeháza nagytermébe, amelyet 1894-ben lepleztek le.⁴⁰ A döntés elhúzódása mögött a helyi sajtó szerint az volt, hogy a városi képviselők ellentmondásosnak látták Grünwaldot.⁴¹ 1902-ben a megyei alispán, Répási Mátyás vezetésével működő bizottság ismét felvetette a szoborállítás gondolatát.⁴² Ezt azonban a *Národný hlásnik* és *Národnie noviny* című lapok radványi és zólyomi szlovák sajtótudósítói hevesen elleneztek.⁴³ Ennek oka részben Grünwaldnak

³⁷ † Grünwald Béla. *Besztercebánya és Vidéke*, 1891. május 17. 1.

³⁸ É: Grünwald emléke. *Besztercebánya és Vidéke*, 1892. december 11. 1.

³⁹ Daniela Kodajová: Negatívny hrdina v pamäti a v národnom príbehu Slovákov. *Historie – Otázky – Problémy. Jinakost našich spoločných dejín*, 2. (2010), 2. 43–55. József Demmel: Spisovateľ politikom, politik spisovateľom? Viliam Paulíny-Tóth, Béla Grünwald a slovensko-maďarské vzťahy v roku 1874. In Radoslav Passia – Vladimír Barborík (szerk.): *Spisovateľ ako sociálna rola*. Bratislava, VEDA, 2018. 17–43.

⁴⁰ Vármegyei közgyűlés. 1894. május 9. *Besztercebánya és Vidéke*, 1894. május 13. 1; Répási M.: Alkalmi beszéd. Grünwald Béla arcképének leleplezésénél. *Besztercebánya és Vidéke*, 1894. június 24. 1–2.

⁴¹ Városi közgyűlés. *Besztercebánya és Vidéke*, 1892. november 20. 3; É: Grünwald emléke. *Besztercebánya és Vidéke*, 1892. december 4. 1; É: Grünwald emléke. *Besztercebánya és Vidéke*, 1892. december 11. 1.

⁴² Szobrot Grünwald Bélának! *Besztercebánya és Vidéke*, 1902. december 21. 2.

⁴³ Radvaň, 13. júna. *Národný hlásnik*, 1903. június 20. 185.

a kulcsfontosságú szlovák kulturális egyesület, a Matica slovenská és a szlovák nyelven oktató középiskolák betiltásában játszott szerepe volt. Ahogy egy cikk fogalmazott: „Ezek az urak [...] nemcsak a szlovák nemzeti önkifejezésünkéből, de keresztény vallásos hitünkéből is gúnyt űznek. Nagyszerű és dicséretes dolog emlékműveket és szobrokat emelni azok tiszteletére, akik ezt megérdemlik [...], de ha az összekoldult garasokból öngyilkosnak állítunk szobrot, az szégyent hoz azokra, akik építik, s azokra is, akik végignézik ezt a komédiát.”⁴⁴

6. kép: Egy szokatlan emlékmű az 1918 előtti Breznóbányán – Turul-szobor Erzsébet királyné emléktáblájával

Forrás: Horehronské múzeum v Brezne, fond Zbierka dokumentov, no. F2127

Habár a pénzgyűjtés folytatódott, az ügy a monarchia bukásával jelentőségét veszítette. Egyelőre nincs világos válasz arra, hogy Grünwald emlékműve miért húzódtott olyan sokáig. Talán a közvélemény nyomása játszott kulcsszerepet, vagy maguk a döntéshozók is problémásnak ítélték személyét. Az is felmerülhetett, hogy ha öngyilkos kap szobrot Besztercebányán, az az egész városra rossz fényt vet. Az egész történetben van egy ironikus fordulat is: ha hinni

⁴⁴ Zvolen, 20. szeptember (Grünwaldov pomník). *Národné noviny*, 1902. szeptember 27. 3.

lehet a háború utáni hírlapi cikkeknek, a szoborra gyűjtött összeget 1919-ben végül az új kormányzat két szlovák nemzeti egyesület, a Muzeálna slovenská spoločnosť [Szlovák Múzeumi Társaság] és az újraalapított Matica slovenská között osztotta fel.⁴⁵

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem sem kapott szobrot Besztercebányán annak ellenére, hogy tervezték ezt a városban történt királlyá választásának 300. évfordulóján. A városi képviselő-testület 1918. január végén napirendre is tűzte a kérdést, a háborús helyzet azonban néhány hónap múlva alapvetően megváltozott.⁴⁶ Az 1920-as év új kihívásokat hozott az új köztársaság számára.

A múlt kérdése a monarchia összeomlása utáni első években

A szlovák területnek a Csehszlovák Köztársasághoz való csatlakozása, az 1918. október 28-i prágai, illetve október 30-i turócszentmártoni (Turčiansky Svätý Martin, ma Martin) és a trianoni békeszerződés aláírása közötti időszakban nemcsak politikai és katonai küzdelmet, hanem a közterekért folytatott szimbolikus versengést is hozott.⁴⁷ Zólyom vármegyében az 1918-as téli helyzet meglehetősen feszült volt.

Besztercebányán és Breznóbányán a Károlyi-kormány felhívására november 1-jén magyar nemzeti bizottságok alakultak, jöllehet a breznóbányai nem vállalta a hivatalos megnevezést és inkább városi tanácsnak (*mestská rada*) hívta magát.⁴⁸ Besztercebányán november végén még mindig voltak Budapesthez lojális tagok a városi vezető testületekben. Kinyilvánították, hogy számukra fontos Magyarország integrálása, illetve üdvözölték a magyar köztársaságot, s ezzel együtt

⁴⁵ Zasedanie župného výboru. *Hronské noviny*, 1919. szeptember 3. 1.

⁴⁶ Besztercebánya sz. kir. város képviselőtestületének, 1918. évi január hó 29-én tartott rendkívüli közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata (Bethlen Gábor szobor ügyében), XIV-387/1909. Štátny archív v Banskej Bystrici [A Besztercebányai Állami Levéltár], fond Magistrát mesta Banská Bystrica [Besztercebánya város önkormányzata] (1020) 1255–1922, box 421, no. 916.

⁴⁷ Natalia Krajčovičová: Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (1918–1920). In Milan Zemko – Valerián Bystrický: *Slovensko v Československu (1918–1939)*. Bratislava, VEDA, 2004. 57–93; Rastislav Kazanský: Integrácia stredného Slovenska do 1. ČSR. (Vybrané aspekty konfliktu s Maďarskom v rokoch 1918–1919). In Peter Mičko (szerk.): *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1918–1938*. Banská Bystrica, Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2008. 7–40.

⁴⁸ Július Alberty: Brezno v 20. storočí. In Anna Štulrajterová – Ján Weiss (szerk.): *Brezno v premenách času*. Banská Bystrica, Štúdio Harmony, 2005. 58.

ellenezték, hogy a megye központja az új államalakulat részévé váljon.⁴⁹ Ezzel szöges ellentétben a Zólyomi Népbank körül csoportosuló szlovákok a turóc-szentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács (Slovenská národná rada) felhívására válaszoltak. Ez utóbbi volt az a szerv, amelynek az lett volna a feladata, hogy megyei és járási bizottságain keresztül biztosítsa Magyarország és Szlovákia szétválását. Zólyomban alakult meg az első Szlovák Nemzeti Tanács bizottsága 1918. október 31-én a Zólyomi Népbank épületében.⁵⁰ Ezután következett a breznóbányai, eredetileg magyar városi tanács,⁵¹ majd november 30-án Besztercebányán alakult Szlovák Nemzeti Tanács bizottsága. Utóbbi városban a magyar és a szlovák testület párhuzamosan működött. Ez a hatalmi helyzet tükröződött a városokban uralkodó közhangulatban és a köztéri szimbólumokban is.

1918 végére esetenként feltűnt a szlovák nemzeti zászló a házakon és középületeken. Breznóbányában sor került közös himnuszéneklésre is, és ez fokozatosan része lett a mindennapoknak. A besztercebányai magyarpárti elit ugyanakkor egy új és igazságos, immár király, fényűző nemesek és az ő trükkjeik nélküli Magyarország gondolatát népszerűsítette pamfleteken és a sajtón keresztül egészen addig, amíg a csehszlovák hadsereg 1918. december 22-én meg nem érkezett. A szlovák munkásság képviselői eközben független Szlovákiát szerettek volna. Az, hogy a magyar helyőrséget Párizs visszavonulásra szólította fel, illetve a csehszlovák hadsereg közeledéséről szóló hírek érkeztek, nem hagyta hidegen a városi elitet, s válaszul megváltoztatták viselkedésüket immár elfogadva a valós helyzetet, és bizonyos mértékig alkalmazkodtak is ahhoz. Az elit nem állt ellen, ami abból adódhatott, hogy reménytelennek ítélték az erősebb győztes szövetséges hatalmakkal való szembeszegülést, valamint bíztak abban, hogy a béketárgyalásokon majd igazságos döntések születnek. Mindazonáltal a régi és az új rezsim között volt bizonyos mértékű folytonosság. Zólyom megye vezetésében egy új személy tűnt fel 1919 januárjában, egy zólyomi szlovák ügyvéd, Vladimír Fajnor. Mellette azonban voltak régi-új arcok is a megyei és városi vezetésben. Az új csehszlovák állam alkalmazásába csak azok léphettek, akik hűségeskütek. Besztercebányán például ezt a korábbi városi tanácstagok kétharmadnál

⁴⁹ Alica Kurhajcová: Od monarchie k republike: symbolické utváranie verejného priestoru a "nových identít" na príklade Banskej Bystrice (1918–1922). *Historie – Otázky – Problémy*, 8. (2016), 1. 38–39.

⁵⁰ Peter Mičko: Zvolen medzi dvoma svetovými vojnami. In Juraj Bebej – Pavol Maliniak – Silvia Čatayová (szerk.): *Monografia mesta Zvolen*. Zvolen, Mesto Zvolen, 2013. 168.

⁵¹ Alberty (2005): i. m. 58.

is nagyobb része tette meg 1919 tavaszától kezdődően.⁵² Az 1893 óta regnáló besztercebányai polgármester, a már említett Csesznák Gyula és Otto Rosenauer is, aki 1910 óta Zólyom polgármestere volt, 1922-ig tisztségében maradt.⁵³ Dušan Lichard újonnan került Breznóbánya élére.

7. kép: Zólyom főterének parkja a Rákóczi-mellszoborral, 1907

Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége

Az emlékművek és szimbólumok terén ennél látványosabb változások következtek a cseh és szlovák katonák, legionáriusok, valamint a szlovák lakosság szenvedélyes csoportjainak tevékenysége nyomán. A forradalmat követő első években azonban egy eset kivételével Besztercebányán nem volt műemlékrombolás. Az a körülmény, hogy a városi hivatalnokok együttműködtek a megszálló csehszlovák hadsereggel, hozzájárulhatott ahhoz, hogy itt nem pusztították el

⁵² Kurhajcová (2016): i. m. 39–43.

⁵³ Veronika Szeghy-Gayer: Mešťanostovia na rázcestí. Stratégie, rozhodnutia a adaptácie najvyšších predstaviteľov miest na nové politické pomery po roku 1918. In Adam Hudek – Peter Šoltes (szerk.): *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava, VEDA, 2019. 334–360.

az emlékműveket. 1919 tavaszán, a szlovákiai területekért folyó harcok kiújulásakor a magyar Vörös Hadsereg és a csehszlovák hadsereg közötti összecsapások csak részlegesen érintették a várost.⁵⁴ Fontos azonban ehhez hozzátenni, hogy több emlékmű volt tervben, mint amennyi megépült, így tulajdonképpen nem sok mindent lehetett volna lerombolni. Decrett József erdész szobra az eredeti helyén maradt a viharos időkben. Az emléktáblák nem voltak különösebben szem előtt, és nem váltottak ki revansista haragot, habár sorsuk egyelőre ismeretlen. Egyedül „az Erdészeti Főigazgatóság szecessziós épületén levő kerámia címer látványa vonzott oda legionáriusokat, akik azt le is verték”.⁵⁵

Breznóbányán és Zólyomban azonban más volt a helyzet. A katonai szállítási útvonal keresztülment Breznóbányán és az 1919-es konfliktus idején, a délebbi, a harcok által érintett megyékből többen kerestek a városban menedéket. Zólyom 1919. június 7. és június 13. között a magyar Vörös Hadsereg megszállása alatt állt.⁵⁶ Igen valószínű, hogy ezek az események vezettek a problematikusnak tekintett magyar emlékművek eltávolításához ezekben a városokban: Breznóbányán ismeretlenek levették a turult Erzsébet királyné emlékművéről,⁵⁷ és állítólag ugyanők pusztították el II. Rákóczi Ferenc mellszobrát is Zólyomban.⁵⁸ Mivel ez a szoborrombolás tömeges esemény volt, a helyi hatóságok nem tudták megakadályozni annak ellenére sem, hogy hangsúlyozták a művészeti és történeti emlékek értékét. A (cseh)szlovák emlékművi bizottság arra hívott fel, hogy a békeszerződés aláírásáig a lakosság és a hatóságok őrizzék meg az emlékműveket. Martina Orosová értékelése szerint azonban ennek kevés fogantja volt. A Csehszlovák Köztársaság Oktatási és Nemzeti Felvilágosítási Minisztériuma barbárnak bélyegezte ezeket a tetteket. A magyar kormány mégis cseheket látott az emlékműrombolás mögött, s ez lett a Csehszlovákia elleni kampány kiindulópontja. A magyar kormány a trianoni békeszerződés mütárgyak és történeti gyűjtemények cseréjére vonatkozó rendelkezése alapján kártérítést követelt minden elpusztított vagy megrongált emlékmű után. Amikor az illetékes Műemlékvédelmi Állami Hivatal (Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku) felmérte a szlovákiai műemlékeket 1922-ben, a zólyomi és breznóbányai

⁵⁴ Kazanský (2008): i. m. 33–35.

⁵⁵ Olay Ferenc: A magyar emlékművek és a magyar művészet sorsa az elszakított területeken. 1918–1928. *Budapesti Szemle*, 58. (1930), 628. 360.

⁵⁶ Alberty (2005): i. m. 60; Mičko (2013): i. m. 168–169.

⁵⁷ Juraj Babják: Osudy pomníkov po roku 1918. *Historická revue*, 19. (2008), 10. 39.

⁵⁸ Olay (1930): i. m. 359.

Rákóczi-szobrok már nem voltak a helyükön. Breznóbánya azt állította, hogy a szobor nincs a tulajdonában,⁵⁹ Zólyom pedig a városi múzeumban helyezte azt el, s végül Rákóczi szülőfalujába, Borsra került.⁶⁰

Végül a Műemlékvédelmi Állami Hivatal arra hivatkozva utasította el a magyar kártérítési követelést, hogy a szobrokat helyi egyesületek vagy városok és megyék állampolgárai fizették. Az 1923-as köztársaságvédelmi – a magyar-párti vagy királypárti szimpátiák letörését célzó – törvény életbe lépése után a dinasztia tagjait ábrázoló szobrokra vonatkozó szabályozás szigorúbb lett, s ezt gyakran alkalmazták olyan emlékművekre is, amelyek nem a királyi házak tagjaira emlékeztettek.⁶¹ Ekkorra Zólyom megyében stabilizálódott a helyzet, és megjelentek a csehszlovák állam iránti lojalitást kinyilvánító első emlékművek.

Kiknek emeltek emlékműveket a Csehszlovák Köztársaság első évtizedében?

Miután a tereket és az utcákat a városi lakosság „megszabadította” a magyar felsőbbrendűség szimbolikus jeleitől, a régi-új eliteknek ki kellett tölteniük a városi tereket elfogadható emlékművekkel. Az új emlékezhelyektől azt várták, hogy a csehszlovák államiságot és identitást, valamint a demokráciát és szabadságot hangsúlyozza magyar- és monarchiaellenessége mellett. Miként a korábbi időszakban, a hivatalos állami ideológia, a befolyásos politikai pártok és képviselőik elképzelései hatottak a nemzet múltjára való emlékezés folyamatára és a történelmi emlékezetre, valamint a nemzeti hagyományok újjáélesztésére. A történelmi események emlékeztetését és a két világháború között tevékenykedő csehszlovák személyiségeket a csehszlovakizmus hivatalos állami ideológiája (a csehek és szlovákok nemzeti egységének elve), illetve a szlovák nacionalizmus is instrumentalizálta. Ezen kívül számos regionális tényező, mint a megyei közigazgatás 1920. februári átszervezése, Zólyom és Besztercebánya megyei központi státusért való versengése és az anyagi erőforrások hiánya mind befolyásolták

⁵⁹ Orosová (2015): i. m. 145–148, 152.

⁶⁰ Balassa Zoltán: Egy Rákóczi-szobor „utazásai” – Zólyomtól Borsraig. *Gömörország*, 4, (2003), 3. 9–11.

⁶¹ Orosová (2015): i. m. 148.

a városi emlékműállítás intenzitását (a nagyobb szobrok állítása az 1920-as évek végére és az 1930-as évekre tolódott).

8. kép: Képeslap Breznóbányáról az 1930-as évekből – Štefánik tábornok emlékműve az egykori városháza (ma a Felső-Garammenti Múzeum székhelye) előtt

Forrás: Horehronské múzeum v Brezne, fond Zbierka dokumentov, no. F2355

Zólyom kapcsán először is meg kell állapítanunk, hogy a városban a Csehszlovák Köztársaság első évtizede elég jellegtelen volt emlékműállítás tekintetében. A legjelentősebb fejlemény az volt, hogy a Rákóczi-mellszobor helyét az úgynevezett Szabadság hársfái vették át, amelyet az első elnök, Tomáš Garrigue Masaryk,

a csehszlovák állam egyik alapítójának tiszteletére ültettek. Zólyom város esete tehát azt mutatja, hogy fákból is válhatnak metaforikus emlékművek. Azokat, akik kárt tettek a „Masaryk-hársfákban”, emlékmű megrongálásának vádjával állították bíróság elé.⁶² 1923 januárjától Zólyom városa a Zólyom vármegye kiterjesztésével létrehozott Garam megye (*Pohronská župa*) székhelye lett, s innentől látványosan felfutottak az építkezések. A pénzügyi források elsősorban a kulturális élet élénkítését célzó, valamint a funkcionális (adminisztratív és pénzügyi tevékenységnek helyet adó, valamint lakhatási célú) épületek megvalósítására voltak elérhetőek, emlékművekre jóval kevesebb jutott.⁶³ Másrészt Zólyom város elitjének lojalitása és szlováksága egyértelmű maradt. Más volt a helyzet a korábbi megyeszékhely percepciójával. Az 1918 utáni újságok és visszaemlékezések Besztercebányát gyakran és hosszú ideig bélyegezték „magyarnak” (*mad'arónska*) vagy „zsidó-magyarnak”. A helyi lap, a *Hronské noviny* szerkesztője 1922-ben a következő szavakkal vette védelmébe a várost ezekkel a vádakkal szemben: „...[Besztercebányán] valóban előfordul, hogy magyarul szól a cigányzene és vannak, akik magyarok szívükben és lelkükben, de a város már nem egy sziget, hanem alkalmazkodik a szlovák vidékhez, szlovákká kezdett válni és szlovákká lesz.”⁶⁴ Ekkoriban kicsivel több mint a város lakosságának 8%-a vallotta magát magyarnak.⁶⁵

A városi elit a magyar hazafias érzelmek erősítésében játszott korábbi szerepét, amely a magyarosított Besztercebánya képéhez vezetett az új állam létének első éveiben, Milan Rastislav Štefánik – a magas rangra emelkedő sikeres világháborús katona, tudós, diplomata és a csehszlovák légio fő szervezője, az új állam megszervezésének egyik fontos motorja – emlékének halhatatlanná tételével igyekezett ellensúlyozni. Rögtön 1919. május 4-i halála után sokan a csehszlovák államiság legnagyobb hőseként és szimbólumaként kezdték rá tekinteni.⁶⁶ Így aztán a Štefániknak állított emlékmű terén szerzett elsőség nemcsak az állam legitimitációja, de a városkép szlovakizációja és a város imázsa szempontjából is fontos volt. Ez elég erős motiváló erőt adhatott Besztercebánya számára, amely ekkoriban igyekezett megtartani megyeszékhely pozícióját. A pénzügyi gondok azonban megakasztották ezt az üdvösnek tűnő kezdeményezést. Végül Štefánik életnagyságú szobra egy clevelandi köztérre került az Amerikai Szlovák

⁶² Balassa (2003): i. m. 10.

⁶³ Mičko (2013): i. m. 170–173.

⁶⁴ Aká je Banská Bystrica? *Hronské noviny*, 1922. október 1. 1.

⁶⁵ Čéplö et al. (2016): i. m. 1915.

⁶⁶ Peter Macho: *Milan Rastislav Štefánik ako symbol*. Bratislava, VEDA, 2019.

Szövetség (Slovenská liga) jóvoltából. Ők vásárolták ugyanis meg a beszercebányai születésű Miroslav Frico Motoška által készített szobrot. Habár egyes jelek alapján a zólyomiakban is felmerült egy Štefánik-emlékmű felállításának gondolata, végül erre Breznóbányán került sor.⁶⁷

9. kép: Milan Rastislav Štefánik tábornok breznóbányai szobrának felavatási ünnepe
Forrás: Horehronské múzeum v Brezne, fond Zbierka dokumentov, no. F424

Az 1918-as forradalom utáni első években Breznóbánya imázsa szerint igazi szlovák város volt. Ennek háttérében vagy a legnevesebb szlovák családokkal való kapcsolatok, vagy az állhatott, hogy a város az 1860-as évek elején késznek

⁶⁷ Peter Macho: Štefánikov pomník pre americký Cleveland (Prečo sochárske dielo banksobystrického rodáka nikdy nestálo v Banskej Bystrici?). In *Vojak medzi civilmi, civil medzi vojakmi: vzťah armády a spoločnosti v období modernizácie, pocta Vojtechovi Danglovi*. Bratislava, Spoločnosť PRO HISTORIA vo Vede, 2017. 420–428.

mutakozott a Matica slovenská befogadására.⁶⁸ (Ahogy az már szóba került, az intézmény központja végül Turócszentmárton lett.) Emellett fontos tényező az is, hogy az 1921-es népszámlálás szerint a város lakosságának 94,7%-a csehszlováknak mondta magát.⁶⁹ Amint egy jubileumi cikk meg is jegyzi, Breznóbánya szlovák karaktere mintegy predesztinálta a várost arra, hogy a szlovák nemzeti hősnek itt álljon emlékműve.⁷⁰ Amint az a nemzeti hősök esetében gyakori, Štefánik munkabírása és élettörténete (áldozatvállalás, felfelé ívelő karrier, majd váratlan végzet) példaképpül szolgálhat a következő generációk számára. Štefánik emlékműve a harmónia, szabadság és vallási tolerancia, a halhatatlan érdemek, a család, nemzet és állam iránti szeretet szimbóluma egyszerre. A környékbeli és az USA-ban élő szlovákok körében végzett gyűjtőakciót és az előkészítő munkálatokat követően ezek az ideák két szakaszban jelentek meg a köztereken. Elsőként Csehszlovákia tízéves évfordulója alkalmából 1928. október 28-án, amikor az emlékmű sarokkövét helyezték el, majd Štefánik halálának tízéves évfordulóján, 1929 májusában, amikor az emlékművet felavatták. Štefánik kőtalapzaton álló bronzszobra a tábornok-diplomatát ábrázolja. A talapzat hátoldalára felkerültek az osztrák–magyar hadsereg katonájaként elesett breznóbányai lakosok nevei is.⁷¹ Az avatási ünnepségen Štefan Krčméry, a Matica slovenská titkára beszédében azt a gondolati ívet rajzolta meg, amely az Első Köztársaság idején a csehek és szlovákok közös államának pillére volt: 1848-ban a nemzeti és állami függetlenségért folyó küzdelem kezdődött, amely Štefánik vezetésével érte el célját.⁷² Első hallásra ellentmondásnak tűnhet, hogy ellenkező oldalon harcoló katonák kerültek ugyanarra az emlékműre: Štefánik a győztes legionáriusok képviselője, míg az osztrák–magyar hadsereg a vesztes fél volt. A kortársak számára ugyanakkor mindkét halálhoz a tragikus és fájdalmas

⁶⁸ Michal Zibrin: Brezno za vojna a za prievratu (Podľa zápiskov Karla Rapoša). In Karol Rapoš (szerk.): *Mesto Brezno národnému bohatierovi*. Turčiansky Sv. Martin, Tlačou Knižtlačárskeho účastinárskeho spolku, 1929. 74.

⁶⁹ Čéplö et al. (2016): i. m. 1759.

⁷⁰ Ján Repka: Postavenie pomníka Štefánikovho v Brezne nad Hronom. In Karol Rapoš (szerk.): *Mesto Brezno národnému bohatierovi*. Turčiansky Sv. Martin, Tlačou Knižtlačárskeho účastinárskeho spolku, 1929. 9–22.

⁷¹ Juraj Babják: Pomníky a sochy Milana Rastislava Štefánika vystavané na Slovensku v období rokov 1919–1945 a slávnosti ich odhalenia. In Slavomír Michálek (szerk.): *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín. Pocta historikov Milanovi Zemkovi*. Bratislava, Historický ústav SAV v Prodama, 2014. 92–93.

⁷² Štefánikova oslava v Brezne. Desaťtisíc Slovákov vzdávalo hold pamiatke Štefánikovej. *Národný týždenník*, 1929. május 9. 3.

veszteség érzete kötődött.⁷³ Peter Macho szerint 1918 után azokat a katonákat, akik a „rossz oldalon” estek el, a két világháború között élők nem hősöknek vagy áruolóknak, hanem a régi rezsím áldozatainak tekintették.⁷⁴

A szlovák nemzeti identitás megjelenési formái voltak azok az emléktáblák, amelyeket a 19. századi szlovák kultúra és egyházak személyiségeinek emlékére állítottak. Ilyen volt például Karol Kuzmány, a szuperintendens szülőházán 1926. október 17-én elhelyezett emléktábla,⁷⁵ és az is, amelyet Štefan Moyzes katolikus püspök tiszteletére a besztercebányai püspöki rezidenciára helyeztek fel. Kuzmány a besztercebányai protestáns lelkészi lakon is kapott emléktáblát, az utóbbi kettőt 1927. június 19-én leplezték le.⁷⁶ Az újjraalakult Matica slovenská és annak helyi szervezetei mindkét püspök emlékét ápolták, mivel nemcsak támogatták az intézmény 1863-as megalakulását, de annak első vezető tisztviselői is voltak: Moyzes volt az elnök, míg Kuzmány az alelnök. A Maticában megtestesülő felekezetközi nemzetépítő munka Moyzes és Kuzmány alakját elválaszthatatlan kettőssé tette a nemzeti emlékezetben.⁷⁷ A Moyzes–Kuzmány hagyomány nemcsak hangsúlyt kapott az emléktábla-leleplezési ünnepségek során, hanem újra is értelmeződött az éppen aktuális politikai viszonyoknak megfelelően.⁷⁸ Az együttműködés ugyanis például szolgálhatott a szlovák nacionalizmus alapján álló, de vallási szempontból megosztott politikai pártok számára. A korabeli szlovák beszélők egyike szerint a felekezetek közötti együttműködés

⁷³ Babják (2014): i. m. 83.

⁷⁴ Macho (2019): i. m. 36, 39.

⁷⁵ Odhalenie pamätnej dosky dra Karola Kuzmányho v Brezne. *Hronské noviny*, 1926. október 22. 2.

⁷⁶ „Nehľadajme, čo nás delí, ale čo nás spája!” Sviatok slovenskej jednoty a svornosti v Banskej Bystrici. – Len v duchu Moyses a Kuzmányho môžu zasvitnúť pekné dni slovenskej kultúre. *Národné noviny*, 1927. június 22. 2; Národné slávnosti v Banskej Bystrici. Odhalenie pamätných dosák Štefanovi Moysesovi a Karlovi Kuzmánymu. *Hronské noviny*, 1927. június 24. 1.

⁷⁷ Daniela Kodajová: Oslavovanie Karola Kuzmányho a Štefana Moyses a Modelovanie obrazu národného hrdinu prostredníctvom osláv. In Jana Pekarovičová – Miloslav Vojtech: *Studia Academica Slovaca. Prednášky XLVIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava, Univerzita Komenského, 2012. 313–325.

⁷⁸ Az ünnepi beszédeket lásd J. J. [Jur Janoška]. Pamiatka Dra Karla Kuzmányho. *Cirkevné listy*, 40. (1926), 19–20. 322; Moyzes a Kuzmány. Z prednášky dr. Jozefa Škultétyho v slávnostnom výbore Matice slovenskej 18. júna 1927 v Banskej Bystrici. *Národné noviny*, 1927. június 22. 1; Kázeň pri odhalení pamätnej dasky Dra Karla Kuzmányho 19. VI. 1927 v B. Bystrici; povedal pred chrámom Dr. Ján Slávik (1927. július 15.). *Cirkevné listy*, 41. (1927), 12–13. 214–216.

a csehszlovák haza ügyét is szolgálta volna.⁷⁹ Ez a hagyomány azonban, ahogy a történész Július Mésároš megfogalmazta, „nem volt képes áthidalni a távolságot, csupán enyhítette a feszültséget a szlovák pártok között”.⁸⁰

10. kép: Korabeli tudósítás Milan Rastislav Štefánik táborkok breznóbányai szobrának felavatásáról (1929. május 9.)

Zólyom megye polgárai tehát nemcsak a Magyar Királyság fennállása idején használták fel a politikai emlékművek vonzerejét hatalmi eszközként, hanem így volt ez Csehszlovákia születése után is. A köztársaság fennállásának első évtizedében nem beszélhetünk sok új emlékműről, de azok, amelyek megjelentek megfeleltek a célnak: a köztársaság iránti lojalitást hirdették, szlovakizáltak a köztereket és népszerűsítették a szlovák nemzethez tartozás gondolatát. Az állammal és nemzettel való azonosulás azonban természetesen nem volt

⁷⁹ Jur Janoška id.: Slávnostná reč pri odhalení pamätnej dosky Dra Karla Kuzmányho 19. júna 1927 v Banskej Bystrici; povedal pred evanj. farou biskup Dr. Jur Janoška. *Cirkvené listy*, 41. (1927), 12–13. 217–218.

⁸⁰ Július Mésároš: Kuzmányovská tradícia. In Július Mésároš: *Zložitě hľadanie pravdy o slovenských dejinách*. Bratislava, VEDA, 2004. 300.

ilyen egyszerű: azt befolyásolták a politikai elképzelések, a társadalmi helyzet, a vallási identitás, és az egyéni tapasztalat is.

Irodalomjegyzék

Felhasznált irodalom

- Alberty, Július: Brezno v 20. storočí. In Anna Štulrajterová – Ján Weiss (szerk.): *Brezno v premenách času*. Banská Bystrica, Štúdio Harmony, 2005. 58–99.
- Babják, Juraj: Osudy pomníkov po roku 1918. *Historická revue*, 19. (2008), 10. 38–40.
- Babják, Juraj: Pomníky a sochy Milana Rastislava Štefánika vystavané na Slovensku v období rokov 1919–1945 a slávnosti ich odhalenia. In Slavomír Michálek (szerk.): *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín. Pocta historikov Milanovi Zemkovi*. Bratislava, Historický ústav SAV v Prodama, 2014. 83–104.
- Bácskaiová, Viera: Historiografia miest – hlavné trendy a súčasná situácia v Európe. In Gábor Czoch – Aranka Kocsis – Árpád Tóth (szerk.): *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Bratislava, Kalligram, 2006. 15–23.
- Balassa Zoltán: Egy Rákóczi-szobor „utazásai” – Zólyomtól Borsíig. *Gömörország*, 4. (2003), 3. 9–11.
- Bánik, Juraj: VI. Slobodné a kráľovské mesto Zvolen (Opis historicko-topografický). In *Národný kalendár na obyčajný, 365 dní majúci rok po narodení Krista Pána 1867*. Banská Bystrica, Matica slovenská, 1866.
- Burkovský, Július – Eva Furdíková: *Život zasvätený lesu. Jozef Dekret Matejovie (1774–1841) v historickom a súčasnom povedomí*. Banská Bystrica – Zvolen, Lesy SR, štátny podnik – Slovenská lesnícka komora, 2019.
- Čéplö, Slavomír et al.: *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. – 1. pol. 20. storočia)*. Bratislava, Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, 2016.
- Csáky, Moritz – Elena Mannová (szerk.): *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava, Academic Electronic Press, 1999.
- Demmel, József: Spisovateľ politikom, politik spisovateľom? Viliam Pauliny-Tóth, Béla Grünwald a slovensko–maďarské vzťahy v roku 1874. In Radoslav Passia – Vladimír Barborík (szerk.): *Spisovateľ ako sociálna rola*. Bratislava, VEDA, 2018. 17–43.
- Fillová, Ľubica: Urbanizmus a architektúra. In Anna Štulrajterová – Ján Weiss (szerk.): *Brezno v premenách času*. Banská Bystrica, Štúdio Harmony, 2005. 233–255.

Alica Kurhajcová

Hojda, Zdeněk – Jiří Pokorný: *Pomníky a zapomníky*. Praha, Paseka, 1997.

Kazanský, Rastislav: Integrácia stredného Slovenska do 1. ČSR. (Vybrané aspekty konfliktu s Maďarskom v rokoch 1918–1919). In Peter Mičko (szerk.): *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1918–1938*. Banská Bystrica, Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2008. 7–40.

Kessler, Vojtěch: *Paměť v kameni. Druhý život válečných pomníků*. Praha, Historický ústav AV ČR, 2017.

Kodajová, Daniela: Negatívny hrdina v pamäti a v národnom príbehu Slovákov. *Historie – Otázky – Problémy. Jinakost našich spoločných dejín*, 2. (2010), 2. 43–55.

Kodajová, Daniela: Oslavovanie Karola Kuzmányho a Štefana Moysesova Modelovanie obrazu národného hrdinu prostredníctvom osláv. In Jana Pekarovičová – Miloslav Vojtech: *Studia Academica Slovaca. Prednášky XLVIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava, Univerzita Komenského, 2012. 313–325.

Krajčovičová, Natalia: Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (1918–1920). In Milan Zemko – Valerián Bystrický (szerk.): *Slovensko v Československu (1918–1939)*. Bratislava, VEDA, 2004. 57–93.

Kubacska András: *A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium értesítője az 1913/1914-iki iskolai évről*. Budapest, Franklin-Társulat, 1914.

Kurhajcová, Alica: Príklad dominancie či marginalizácie historickej pamäti Slovákov? Národné oslavy vo verejnom priestore stredoslovenských miest v období dualizmu. In Blanka Soukupová – Helena Nosková – Petr Bednařík (szerk.): *Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity I*. VI. kôtet. Praha, Fakulta humanitných štúdií Univerzity Karlovy v Praze, 2013. 113–122.

Kurhajcová, Alica: Od monarchie k republike: symbolické utváranie verejného priestoru a "nových identít" na príklade Banskej Bystrice (1918–1922). *Historie – Otázky – Problémy*, 8. (2016), 1. 33–50.

Kurhajcová, Alica: Dominancia a marginalizácia historickej pamäti v Uhorsku (na príklade pomníkovej kultúry Slovákov). *Český časopis historický*, 116. (2018), 3. 764–786.

Kurhajcová, Alica: *Nyilvános ünnepségek és történelmi emlékezet Magyarországon (1867–1914): Besztercebánya, Zólyom, Losonc és Rimaszombat példáján*. Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018.

Lipták, Ľubomír: Rok 1918 a rekonštrukcia historickej pamäti v mestách Slovenska. In *Acta contemporanea. K pätašesátinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998. 180–191.

Lipták, Ľubomír: Monuments of Political Changes and Political Changes of Monuments. In Ľubomír Lipták: *Changes of Changes. Society and Politics in Slovakia in the 20th Century*. Bratislava, Academic Electronic Press, 2002. 71–94.

- Lipták, Ľubomír: The Urban Middle Class in Slovakia after 1918. In Ľubomír Lipták: *Changes of Changes. Society and Politics in Slovakia in the 20th Century*. Bratislava, Academic Electronic Press, 2002. 11–50.
- Macho, Peter: Štefánikov pomník pre americký Cleveland (Prečo sochárske dielo banskobystriického rodáka nikdy nestálo v Banskej Bystrici?). In *Vojak medzi civilmi, civil medzi vojakmi: vzťah armády a spoločnosti v období modernizácie, pocta Vojtechovi Danglovi*. Bratislava, Spoločnosť PRO HISTORIA vo Vede, 2017. 417–432.
- Macho, Peter: *Milan Rastislav Štefánik ako symbol*. Bratislava, VEDA, 2019.
- Mannová, Elena: *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*. Bratislava, Historický ústav SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2019.
- Mésáros, Július: Kuzmányovská tradícia. In Július Mésáros: *Zložité hľadanie pravdy o slovenských dejinách*. Bratislava, VEDA, 2004.
- Mičko, Peter: Zvolen medzi dvoma svetovými vojnami. In Juraj Bebej – Pavol Maliniak – Silvia Čatayová (szerk.): *Monografia mesta Zvolen*. Zvolen, Mesto Zvolen, 2013. 168–179.
- Nagy, Imrich: Matej Bel o udalostiach vo Zvolene počas povstania Františka II. Rákóciho. In Juraj Bebej – Pavol Maliniak – Silvia Čatayová (szerk.): *Monografia mesta Zvolen*. Zvolen, Mesto Zvolen, 2013. 135–137.
- Nora, Pierre: Between Memory and History. *Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26. (1989), tavasz. 7–24. Online: <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Olay Ferenc: A magyar emlékművek és a magyar művészet sorsa az elszakított területeken. 1918–1928. *Budapesti Szemle*, 58. (1930), 628. 348–385.
- Orosová, Martina: ”Problémové pomníky” ako nečakaný dôsledok prvej svetovej vojny. In Katarína Kosová – Zostavil Peter Škulavík (szerk.): *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 25*. Bratislava, Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2015. 142–154.
- Ozouf, Mona. *Revoluční svátky 1789–1799*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.
- Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, Osiris, 2003.
- Repka, Ján: Postavenie pomníka Štefánikovho v Brezne nad Hronom. In Karol Rapoš (szerk.): *Mesto Brezno národnému bohatierovi*. Turčiansky Sv. Martin, Tlačou Kníhtlačiarkeho účastinárskeho spolku, 1929. 9–22.
- Schuster, Adolf: Poznámky k histórii Brezna v období 19. storočia. In *Brezno sedemsto-ročné*. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo, 1965. 45–57.
- Sinkó, Katalin: Zur Entstehung der staatlichen und nationalen Feiertage in Ungarn (1850–1991). In Emil Brix – Hannes Stekl (szerk.): *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1997. 251–271.

Alica Kurhajcová

- Szeghy-Gayer, Veronika: Mešťanostovia na rázcestí. Stratégie, rozhodnutia a adaptácie najvyšších predstaviteľov miest na nové politické pomery po roku 1918. In Adam Hudek – Peter Šoltés (szerk.): *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava, VEDA, 2019. 334–360.
- Valach, Július: Prenasledovanie kultúrneho a politického života Slovákov vo Zvolenskej župe koncom 19. a začiatkom 20. storočia (1891–1914). *Slovenská archivistika*, 33. (1998), 2. 82–105.
- Varga, Bálint: *The Monumental Nation. Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-siècle Hungary*. (Austrian and Habsburg Studies Series). New York, Berghahn Books, 2016. Online: <https://doi.org/10.3167/9781785333132>
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezethelyei tükrében)*. PhD-értekezés. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013.
- Zibrin, Michal: Brezno za vojna a za prievratu (Podľa zápiskov Karla Rapoša). In Karol Rapoš (szerk.): *Mesto Brezno národnému bohatierovi*. Turčiansky Sv. Martin, Tlačou Knižtlačiarkeho účastinárskeho spolku, 1929. 60–89.

Levéltári hivatkozások

- Horehronské múzeum v Brezne, fond Zbierka dokumentov
Štátny archív v Banskej Bystrici [Besztercebányai Állami Levéltár], fond Magistrát mesta Banská Bystrica [Besztercebánya város önkormányzata], (1020) 1255–1922
Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Zvolen [A Besztercebányai Állami Levéltár zólyomi fióklevéltára], fond Mesto Zvolen/adm

Egyéb források

- Besztercebánya és Vidéke* 1891, 1892, 1894, 1896, 1902, 1903, 1913.
Cirkevné listy, 1926, 1927.
Hronské noviny, 1919, 1922, 1926, 1927.
Mozdonyvezetők Lapja, 1907.
Národné noviny, 1902, 1927.
Národný hlásnik, 1903.
Národný týždenník, 1929.

Internetes hivatkozások

PamMap – Memory of the City Banská Bystrica. Online: www.pammap.sk/banska-bystrica?lang=en

TASR: Leleplezték IV. Béla király szobrát Besztercebányán. *Új Szó Online*, 2021. június 25. Online: <https://ujso.com/regio/lelepleztek-iv-bela-kiraly-szobrat-besztercebanyan>

The main goal of the paper is to detect the creation and enhancement of the new Czechoslovak statehood and the Czechoslovak, let us say, the Slovak national identity after the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy. The paper aims at demonstrating and comparing the practice of the symbolic assumption and establishment of power via the example of memorial culture in public spaces in the territory of the most significant towns located in Zvolen county (Banská Bystrica, Brezno and Zvolen). There are also partial aims: namely, to make the reader acquainted with the form and symbolism in three distinct periods: before 1918, subsequently in the first years of integration of Slovakia within Czechoslovakia until 1920 or 1921, and finally in the first decade of the republic's existence. Following the behavioral patterns of communal elites and inhabitants of these towns, facing new reality, it is also possible to take into consideration the social psychological processes such as acceptance, integration, adaptation, resistance, continuity, discontinuity, which were typical for the initial decade of the First Czechoslovak Republic's establishment. Finally, yet importantly, it is possible to examine their attitude towards history and cultural heritage of their town.

Vákát

A csillagász és a törzsfőnökök

Milan Rastislav Štefánik utolsó konfliktusa Magyarországon

Milan Rastislav Štefánik (1880–1919) Szlovákiában az elmúlt évtizedekben a legismertebb, legjelentősebbnek tartott történelmi személyiséggé vált.² A Csehszlovákia első világháború utáni megalapításában oroszlánrészt vállaló férfiről már könyvek tucatjai jelentek meg, és a legjelentősebb szlovák történelmi személyiségekről szóló szavazásokon is általában az első helyen végez.³ Magyarországon ezzel szemben alig ismert, ami persze általában is jellemző a szlovák történelemre és a szlovák történelmi személyiségekre, Štefánik esetében azonban ez – elsősorban különleges életpályája miatt – hatványozottan igaz. Hiszen az 1880-ban, a Nyitra vármegyei Košariskán⁴ született Štefánik rögtön

¹ Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont, Közép-Európa Kutatóintézet, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava; Demmel.Jozsef.Viktor@uni-nke.hu. A szerző a tanulmány írása idején a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézetének senior ösztöndíjasa volt.

² Legújabban lásd róla Michal Kšiňan: *Milan Rastislav Štefánik. The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia*. London, Routledge, 2021; Michal Kšiňan: *L'homme qui parlait avec les étoiles: Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovaque de la Grande Guerre*. Paris, Eur'Orbem Éditions, 2019; Michal Kšiňan: *Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami*. Bratislava, Slovart, 2021; A magyar szakirodalomból kiemelendő a következő cikk: Matus László: A világhíró szlovák drótos: M. R. Štefánik életpályája. *Világtörténet*, 24. (2002), 2. 20–44.

³ Najväčší Slovák [„A legnagyobb szlovák”]. *Wikipédia*, 2022. szeptember 24. Magyarul erről lásd Demmel József: Ki a legnagyobb szlovák? *Ludovika.hu – Horizontok Blog*, 2022. február 16.

⁴ Az itt bemutatott történet szinte teljes egészében a mai Szlovákia területén játszódott, döntően Nyitra és Pozsony vármegyei településeken. Az olyan településeknél a magyar elnevezéseket használok, amelyeknek a vizsgált korszakban volt általánosan elfogadott és használt magyar neve (például Bazin, Vágújhely). Olyan szlovák települések esetében azonban, amelyeknek ekkoriban a hétköznapi használatban csak szlovák nevük volt, meghagytam a szlovák alakot, ugyanis náluk az 1913-as helységnév-magyarosítás során kiötlött nevek sokszor nemcsak erőltetettek, de félrevezetők is. Hogy csak két fontos példát hozzak: Milan Rastislav Štefánik Kosarasra magyarosított szülőhelyének semmi köze a kosarakhoz/kosárfónáshoz, hanem a környéken általános állattenyésztő-borkészítő életmódra utal, míg édesapja szülőhelyének, Krajnének a neve feltehetően az adott település perifériális elhelyezkedését hangsúlyozza, és nem sok köze van a Karajhoz, ahogy 1913-ban magyarul elnevezték.

az érettségi után, tizennyolc évesen elhagyta az országot, és néhány alkalmat kivéve (amikor szüleit, testvéreit vagy szlovák barátait látogatta meg rövid időre) soha többé nem tért vissza. Az első világháború alatt mint a francia hadseregben szolgáló katonatisztról és diplomatáról, illetve a Csehszlovák Nemzeti Tanács alelnökéről természetesen még kevesebb információ érkezhett róla az országba. A háború utáni hónapokat is Vlagyivosztokban, Pekingben, Sanghajban, majd Udinében töltő férfi nevét Magyarország igazán csak az 1919-ben váratlanul bekövetkezett halála után ismerte meg. Hogy magyar recepcióját mennyire meghatározta a személye köré épített csehszlovák állami propaganda, azt jól mutatja, hogy az egyébként magyarországi születésű, elkötelezett szlovákok a magyar sajtóban szinte kizárólag a csehszlovák állam politikusaként, sőt, olykor „cseh tábornokként” mutatták be.⁵

Egyetlen, szabályt erősítő kivétel van, amikor a magyar sajtó – méghozzá sok évvel a meghatározó politikai szereplése előtt – részletesen foglalkozott vele. Štefánik ugyanis, aki ekkoriban Franciaországban dolgozott csillagászként, 1907 márciusában épp egy turkesztáni expedíciót befejezve utazott vissza Párizsba, s útközben Magyarországra, szüleihez is betért. A rokonlátogatás után ellátogatott a Pozsony megyei Bazinba (Pezinok), megnézni a képviselőválasztást, este pedig testvérel és régi barátjával együtt felszálltak a Pozsony (1919-ig Prešporok, ma Bratislava) felé tartó vonatra. Itt aztán olyan konfliktusba keveredett, amelynek önmagán messze túlmutató jelentősége volt, és amely egyébként a magyarországi közéletben is hatalmas hullámokat vetett,⁶ elsősorban annak köszönhetően, hogy Štefánik részletesen leírta az esetet, és elküldte több magyar napilapnak is. Érdekes ebből hosszabban idézni:

⁵ Például Štefánik cseh tábornok anyjának nyilvános vádja Benes külügyminiszter ellen. *Magyarország*, 1922. augusztus 13. 3; Cseh szoborleplezés Nagyszombaton. *Szózat*, 1924. október 24. 7; „Bethlen francia, sőt normandiai származású...” De Monzie könyve Bethlenről, Primo de Riveráról, Pilsudskyról, Štefánik cseh tábornokról stb. *Magyarország*, 1927. október 23. 2; A kassaiak nem felejtenek... *Dunántúl*, 1934. november 11. 1.

⁶ Štefánik levelezéséből tudjuk, hogy a konfliktusról szóló híradás az ország legtávolabbi szegleteibe is eljutott. Slovenský národný archív, Bratislava, (SNA) osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 11. i. č. 348. Chovan Jolán Štefánik Milánnak 1907. április 15.; SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 11. i. č. 349. Chovan Emilia Štefánik Milánnak 1907. március 28.

1. kép: Milan Rastislav Štefánik 1905-ben

Forrás: Slovenský národný archív, osobný fond Vavra Šrobára. Ič. 1026. č. šk. 24.

„[...] bejött Szmrecsányi György néppárti képviselő ur s bemutatkozás nélkül tótul kérdezte tőlünk, vajjon csehek vagyunk-e s a választáson voltunk-e. Elmondtuk, hogy a választáson voltunk, de csehek nem vagyunk, hanem tótok s azután a társalgást én és tanár barátom magunk között tót nyelven folytattuk. Ekkor jöttek be a fülkébe Kovács és Csizmazia néppárti képviselők, a kik előtt Szmrecsányi ur – láthatóan reánk is czélozva – művelt emberhez legkevésbé sem illő módon kutyáknak, bitangoknak, gazembereknek, népbolondítóknak, népcsalóknak stb.-nek nevezte el fennhangon a távollévő Szkicsák, Juriga és Hodzsa tót képviselőket s más tót intelligens embereket. Erre magyar nyelven udvariasan

tudtára akartam adni az imént bennünket megszólító Szmrecsányi urnak, hogy magyarul is jól értünk s beszélünk, nehogy akaratlanul tanúi legyünk intim természetű politikai társalgásnak. De be sem fejezhettem mondatomat, oly irtóztató lármát csapott erre a három néppárti törzsfőnök. Hozzájuk csatlakozott még Bresztyenszky néppárti törzsfőnök is, ki a szomszéd fülkében otthagya Csitáry és Ernst képviselő urakat, átjött, magával hozván egy furkósbotot s azt Szmrecsányi urnak kezébe nyomta azzal a megjegyzéssel, hogy »asztán csak el ne törj«. Én a barátommal tovább társalogtam tótul, a néppárti urak pedig tovább hősködtek – a távollevők és a mi rovásunkra. Egyszerre azonban a mellettem ülő Kovács ur ream rival, ezt mondván: »Megtiltom, hogy itt tótul beszéljenek és ha még egy tót szót szól, a pofájára csapok, vagy lelövöm, mint a kutyát«. Szmrecsányi ur pedig ezt mondta: »Én meg szétloccsantom az agyvelejét«. Később Kovács ur még a revolverét is előkészítette. [...] Miután még kimenetemet gyerekes módon meg akarta hiúsítani Kovács törzsfőnök azáltal, hogy egyszerűen elállotta az utamat, keresztbetéve lábát a két ülésre és kijelentve, hogy »nem engedem ki, mert nem akarom« – a vonat Pozsonyba beérkezett.⁷⁷

2. kép: A pozsonyi főpályaudvar 1903-ban, ahová Štefánik megérkezett

Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége

Szmrecsányi hamarosan válaszolt a levélre, és bár a konfliktus tényét megerősítette, az ő narratívája szerint Štefánik volt az, aki beleszólt egy magántermészetű beszélgetésbe, míg az erőszakkal való fenyegetésről azt írta: „szemenszedett

⁷⁷ [Milan Rastislav Štefánik]: Vasúti kaland. *Az Ujság*, 1907. március 24. 12; [Milan Rastislav Štefánik]: Kirgizek közt – magyarok közt. *Népszava*, 1907. március 24. 7.

hazugság”.⁸ Bresztyenszky Kálmán néppárti képviselő is hozzászólt a vitához, természetesen Szmrecsányi verzióját erősítve.⁹ Štefánik viszontválaszában továbbra is ragaszkodott a saját történetéhez, Szmrecsányiékát vádolva hazugsággal és gyáva, férfiatlan viselkedéssel.¹⁰ A súlyos, mindkét oldalról elhangzott becsületsértések ellenére ezzel a sajtóvita véget is ért.¹¹

Ennek ellenére érdemes az üggyel részletesebben is foglalkozni és feltárni a forrongó indulatok hátterét. Ugyanis a történetet nagyító alá téve jól láthatóvá válnak a századforduló utáni évek magyar nemzetiségi politikájának viszáltságai, illetve a szlovák elitnek a magyar politikai elitről, és az ezen elit által dominált magyar államról alkotott képe. Külön súlyt ad a vizsgálatnak, hogy akinek a szemüvegén keresztül nézzük ezt a világot, az az ember, akinek a szlovákok közül a legnagyobb szava volt Közép-Európa háború utáni átrendezésében, az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolásában. Ráadásul, ha a sokszor absztrakt, elvont nemzeti nyelbeszélések helyett ezen a – szlovák szempontú – megéleltörténeten keresztül próbálunk a szlovák–magyar viszony és a nemzetiségi kérdés korabeli történetére nézni, a konfliktusnak olyan rétegei bontakozhatnak ki, amelyek mindeddig csak homályosan vagy egyáltalán nem voltak láthatók.

⁸ Affér a vasúti kocsiiban. *Pesti Napló*, 1907. március 27. 10. Štefánik verzióját erősíti öccse visszaemlékezése. Ladislav Štefánik 1938-as visszaemlékezésében szintén beszél a fegyveres fenyegetésről. Ladislav Štefánik: Můj brat generál dr. Milan Rastislav Štefánik. In Štefan Osuský – Bohdan Pavlů (szerk.): *Štefánik. Kniha prvá: spomienky a postrehy*. Praha, Zväz slovenského študentstva, 1938. 48; Harmadik útítársuk, Milan Rastislav Štefánik közeli barátja, Žiga Zigmundik ekkor már régen elhunyt, Štefánikkal folytatott bizalmas leveleit pedig elégette. Ján Zikmundik: Rozpomienka na M. R. Štefánika. In Arnošt Bareš (szerk.): *Štefánikův memoriál*. Praha, Památník odboje, 1929. 58.

⁹ Bresztyenszky Kálmán: Vasúti kaland. *Az Ujság*, 1907. március 29. 8.

¹⁰ Štefánik Milán: Vasúti kaland. *Az Ujság*, 1907. március 31. 10.

¹¹ Egy sajtóper viszont követte még a vitát, abban azonban már sem Szmrecsányi, sem Štefánik nem szerepelt. Štefánik ugyanis Kovács Pál képviselő megnevezésekor tévedett, valójában Mednyánszky László, az illavai (Ilava) körzet néppárti képviselője volt az, akit Kovácsként megnevezett. Bár második levelében bocsánatot kért, Kovács mégis pert indított. Az újság azonban, amely a levelet közölte, nem érte el Štefánikot, így a szerkesztő vállalta a felelősséget, mire Kovács visszalépett a vádtól. Vasúti kaland. *Az Ujság*, 1907. március 27. 10; Az elpárolgott levélíró. *Az Ujság*, 1908. június 21. 16.

Egy incidens története

Egy választási konfliktusnál magától értetődő módon merül fel, hogy az álláspontok ütköztetése révén a régóta népszerű történetírói műfajjá, úgynevezett incidenstörténetté formáljuk az elbeszélést. Ebben az egyébként kifejezetten piacképes műfajban ugyanis a történész egy általa kiválasztott látványos, drámai vagy tragikus eseményre fókuszál, és megpróbál a nyomába eredni annak, hogy mit jelentettek az adott események azoknak, akik átélték őket, azaz megpróbálja rekonstruálni a résztvevők igazságát.¹² A legtöbb ilyen munka azonban túlzottan is a rendkívüli eseményekre koncentrál, és kevésbé azokra a folyamatokra, amelyek elvezettek az adott konfliktusig. Az incidenstörténet-írással azonban csak az egyik probléma, hogy a szenzációéhség (pontosabban az a jelenség, amit Robert Darnton némi malíciával és sok humorral „macskára ültet” effektusként jellemez)¹³ félreviheti a kutatást. Sokkal nagyobb gond, hogy a legtöbb esetben a történész valójában nem is ér el a kutatás végén a történet magjáig. Hiába járja körbe sokféleképp, a cselekmények belső, emberi mozgatórugóihoz nem fér hozzá – a sok egyéni igazság között egyszerűen elveszik a lényeg.¹⁴ Hiszen Natalie Zemon Davis például hiába írt remek és azóta is óriási hatású munkát Martin Guerre hazatéréséről,¹⁵ valójában a könyv elolvasása után sem jutunk közelebb a rejtély megoldásához.¹⁶ Vagy, hogy egy másik, szintén klasszikus munkát hozzunk példának: Jan T. Gross könyvéből megtudhatjuk, hogy egy

¹² Nem véletlen, hogy számos ilyen műből filmadaptáció is készült, például Ridley Scott vagy Paul Verhoeven rendezésében. (Judith C. Brown: *Szemérmetlen cselekedetek. Egy leszbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában*. Ford. Pap Vera-Ágnes. Budapest, Osiris, 2001; Eric Jager: *Az utolsó párbaj. Igaz történet bűnről, botrányról, istenítéletről*. Ford. Bori Erzsébet. Budapest, Gabo, 2021.) A Natalie Zemon Davis könyvéből (Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*. Ford. Lafferton Emese – Sebők Marcell. Budapest, Osiris, 1999.) készült francia filmnek pedig amerikai remake-je is született.

¹³ „Amikor egy-egy meglepő múltbeli incidensre bukkannak a levéltárban, a történészek azt mondogatják, elveszett hangokra találtak. Természetesen nem hallanak semmit; csak meglátják egy réges-régi élet egy darabkáját, amely lángra gyújtja képzeletüket. F. M. Powicke, a régi oxfordi iskola egyik tiszteletre méltó középkortörténésze kognitív kizökkenésnek nevezte ezt az élményt: »Néha, amikor egy sor lepecsételt vagy nyílt királyi levélen dolgozom, különös érzésem támad; a holt bejegyzések egyszer csak életre kelnek. Olyan ez, mint amikor az ember beül a székébe, majd ráébred, hogy a macskára ült.«” Robert Darnton: Egyik este. *BUKSZ*, 16. (2004), 3. 287.

¹⁴ Darnton (2004): i. m. 282.

¹⁵ Davis (1999): i. m.

¹⁶ Darnton (2004): i. m. 282.

kelet-európai kisváros egyik fele *hogyan* mérszárolta le a másik felét a második világháborúban a német megszállás alatt,¹⁷ hosszasan, naturalisztikusan olvashatunk minden borzalmas részletről – csak épp azt nem tudjuk meg, *miért*: milyen folyamatok vezettek odáig, hogy a jedwabnei lengyelek rátámadjanak a generációk óta velük élő zsidó szomszédokra.¹⁸

Éppen ezért Štefánik és Szmrecsányi konfliktusa kapcsán engem csak kevéssé érdekel, hogy az adott szituációban, a vasúti fülkében ki provokált kit, „kinek volt igaza”, ki viselkedett a résztvevők közül gögösen vagy épp korrekten, ki volt az agresszor vagy épp a szájhős. Milan Rastislav Štefánik és Szmrecsányi György „igazságánál” számomra sokkal izgalmasabb a vitájuk azon része, amely a vasúti fülkén kívül zajlott.¹⁹ Milyen közelmúltbeli nagypolitikai folyamatok álltak ennek a tesztszterontól fűtött köztözködésnek a háttérében? Mit mondanak el Štefánik indulatai a magyarországi szlovák politikai reprezentáció aktuális lehetőségeiről és korlátairól, a politikában aktívan részt venni akaró szlovákok hétköznapi tapasztalatairól? Milyen praktikus politikai tapasztalatok állhatnak a néppárti képviselők dühe mögött? Egyáltalán, személy szerint Štefánik és Szmrecsányi milyen „csomaggal” szállt be a fülkébe, azaz személyiségük, önképük, önreprezentációjuk hogyan befolyásolta őket?

¹⁷ Jan Tomasz Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Ford. Andor Mihály. Budapest, Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, 2004. 13.

¹⁸ Egyetlen, mindössze négyoldalas fejezetben látható a szándék, hogy beazonosítsa a szerző, honnan eredeztethető a borzalmakhoz vezető feszültség, egy tétova kérdésfelvetésnél azonban nem jut tovább. Gross (2004): i. m. 111–114; Erről lásd még Darnton (2004): i. m. 283; Bolgár Dániel: Incidenstörténelem és mikrotörténelem. [Sic!] In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 49–81.

¹⁹ Szijártó M. István inspiráló hasonlatával élve tehát ebben a „kis” történetben ráismerhetünk a „nagy történetre”, egy aprólékosabb kis képből, egy hétköznapi történetből fraktálként bontakozhat ki a hasonló szerkezetű nagy egész. A vasúti fülkében történt látszólag banális eset ugyanis önhasonló a korabeli szlovák–magyar viszonytal, mintázatában pedig felismerhető a „nagy egész”, a szlovák–magyar vita végleges elfajulásának a folyamata, és végső soron kibontható belőle a nem magyar anyanyelvű magyarországi állampolgárok hátrányos megkülönböztetésével kezdődő és az első világháború utáni összeomlásig vezető folyamat, és összeköthető a fent a lenttel, a hétköznapi szócsata a nemzetiségi kérdés nagypolitikai problémáival. Szijártó M. István: Előszó. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 12–16; Szijártó M. István: *A történelem mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan, 2014. 273.

Ami Magyarországon történt

1867 és 1914 között tizennégy parlamenti választást tartottak Magyarországon, amelyek azonban csak fenntartásokkal tekinthetők valódi, demokratikus népképviselési választásnak.²⁰ Ugyanis általában nem a választáson esélyes pártok versenyről volt szó: egy-két esettől eltekintve a választásokon egyetlen körülmény volt kérdéses, az, hogy a hatalmon lévő kormánypárt mekkora többséggel nyeri meg az új választást. Hatványozottan igaz volt ez az 1875 utáni időszakra, a Deák-párt és a Balközép egyesítése után ugyanis az ellenzéknek már elvi esélye sem volt a többség megszerzésére – egyszerűen nem indítottak ehhez elegendő számú képviselőjelöltet.²¹

Ennek a politikai helyzetnek a kontextusai közül itt csak azt az egyet érdemes említeni, hogy a megyéket irányító főispánok közvetlenül a belügyminiszternek feleltek. Ez ugyanis a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kormánypárt jelöltjei élvezték a helyi államapparátus, a választási bizottság és a katonai, rendőri karhatalom teljes körű támogatását. Bár Mikszáth Kálmán írásaiban az ilyen választásokat mindig derűs iróniával ábrázolta, a valóság ennél sokkal sötétebb volt: a mindenkori ellenzéki képviselőjelölteknek (és így a nemzetiségi képviselőjelölteknek is) a mandátumszerzését hivatalos, intézményesített választási korrupció, hatalmi visszaélés, nem ritkán súlyos, egy-egy országos választáson akár több tucat halálos áldozattal is járó erőszak akadályozta meg.²² Ebben rejlik a korabeli szlovák politikai passzivitás gyökere is: 1865-ben ugyan még nagy lelkesedéssel vetették magukat a választási küzdelembe – a szlovák nemzeti mozgalom legfelkészültebb tagjai tucatnyinál is több, szlovák anyanyelvűek által

²⁰ Gerő András: *Az elsőpró kisebbség. Népképviselés a Monarchia Magyarországon*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2017.

²¹ Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. *Parlament, pártok, választások*. 2. bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, ELTE Eötvös, 2008. 142–143.

²² A dualizmus kori politikai korrupció az utóbbi években kiemelt figyelmet kapott, lásd például Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon. 1867–1918*. Budapest, Napvilág, 2011; Cieger, András: *Voľby a korupcia v dualistickom Uhorsku (1867–1918)*. In Peter Šoltés – László Vörös (szerk.): *Korupcia*. Bratislava, VEDA – Historický ústav SAV, 2015. 134–176; Judit Pál: *Volebná korupcia v Sedmohradsku na začiatku obdobia dualizmu (1867–1872)*. In Peter Šoltés – László Vörös (szerk.): *Korupcia*. Bratislava, VEDA – Historický ústav SAV, 2015. 180–208; Legutóbb lásd Vörös László kiváló tanulmányát: *László Vörös: Politická korupcia a parlamentné voľby v Uhorsku v období dualizmu*. In László Vörös (szerk.): *Politická korupcia na území Slovenska a Čiech v 19. a 20. storočí*. Bratislava, VEDA – Historický ústav SAV, 2020. 83–125.

lakott szavazóközvetben jelöltették magukat²³ –, a hivatalosan elvileg semleges választási szervek szélsőséges visszaélései miatt azonban több helyen már el sem indulhattak,²⁴ mindenhol máshol pedig nehezen hihető arányú vereséget szenvedtek. Például František Sasinek Vágújhelyen (Nové Mesto nad Váhom) 0,27%-ot szerzett ellenjelöltje 99,63%-ával szemben.²⁵ Ezt követően regisztrálhatunk ugyan néhány erőtlen próbálkozást, 1875-től azonban felhagytak még a kísérletezéssel is. A praktikus döntésből hamarosan elvi meggyőződés lett, a tudatosan felvállalt passzivitás politikája.²⁶

Az alkotmányos politikai életben csalódott, magukat másodrendű állampolgároknak érző szlovákok csak közel egy generációval később, az 1890-es évek közepén kezdtek el újra aktivizálódni. Az igazi áttörést, a politikai életbe való újbóli becsatlakozás lehetőségét azonban nem a sokat emlegetett 1895-ös nemzetiségi kongresszus hozta el,²⁷ sokkal inkább egy új magyar párt, a Katolikus Néppárt felbukkanása, amely új törésvonalat hozott létre a magyar politikában. Korábban ugyanis a magyar politikai életet, a magyar pártrendszert az úgynevezett közjogi kérdés, vagyis a kiegyezéshez való viszony (annak elfogadása vagy elutasítása) határozta meg.²⁸ A hatalmát veszítő arisztokrácia által életre hívott új mozgalom viszont az újkonzervativizmus felől érkezett, és a Wekerle-kormány egyházpolitikai reformjai elleni tiltakozások során aktivizálódott. A sikeres politikai fellépéshez azonban természetesen szükség volt politikusokra és szavazókra is: itt találkozott – egy időre – az új, egyelőre széles választói tömegeket nélkülöző magyar párt és a passzivitás politikáját egyre inkább béklyónak érző szlovák nemzeti mozgalom érdeke.²⁹

A Néppártnak indulásakor ugyanis elemi érdeke volt, hogy minden olyan erőt mozgósítson maga mellett, amely szemben állt a kormányzattal – és ebben komoly szerepet kaptak a szlovák anyanyelvű katolikus választók tömegei is.

²³ Programmy našich kandidátov. *Pešťbudínske Vedomosti*, 1865. október 31.

²⁴ Így lehetetlenült el például a magyar–szlovák politikai együttműködés, a nemzetiségi tolerancia emblematikus alakjának, Ján Paláriknak az indulása. *Pešťbudínske Vedomosti*, 1865. november 3.

²⁵ Štátný archiv, Ivánka pri nitre, Nitrianská župa I. ŽV a ŽMV, e) Ústredný volebný výbor. Zápísnička o priebehu volieb 1861, 1865, 1869.

²⁶ Polányi Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 89–96.

²⁷ Polányi (1987): i. m. 107–117.

²⁸ Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, Korona, 1999. 49.

²⁹ Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle*, 20. (1977), 2. 169–170, 176.

A Néppárt politikusi ugyanis már a párt létjogosultságát is hatalmas, többnyire a szlovák nyelvterületen rendezett tömegrendezvényekkel támasztották alá. A szónoklatok szlovákul is elhangzottak, de a párt választói bázisát tekintve talán ennél is beszédesebb, hogy például a nagytopolcsányi (Topoľčany) gyűlés határozatainak 16 ezer kinyomtatott példánya közül 11 ezer volt szlovák nyelvű.³⁰ Ezek után szinte magától értetődő, hogy a megalakuló Néppárt programjában is deklarálta, hogy „a nemzetiségek iránt teljes előzékenységgel kíván viselkedni”.³¹ Kimondták azt is, hogy a nem magyarok nyelvi és kulturális igényeit méltánylandónak tekintik egészen addig, amíg az az ország integritását nem veszélyezteti.³² Annak kimondása, hogy egyáltalán létezhetnek ilyen igények, ebben az időben már önmagában is komoly politikai paradigmaváltást jelentett a magyar közéletben.³³

A Néppárt ezen nemzetiségpolitikai hozzáállása miatt természetesen a szlovák mozgalom reményt keltő potenciális szövetségesként tekintett rá, így az 1895-ös nemzetiségi kongresszust is szervező Miloš Štefanovič³⁴ aktivitása nyomán hamarosan tárgyalóasztalhoz ültek a felek. A néppárti vezetők kifejezetten nagyvonalú gesztust tettek: a Molnár János által kezdeményezett, majd Rakovszky István által Vágújhelyen folytatott tárgyalásokon felkérték a Szlovák Nemzeti Pártot, hogy a szlovák lakosságú választókerzetekben – akár 20-30 helyen is – ök állítsanak jelölteket a Néppárt színeiben.³⁵ Ezzel természetesen alighanem a szlovák anyanyelvű választói bázis minél nagyobb léptékű megnyerését, becsatornázását szerették volna elérni, azonban az együttműködés a Szlovák Nemzeti Pártnak is ideális volt. A közel egy generáció óta inaktív szlovák politikai közösség ugyanis alighanem reálisan ítélte meg a helyzetet, amikor úgy döntött, hogy még nem indul önállóan a választásokon. Hiszen azok feltételei, körülményei nem változtak, a negyedszázada passzív szlovák párt viszont továbbra is híján volt a politika, a választás minden gyakorlati oldalával

³⁰ Szabó (1977): i. m. 187–188.

³¹ Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Osiris, 2006. 717.

³² *Mit akar a néppárt?* Budapest, (k. n.), 1895; Szabó (1977): i. m. 206–207; Polányi (1987): i. m. 119–120.

³³ Szabó (1977): i. m. 196, 206–207.

³⁴ Tibor Pichler: Miloš Štefanovič alebo o modernom slovenskom politickom myslení pred hlasitami. In Tibor Pichler: *Etnos a polis. Zo slovenského a uhorského politického myslenia.* Bratislava, Kalligram, 2011. 61–77.

³⁵ Polányi (1987): i. m. 121.

kapcsolatos tapasztalatnak. A nemzetiségi kérdésben számukra elfogadható álláspontot képviselő Néppártnak a magyar politikai elitbe egyébként mélyen beágyazódott politikusai ezzel szemben olyan gyakorlati politikai készségekkel, tudással rendelkeztek, amely a szlovák pártból ekkor még egyértelműen hiányzott. Ezt, illetve az együttműködés korlátait is jól jelezte, hogy a felajánlott 20-30 körzetbe a szlovák párt mindössze négy jelöltet tudott javasolni, azonban az 1896-os választáson mindegyikük megbukott (de maga a Néppárt is mindössze három mandátumot szerzett a szlovák nyelvterületen).³⁶

A következő, 1901-es választásnak is még együtt futott neki a két párt, bár már jóval kisebb lelkesedés vette körül az együttműködést. Egyrészt lassan kiderült, hogy a Néppárt csak a politikai haszon reményében mutatkozott kezdetben toleránsnak a nem magyarokkal szemben,³⁷ és már nem sokkal a megalakulása után megjelentek a pártban – a később jelentősen felerősödő – nacionalista hangok. Ezzel párhuzamosan a Néppárton belül a szlovák katolikus alsópapság is egyre aktívabb lett politikailag, és a szakítással, az önálló jelöltállítás lebegtetésével megpróbálták sakkban tartani a pártot. Időközben ráadásul a Szlovák Nemzeti Párt vezetőiben is kialakult az a meggyőződés, hogy lassan érdemes lenne feladni a politikai passzivitást abban a reményben, hogy a Néppárt által megszólított, aktivizált szlovák választók a három évtizede passzív szlovák párt számára is elérhetőek lesznek.

A feszültségek és érdeellentétek ellenére azonban ekkor még sikerült megállapodnia a két félnek: a Szlovák Nemzeti Párt és a Néppárt egymással szövetségben indult, előbbi tíz, utóbbi huszonhét jelöltet állított, de a Néppárt által delegált képviselők közt is volt két szlovák. A korábbi választáshoz képest némileg visszafogottabb kormányzati választási visszaélések³⁸ közepette megtartott voksoláson három szlovákpárti jelölt győzött: Ján Ružiak a liptószentmiklósi (Liptovský Svätý Mikuláš), Ján Valášek a verbói (Vrbové) és František Veselovský a szenici (Senica) kerületben. A Néppárt színeiben induló szlovák jelöltek jobb arányban teljesítettek, és mindketten mandátumot szereztek: Martin Kollár Nagyszombatban (Trnava) és Ján Kabina Morvaszentjánoson (Moravský

³⁶ Polányi (1987): i. m. 121; Szabó Dániel: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. *Századok*, 112. (1978), 4. 730–756.

³⁷ Szabó (1977): i. m. 207.

³⁸ Schwarczwoelder Ádám: Az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodás kérdése és az 1901-es „tiszta” választások. In Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016. 47–61.

Svätý Ján). Bár a három (öt) megválasztott szlovák képviselő szerény eredménynek tűnik – főleg, ha Polányi Imre számítását vesszük alapul, amely szerint ötvenöt szlovák többségű választókerület volt az országban –, mégis forradalmi volt az áttörés: Ludovít Stúr 1847-es zólyomi városi követsége óta nem fordult elő, hogy szlovák képviselőjelölt szlovák nyelvterületről az országgyűlésbe jusson.³⁹

A megválasztott szlovák képviselők teljesítményével a szlovák mozgalomból sokan nem voltak elégedettek, közéjük tartozott a fiatal prágai diák, Milan Rastislav Štefánik is.⁴⁰ A következő, 1905-ös választások azonban talán még nagyobb csalódást okoztak: a Szlovák Nemzeti Párt hosszú idő után először végre önállóan is elindult, viszont egyetlen mandátumot sem szerzett a szlovák nyelvterületről.⁴¹ A szlovák jelöltek kudarcának hátterében a kormány által 1901-gyel szemben ismét szabadjára engedett rendszerszintű választási visszaélések állhattak.⁴²

Más komoly változások is történtek ekkor: a kormánypárt ugyanis, a dualizmus során először, elveszítette a választásokat.⁴³ A legtöbb képviselője

³⁹ Viliam Pauliny-Tóth ugyan 1869-ben mandátumot szerzett, de ez szabályt erősítő kivétel volt, hiszen Tisza Kálmán balközép pártjának programjával indult, és nem Felső-Magyarországon, hanem egy dél-alföldi szerb–szlovák választókerületben szerzett mandátumot. František Bokes: *Viliam Pauliny-Tóth, slovensky poslanec v r. 1869-72*. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská, 1942; Ján Sirácký: *Spoločný postup Slovákov a Srbov v južnej Báčke pri voľbe Viliama Pauliny-Tótha v Kulpíne roku 1869*. In *Slováci v zahraničí. Zborník Ústavu pre zahraničných Slovákov MS*. Martin, Matica slovenská, 1971. 83–100.

⁴⁰ Milan Rastislav Štefánik: *Slovenští poslanci*. SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 29, inv. č. 985. koncept článkov.

⁴¹ Milan Hodža azonban a délvidéki, vegyesen szerb–szlovák kulpini (Кулпин/Кулпин, ma: Szerbia) kerületből jutott mandátumhoz – ahogy egy generációval korábban Viliam Pauliny-Tóth. Andrej Kopčok: Milan Hodža a donozemski Slováci. K začiatkom politickej aktivity Milana Hodžu a o predpokladoch jeho volebného úspechu v r. 1905 a 1906. *Dolnozemský Slovák*, 2. (1997), 1–2. 13–15.

⁴² Csak egy rövid idézettel érdemes érzékeltetni a helyzetet. Emil Stodola így írt Liptó megyei választási kudarcáról a kormánypárti jelölt főkortese kapcsán: „Hatalmas rutinjával, a kormány által a rendelkezésére bocsátott hatalmas eszközökkel és más csalafintaságokkal úgy tudott bánni Peter Miko, mint senki más. Nagyon dolgozott megvesztegetésekkel, ígéretekkel – és a legelőkkel. A legelők a mi felső-liptói népünk számára életbevágó fontosságúak voltak, és ezekkel az állam, a nemesek és Peter Miko rendelkeztek.” Emil Stodola: *Prelom. Spomienky, úvahy, štúdie*. Praha, Mazáč, 1933. 107.

⁴³ Ahogy egy szabadelvű képviselőjelölt érzékletesen leírta: „Január végén bekövetkezik az elképzelhetetlen: 1867 óta először az általános választáson megbukik a kormány és pártja. Ama feledhetetlen téli napon, midőn választókerületem engem is elbuktatott, dermesztő hófúvással küzdve vágatott a gyorsvonat Pest felé: minden állomáson más zúzmarás jóbarát szállt föl, jelentvén, hogy ő és az egész vármegye elbukott.” Hegedüs Loránt: *Két Andrássy és két Tisza*. Budapest, Athenaeum, 1941. 281.

a függetlenségi pártnak lett, s egy hosszadalmas, kaotikus időszak után végül a korábbi ellenzékéből a Néppárt részvételével koalíciós kormány jött létre.⁴⁴

Az új kormány azonban, pozíciójának további erősítése érdekében 1906 tavaszán új választásokat írt ki, ahol a Szabadelvű Párt már nem is indult, így a koalíció elméletileg politikai ellenfél nélkül vágott neki a voksolásnak. Bár a koalíciós pártok felosztották egymás közt a feloszlott Szabadelvű Párt körzeteit, még így sem maradtak rivális nélkül. A korábbi kormánypárt ugyanis fennállása alatt elsősorban az országnak a többnyire nemzetiségek által lakott peremterületein tudott mandátumokat szerezni, ami azt is jelentette egyúttal, hogy a bukása után felszabadult több mint 150 körzet jelentős részében a koalíciós jelölteknek nemzetiségi jelölttel kellett megküzdeniük. Az északi, szlovák lakta vármegyékben ezek természetesen a szlovák nemzeti jelöltek voltak. A Néppárt ugyanis a Szlovák Nemzeti Párt szövetségessé emelésével ekkorra már kiengedte a szellemet a palackból, felmutatta a szlovák választók aktivizálásának a lehetőségét. Ezzel pedig a szlovák elit számára is felcsillant a remény, hogy hosszú évtizedek után saját erőből is képesek lehetnek a parlamentbe jutni.

Bár a szlovák párt valóban látványos sikereket ért el, ez a dualizmuskori politikai élet egyik leginkább instabil korszakában történt. Az új koalíciót súlyos belső ellentétek feszítették, s jószerevel csak a korábbi ellenzéki szerepkör kapcsolta össze őket. Komoly gondot jelentett az is, hogy a dualizmus politikai kulcskérdéséhez, a közjogi kérdéshez való viszony is rendezetlen volt: a 67-ességet felvállaló kormánypártnak függetlenségi párti képviselőházzal kellett volna kormányoznia. Más súlyos, a koalíció létét folyamatosan fenyegető, megoldatlan politikai kérdések és a nemzetiségek látványos politikai előretérése mellett szociális feszültségek, munkás- és parasztmozgalmak is nehezítették a koalíció dolgát. Ráadásul Wekerle Sándor kormánya e kihívásokra többnyire még a dualizmus korábbi éveivel képest is látványosan durva erőszakkal válaszolt. Nem csoda, hogy négy évvel később Tisza István Munkapártja elsöprő győzelmet aratott a dualizmus utolsó választásán.⁴⁵

⁴⁴ Papp József: A nemzetiségi képviselők és a koalíció kapcsolata az 1905–1906-os alkotmányos válság időszakában. In Egry Gábor – Feitl István (szerk.): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Budapest, Napvilág, 2005. 304–305; Dolmányos István: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 20–21.

⁴⁵ Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 2001. 153–163.

Ahhoz azonban, hogy megérthessük Štefánik és Szmrecsányi, illetve társaik indulatait, érdemes még egy kicsit visszatérni az 1906-os választáshoz, és tovább boncolgatnunk a Néppárt helyzetét a szlovákok lakta vármegyékben.

3. kép: Milan Hodža támogatóiról készült fénykép az 1906-os választási kampány során
Forrás: en.wikipedia.org, Milan Hodža

Ami Felső-Magyarországon történt

A választási térképekre pillantva jól látható, hogy a Néppártnak két bázisterülete volt: a Nyugat-Dunántúl és Magyarország északnyugati sarka. 1896-ban tizenhárom mandátumot az előbbi, hármat az utóbbi területről szerzett a párt.⁴⁶ 1901-ben ezzel szemben már jóval kiegyenlítettebben teljesített a két terület: Sopron, Zala és a szomszédos megyékben tizenkettő, Északnyugat-Magyarországon pedig kilenc mandátumot szereztek a néppártiak.⁴⁷ 1905-ben, az ellenzéki győzelem évében minimálisan tovább nőtt a Néppárt: tizennégy képviselő érkezett

⁴⁶ Magyar Parlamenti Gyűjtemény: Választási térkép 1896–1901.

⁴⁷ Magyar Parlamenti Gyűjtemény: Választási térkép 1901–1905.

a dunántúli, tizenegy az északi bázisterületről.⁴⁸ A legnagyobb áttörés azonban 1906-ban következett: a dunántúli megyék szállították a korábbi tizennégy képviselőt, míg a szlovák területekről csaknem kétszer annyi mandátumot szereztek a néppártiak, mint egy évvel korábban: tizenkilenc képviselői helyet.⁴⁹

Az első választáson tehát, amelyen a Néppárt részt vett, még nem látszott, hogy megtérülne a nyugati szlovák katolikus területekbe fektetett energia, azonban a következő választásokon lassan, de biztosan növekedni tudott ezen a vidéken is a párt. A Dunántúlon stabilan hozott el 12-14 körzetet, ami egyúttal azt is jelentette, hogy növekedni csak a szlovák területeken volt képes, és az igazi áttörést akkor tudta csak elérni, amikor megszűnt az ország peremterületeinek mandátumait addig stabilan birtokló Szabadelvű Párt.

Ebből is jól látszik a konfliktus alapvető oka: mindkét egykori szövetséges, a Néppárt és a Szlovák Nemzeti Párt is csak Északnyugat-Magyarországon tudta növelni a mandátumai számát. És nemcsak arról volt szó, hogy ugyanaz volt a „vadászterületük”, hanem hogy ez a két párt, szemben más országos formációkkal, szinte kizárólag ebben a régióban tudott új mandátumokat szerezni: egymás legyőzése tehát számukra nem pusztán politikai, hanem szó szerint létkérdés volt.

A két tömb egymásnak feszülése még jobban látszik, ha megnézzük részletesebben is az 1906-os választásokat. Bár mindkét párt nagyot nyert (a Szlovák Nemzeti Párt öt, a Néppárt tizenkilenc helyet szerzett Északnyugat-Magyarországon), az egymástól szerzett sebek is súlyosak voltak. A Szlovák Nemzeti Párt mintegy két tucat körzetben került szembe koalíciós, kormánypárti képviselőjelöltekkel, kisebb részben a Szabadelvű Pártból 1905-ben kilépő, ifjabb Andrassy Gyula által vezetett Alkotmánypárttal, nagyobb részben viszont a Néppárt képviselőivel, főleg Árva, Liptó és Pozsony vármegyében. A legérzékenyebb veszteség a Néppárt számára viszont az lehetett, hogy a Szlovák Nemzeti Párt három olyan körzetet is megnyert, a bobróit (Bobrov), a stomfai (Stupava) és a bazinit, amelyek egy évvel korábban, az 1905-ös választásokon még néppártiak voltak – a két utóbbit ráadásul két, egykor a Néppárthoz közel álló fiatal szlovák katolikus pap vitte el, Ferdinand Juriga és František Jehlička. Érzékeny veszteség lehetett az is, hogy a nagyszombati körzetet a korábbi választásokon

⁴⁸ Magyar Parlamenti Gyűjtemény: Választási térkép 1905–06.

⁴⁹ Magyar Parlamenti Gyűjtemény: Választási térkép 1906–10; Országos Széchényi Könyvtár Térképtár: Kreith Béla (terv.): *Térkép az 1906–11. évi országgyűlés képviselőválasztások eredményéről összehasonlítva az 1905. évi választások eredményével*. Közrem. Zsolnay Vilmos. Budapest, A fővárosi 1848/49-i Ereklje-gyűjtemény és Kossuth Múzeum, [1906].

stabilan megnyerő Martin Kollár⁵⁰ ezúttal már nem néppárti, hanem szlovák nemzetiségi színekben indult, de komoly konfliktus volt a két párt közt a trencsébáni (Bánovce nad Bebravou), az alsókubini (Dolný Kubín) és a rózsashegyi (Ružomberok) körzetben is.⁵¹

Az indulatok elszabadulását, a konfliktusok minden korábbihoz képest jelentős eszkalálódását sokan érzékelték. Pavel Štefánik, a kis, hegyek közt megbújó irtványfalu papja is drámai sorokat küldött Párizsba fiának 1906 közepén: „A magyarországi közélet történéseiről különböző híreket olvashatsz a lapokban. Mintha vulkánon ülnénk. Minden forrong, a válság közeleg. Mi, szlovákok a mi részünkről nem csinálunk semmit és csak nézünk, mint borjú a kapura, várva, hogy melyik irányból, melyik oldalra sodródunk.”⁵² Az idősebb Štefánik, aki hosszú évtizedek óta aktívan követte a magyarországi közélet és politika alakulását, egészen pontosan érezte a közelgő vihart. Az elkövetkező hónapokban, majd években ugyanis olyan események történtek, amelyek, ha tendenciájukban nem is különböztek jelentősen a korábbi magyar nemzetiségi politika reperszív hozzáállásától, de kiterjedtségükben, intenzitásukban, sőt brutalitásukban egészen addig példa nélküliek voltak.⁵³

Ha az okokat keressük, két tényezőt mindenképp érdemes említeni. Az egyik, hogy 1905–1906 során a magyar politikai személyzet jelentős része lecserélődött, az országot egy generáció óta irányító hatalmi központ a politikai szereplőkkel együtt háttérbe vonult. Az új koalíciós kormány képviselői és miniszterei pedig a politikai döntéshozatallal kapcsolatos rutintalanságukból (a nemzetiségi kérdéshez hasonló instabil rendszerek hosszú távú fenntarthatóságával kapcsolatos gyakorlati tudás hiányából), politikafelfogásukból és talán személyiségükből fakadóan hoztak más típusú, radikálisabb, a status quót inkább felborító döntéseket, mint a korábbi kormánypárt politikusai. A másik pedig, hogy soha annyi szlovák képviselő nem jelent meg, nem vált láthatóvá a politikai térben, mint ekkor, és ők ráadásul a korábbiaknál szemlátomást sokkal komolyabb ambíciókkal érkeztek

⁵⁰ Polányi (1987): i. m. 128–129.

⁵¹ Trencsénbaán. *Pesti Napló*, 1906. május 1. 10; Alsókubin. *Pesti Napló*, 1906. május 3. 4.

⁵² SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 4. i. č. 61. Pavel Štefánik Milan Rastislav Štefániknak 1906. június 22.

⁵³ Érdemes ehhez csak egy pillantást vetni Robert William Seton-Watson táblázatára, amely a szlovákok elleni hivatalos eljárásokat számlálta össze. Még ha számolunk is az elfogultságával, a növekedés mértéke nagyon is szembetűnő. Az 1898 és 1905 közti nyolc év eseteit két oldalon, az 1906-os és 1907-es eseteket hat oldalon keresztül sorolja. Scotus Viator [Robert William Seton-Watson]: *The Racial Problems in Hungary*. London, A. Constable, 1908.

Budapestre. Ez az új helyzet – a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos politikai álláspontjuktól függetlenül – sokkolta az új parlamentet. (Egyébként az 1840-es évektől tapasztalható volt ez a hullámvész, vagyis amikor egy-egy szlovák képviselő vagy ügy láthatóvá vált a politikai térben, a magyar elit egy rövid, sokkos állapotot követően élesen, a helyzetet messze túlreagálva vágott vissza.)

Már az első üléseken, ahol a frissen megválasztott szlovák képviselők megjelentek, zavar és botrány támadt. A szlovák képviselők eleinte a választások tisztasága kapcsán vitatkoztak a magyarokkal, majd folyamatosan, durva, személyeskedő vitába keveredtek velük – gyakorlatilag bármilyen ügyben, a kereskedelmi szerződéstől kezdve a párbajszabályozásig. Az országgyűlési naplókat olvasva pedig látványos a különbség a higgadtan, intellektuálisan érvelő szlovákok és a sokszor a naplóba már le sem írható kifejezéseket használó, fenyegetőző, ordibáló, a fizikai agresszióval is nem egyszer élő magyar képviselők között. A szlovák képviselőket bekiabálásokkal zavarták meg, de jellemző volt, hogy kigúnyolták őket például nyelvi kompetenciájuk miatt is.⁵⁴ Nem mintha a szlovák képviselők nem keresték volna az ellenfelek érzékeny pontjait: eleinte szinte minden felszólalásban hangsúlyozták, hogy mennyire hálásak a Néppártnak, amelynek a révén beléphettek a politikába – amit persze a néppárti képviselők dühös tiltakozással próbáltak hátrítani.⁵⁵

Nem sokkal ezután elkezdték perbe fogni vagy letartóztatni a szlovák képviselőket és képviselőjelölteket különböző vádakkal (többnyire sajtóvétség, illetve a magyar nemzetiség elleni izgatás vádjával). Milan Hodžát hat hónap, Ferdinand Jurigát két év letöltendő börtönbüntetésre ítélték, František Jehličkát egyházi felettesei kényszerítették lemondásra. Két, végül mandátumot sem szerző képviselőjelölt, Ivan Pivko és Vavro Šrobár ellen is eljárás indult. Pivko

⁵⁴ A képviselők közt uralkodó beszédmódot jól mutatja Ferdinand Juriga nyelvbotlására adott reakciójuk. Rögtön az első ülésen, amikor a fiatal pap arról panaszkodott, hogy a csendőrök a választás során jogtalanul el akarták vezetni, ám ő nem akarta magát alávetni az intézkedésnek, és csak erőszakkal tudták eltávolítani, úgy fogalmazott: „Én nem akartam távozni és azt kívántam, hogy erőszakot tegyenek rajtam.” A kétségkívül rosszul megfogalmazott mondat percekig tartó viharos derűltséget és tapsot váltott ki a magyar képviselők körében, egyesek pedig illetlen viccekkel fokozták a hangulatot. Lásd *Intermezzók. A képviselőház ülése. Pesti Napló*, 1906. május 31. 3.

⁵⁵ „Pedig ők a néppárt szárnyain emelkedtek és hálásak is iránta azért, mivel a néppárt tette akcióképessé a tót népet.” A képviselőház ülése. Kezdeté délelőtt tíz órakor. *Pesti Napló*, 1906. június 7. 3. Gyakran hangzott el az a kijelentés is, hogy „a tót párt mostohaanyja a néppárt”, amire jellemzően olyan válaszok érkeztek, hogy „Az ördög a mostoha anyátok!”, vagy a valamivel elegánsabb „Semmi közünk magukhoz!” Lásd *Intermezzók... (1906): i. m. 3.*

„csak” tizennégy nap elzárást kapott, azonban Šrobár és a mellette kampányoló hívei is évekre rács mögé kerültek.⁵⁶

Ez azonban csak a jéghegy csúcsa volt. Eljárások tucatjai indultak a szlovákságukat nyíltan hangoztatókkal szemben, a szlovákellenes hangulat pedig leszivárgott a társadalom mélyrétegeibe is. A szlovák képviselőkhöz, képviselőjelöltekhez valamilyen módon kötődő, vagy szimplán csak politikailag aktív szlovákok százai kerültek bíróság elé, és kaptak olykor egzisztenciájukat is fenyegető pénzbüntetést, és több tucatnyian szenvedtek közülük börtönbüntetést. Színszlovák egyházközségek lelkészeit állították egyházi bíróság elé a szlovák nyelv használatának vádjával,⁵⁷ szabadidejükben anyanyelvükön művelődő, szlovák könyveket olvasgató diákokat rúgtak ki gimnáziumokból (és volt, akit az ország minden tanintézményéből kitiltottak).⁵⁸ Börtönbe kerültek újságírók is, például a *Slovenský týždenník* szerkesztője, Dušan Porubský,⁵⁹ aki 1907 végén a váci börtönből küldött képeslapot Štefániknak. Humorral oldva a traumát írta a börtönről, hogy a „Hotel megtelt”, pedig a rózsahegyiek meg sem érkeztek.⁶⁰ Ahogy hamarosan látni fogjuk, ebbe a váci „Hotelbe” került nem sokkal később a Bazinban megválasztott szlovák képviselő is.

⁵⁶ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. II. kötet. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. 150; Scotus Viator (1908): i. m. 454–462.

⁵⁷ Kristína Estera Szudová: Čo sa zo Spovede vynechalo. Neznámy svet Ľudovíta Jaroslava Hrdličku. In Ľudovít Jaroslav Hrdlička: *Spoveď a účtovanie exulanta*. Bibliotheca Ludovici Haan. Szerk. Kristína Estera Szudová. Békéscsaba, VÚSM, 2020. 169–176.

⁵⁸ Jellemző, hogy a szlovák fiatalokat a nagy leleplezés közben csaknem meglincselő magyar diákok ezzel szemben jutalmat kaptak. Konštantín Čulen: *Slovenské študentské tragédie. II*. Bratislava, Slovenská Liga, 1935. 155–156; A történetek magyar olvasatát lásd például A szarvasi pánszláv-csemeték. *Békésmegyei Közlöny*, 1907. május 9. 2–3; Pánszláv gimnazisták. *Békés*, 1907. május 5. 2–3.

⁵⁹ Porubskýról, illetve a börtönbüntetéséről lásd Alice Kurhajcová: Dušan Porubský. Z redaktora predsedu syndikátu dennež tlače československej. In Ján Golian – Rastislav Molda (szerk.): *(Ne) obyčajné príbehy novinárov*. Ružomberok, Society for Human Studies, 2020. 70–106.

⁶⁰ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 16, inv. č. 590, Dušan Porubský Milan Rastislav Štefániknak 1907. november 27-én.

4. kép: A csernovai sortűz áldozatainak temetése
Forrás: Tolnai Világlapja, 1907. november 10. 1790.

És persze érdemes olyan nagy állami projekteket is megemlíteni itt, mint a Lex Apponyi 1907-ben.⁶¹ Jól ismert, de ide kívánczoló történet, hogy a nemzetiségi sérelmeket Európa felé tolmácsoló Robert William Seton-Watson eredetileg a magyar ügyvel szimpatizálva, a magyar álláspont közvetítésének a szándékával érkezett Magyarországra 1906 nyarán, néhány heti személyes tapasztalatgyűjtés azonban elég volt hozzá, hogy Budapestről elmenekülve a nemzetiségek szószólójává váljon.⁶² A rózsahegy-i választási konfliktus továbbgyűrűzése pedig másfél évvel később egyenesen vezetett

⁶¹ Zilizi Zoltán: A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus iskolákban. *Sic Itur ad Astra*, (2006), 3–4. 237–268; Lajtai L. László: Tannyelv-szabályozás és magyarnyelv-oktatás az 1918 előtti hazai alsó- és középszintű iskolákban a nemzetépítések tükrében. In Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, Gondolat, 2020. 130–154; Dolmányos István: A „Lex Apponyi” (Az 1907-ik évi iskolai törvények). *Századok*, 102. (1968), 3–4. 484–535.

⁶² Beretky Ágnes: „Tündérország”, avagy „idegen ék”? Magyarország változó képe R. W. Seton-Watson műveiben (1905–1918). In Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Budapest, Gondolat, 2004. 310–326.

a dualizmus leghalásosabb csendőrsortüzéhez.⁶³ A tizenöt halálos áldozattal járó csernovai sortűz után az egyébként szlovák nyelvű csendőröket kitüntették, az életben maradt tiltakozók tucait pedig a vádlottak padjára kerültek, és összesen több mint harminchat év börtönbüntetést kaptak.⁶⁴

A rózsahegyi választás egyébként Štefánikot is mélyen érintette (és persze a sortűz is megrázta, de az már a vasúti konfliktus után történt).⁶⁵ A választókerületben ugyanis az ismert rózsahegyi orvos, Vavro Šrobár indult, vele szemben pedig egy néppárti jelölt, a politikába ekkor belépő budapesti újságíró, Beniczky Ödön lépett fel, aki mintegy száz szavazattal többet kapott, s megnyerte a választást. A történet azonban nem maradt ennyiben: Šrobárt még 1906 nyarán, hat héttel a választások után vizsgálati fogságba helyezték, és a magyarok elleni gyűlöletre való izgatással vádolták meg.⁶⁶ Az ítélet elfogultságát jelzi, hogy Šrobárék ügye még a magyar sajtó jelentős részének a szimpátiáját is elnyerte.⁶⁷ Rózsáhegyen Šrobár vizsgálati fogságban egy hónapot töltött, majd decemberben született meg a végső ítélet: egy évi államfogház és egy kisebb vagyonnal felérő, 900 forintos büntetés.⁶⁸

⁶³ Roman Holec: *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Bratislava, Matica slovenská, 1997; Nagy Vilmos Márton: A csernovai tragédia magyar sajtója. In Bárány Attila (szerk.): *Történeti tanulmányok. XX. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2012. 143–154; Demmel József: Az elfelejtett sortűz. Társadalom- és technikatörténeti gondolatok az 1907. évi csernovai események kapcsán. *Első Század*, 5. (2006), 1. 125–148.

⁶⁴ *Černovský process: pojednávany od 2. do 10. marca 1908 pred kr. súdnou stolicou v Ružomberku*. [1. vyd.]. Turčiansky Sv. Martin, Knihtlačiarsky učastinársky spolok, 1908.

⁶⁵ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 6, inv. č. 66, Ladislav Štefánik Milan Rastislav Štefániknak 1907. október 30-án.

⁶⁶ A vád szerint a kampány során olyanok hangzottak el, hogy „Le a magyarokkal és zsidókkal! Legyen forradalom; kaszákkal, kapákkal verjük őket agyon. Ússzék agyon a csendőröket!” Šrobár tagadta a vádakát. Nemzetiségi izgatás. *Pesti Napló*, 1906. november 27. 16.

⁶⁷ A *Szeged és Vidéke* nyíltan szimpatizált vele, intelligens, művelt, több nyelven beszélő, modern „européerként” jellemezte, és érzékletes képekkel hozta közel az olvasóihoz. „Állandóan jó kedélyhangulatban van. Csak egyszer láttam a fájdalom és elkeseredés nyomait az arcán, a mikor e hó 7-én neje két kis gyermekével volt itt nála látogatóban. Egy nyolc éves fiacskája és egy 4 éves aranyhajú, gyönyörű kis leánykája van. Az oly édesen és folyton csacsogó kis leányka azt kérdezte: – Ugy-e papuska, most eljössz velünk haza, hiszen mi úgy szeretünk téged? Erre, hogy elérékenyülését könnyező hitvese előtt is elpalástolja, elfordult és hirtelen, családi ügyre vonatkozó kérdést intézett az apósához, ki szintén jelen volt.” Májér Jenő: Tót államfogylok Szegeden. *Szeged és Vidéke*, 1908. március 22. 6; Még a Šrobárral kevésbé rokonszenvező magyar lapok is kiemelik, hogy nem tétélezhető fel róla rossz szándék, s jóhiszemősége miatt került börtönbe. Például A rózsáhegyi izgatók. *Pesti Hírlap*, 1906. november 27. 15. Ezek után nem meglepő, hogy a *Népszava* „véritélekként” jellemezte a büntetést. Véritélet 16 „tót izgató” ellen. 6 évi 4 hónapi államfogház és 4700 korona pénzbüntetés. *Népszava*, 1906. december 7. 5.

⁶⁸ *Nemzetiségi izgatás...* (1906): i. m. 16.

Šrobárral a magyar bíróság Milan Rastislav Štefánik egyik legközelebbi, legbizalmasabb barátját börtönözte be. Nem is lehetnek kétségeink, mi volt Štefánik véleménye. A bírósági ítélet híre még Szamarkandban érte, ahonnan felháborodott levelet írt 1907. január közepén:

„Drága, kedves Vavro! Korlátoltság, fanatizmus és bestializmus! A világ nem akar hinni nekem, amikor elmesélem a szomorú híreket,⁶⁹ amelyek otthonról szállnak utánam. A lelkem könnyezik, a kezem pedig ökölbe szorul. 4-5 hét múlva Szlovákiába érkezem, és Téged is felkereslek. Légy bátor, biztos lehetsz benne, hogy sok ezer ember érez veled együtt. Üdvözzöl a barátainkkal és fogadd őszinte csókjait hústvérednek.”⁷⁰

Érdemes mindehhez hozzátenni: a Šrobárt feltehetően súlyos visszaélések árán legyőző Beniczky Ödön egyik legközelebbi barátja nem más volt, mint Szmrecsányi György.⁷¹

Ami Bazinban történt

Bár Štefánik az újságnak küldött, fent idézett levelében – alighanem a szlovák jelölt győzelme miatti meglegedettségében – azt írta, hogy a „választás mintaképe volt a tiszta, nyugodt választásoknak”, érdemes röviden kitérni arra, hogy valójában miért is kellett kevesebb mint egy évvel az országos választások után Bazinban újra választást kiírni. Ahogy az előbb szó esett róla, Bazin volt az egyik olyan kerület, amely 1905-ben még néppárti volt, Dömötör Mihály képviselte. 1906 májusában szintén Dömötör indult itt, de már délben látszott, hogy nehezen győzhet újra: a katolikus pap, František Jehlička 244, Dömötör mindössze 38 szavazatot kapott fél 12-ig, s végül az előbbi nyert nagy fölényrel, több mint félezer szavazattal.⁷² A pozsonyi káplán azonban nem tölthette ki mandátumát. Ugyan nem állították bíróság elé, mint a többi képviselőt vagy képviselőjelöltet, de mégis kevesebb mint egy év múlva lemondott a képviselőségről. Bár Jehličkától későbbi pályáján nem álltak távol az éles váltások és a magyarbarát

⁶⁹ Talán érdemes megemlíteni: Štefánik ezekben a hetekben, február 1-jén látogatta meg Tolsztojt Jasznaja Poljanában. Kšišňan (2021): i. m. 30.

⁷⁰ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 21, inv. č. 864, Milan Rastislav Štefánik Vavro Šrobárnak 1907. január 14-én.

⁷¹ Erről lásd Beniczky Ödön temetése. *Pesti Hirlap*, 1931. január 23. 5; Beniczky barátai az öngyilkosságról. *Magyarország*, 1931. január 21. 3–4; Nyomora elől menekült a halálba Beniczky Ödön. Hajnalban a budai Dunaparton egy padon agyonlőtte magát. *Ujság*, 1931. január 21. 3.

⁷² Bazin. *Pesti Napló*, 1906. május 1. 3.

orientáció sem, politikai mozgását pedig sokszor a paroxizmus jellemezte,⁷³ ez esetben bizonyosan szerepet játszott külső nyomás is. Noha lemondásakor már mentelmi jogának felfüggesztését is vizsgálta a parlament,⁷⁴ döntésében alighanem nagyobb szerepet játszott a hercegprímás által rá helyezett nyomás. Ahogy a Jehličkával a legkevésbé sem szimpatizáló magyar lapokból kiderül, Vaszary Kolos esztergomi érsek először felfüggesztette a pozsonyi káplánt, majd kifejezetten büntetésképp egy kis gömöri faluba küldte segédlelkésznek. Mivel Jehlička nem fogadta el az állást, Vaszary kolostorba küldte, amit szintén elutasított. Gratz Gusztáv szerint azzal is megfenyegette, hogy végleg eltiltja papi funkciói gyakorlásától.⁷⁵ Talán hogy időt nyerjen, talán mert tényleg megviselte az eljárás, Jehlička a Wörishofeni fürdőbe utazott gyógyulni.⁷⁶ Ekkoriban, 1907 elején már terjedni kezdett lemondási szándéka,⁷⁷ de végül csak február legvégén írta meg bazini választóinak, hogy mandátumáról lemond, a politikától visszavonul, és egyházi hatósága intézkedéseinek veti alá magát.⁷⁸ Így került sor 1907. március 19-én a pótválasztásra, amelyen a néppárti Dömötör ellen Jehlička helyett immár a turóci nemesi családból származó, de a szlovák nemzeti mozgalomhoz tartozó Milan Ivanka nagyszombati ügyvéd indult.⁷⁹ Ivankára 834-en, Dömötörre 744-en, a harmadik jelöltre pedig 188-an szavaztak.⁸⁰

⁷³ Ablonczy Balázs: Renegátok. A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In Ablonczy Balázs: *NYOMBiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, Kalligram, 2011. 71–78; Miroslav Michela: František Jehlička politikai pályafutalatai 1918–1920-ban. *Pro Minoritate*, 15. (2005), tél. 32–44.

⁷⁴ Erről lásd Ablonczy (2011): i. m. 73.

⁷⁵ Gratz (1934): i. m. 150.

⁷⁶ Jehlicska ügye. *Budapesti Hirlap*, 1907. január 22. 2.

⁷⁷ Egy nemzetiségi képviselő lemondása. *Budapesti Hirlap*, 1907. január 3. 4.

⁷⁸ Jehlicska lemondása. *Pesti Hirlap*, 1907. február 26. 6.

⁷⁹ Augustín Maňovčík (szerk.): *Slovenský biografický slovník*. II. kötet. Martin, Matica slovenská, 1989. 498; Választási röpiratát lásd *Za tú našu slovenčinu!; Nech žije dr. Milan Ivanka!; Za všeobecné tajné hlasovacie právo!* V Modre, 1907. A szlovák politika örök különce, František Kabina is ambicionálta a mandátum megszerzését, programot is írt, de végül nem lépett fel képviselőjelöltként. František Kabina: *Môj program k nastávajúcej voľbe ablegátskej vo volebnom okrese Pezinok*. Budapešť, (k. n.), 1907; Roman Holec: Nepochopený. Franko Kabina. In Roman Holec: *Zabudnuté osudy. 10 životných príbehov z novodobých slovenských dejín*. Martin, Matica slovenská, 2001. 171; Katona Csaba: Két nemzedék. Egy apa-fiú konfliktus nemzetiségi háttére. *Sic Itur ad Astra*, (2006), 3–4. 209–236.

⁸⁰ Voľba v Pezinku. Od nášho dopisovateľa. *Slovenský týždenník*, 1907. március 12. 1.

5. kép: Bazin, utcakép

Forrás: 1914 Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége

6. kép: Milan Ivanka, az 1907-ben Bazinban megválasztott képviselő idősebb korában

Forrás: sk.wikipedia.org, Milan Ivanka

Az sem mellékes, hogy a „tisztá, nyugodt választásra” az állami szervek milyen előkészületeket tettek. A választáson összesen 1776-an szavaztak, ehhez a nem túl nagy tömeghez viszont kirendeltek egy kisebb hadsereget: 450 katonát, 100 huszárt és 250 csendőrt, összesen 800 főt. Ivánka 834 választójára tehát közel fejenként egy, az állam képviselőjében jelen lévő fegyveres jutott.⁸¹

Már kívül esik a vizsgálati körünkön, de a korabeli viszonyokat és a korabeli magyar nemzetiségi politika kontraproduktivitását jól mutatja a megválasztott képviselő további sorsa. Ivankának ugyanis a választások után bíróság elé kellett állnia, mert a korteskedés során agitációs eszközként „a magyar állam [...], a magyarság, a magyar állampolgárok ellen, s a magyar politikai nemzet egysége ellen való izgatást használta”. Annak ellenére, hogy még a magyar bíróság is elismerte, hogy a Néppárt is „izgatott, terrorisált és fenyegetett”, sőt, magát a nemzetiségi konfliktust is a Néppárt kezdte, mégis megsemmisítették a mandátumot, Ivankát pedig egy évre a váci börtönbe zárták.⁸² Képviselői mandátum híján sem tétlenkedett azonban: Vacovský, vagyis Váci álnéven egy cseh professzor felkérésére könyvet írt a börtönben arról, hogy a nem magyarok valójában óriási szerepet vállaltak a magyar állam, a magyar kultúra építésében. A könyvet először Csehországban,⁸³ majd Amerikában adták ki,⁸⁴ Pozsonyban Csehszlovákia megalapítása után jelent meg.⁸⁵

Ami a fejekben történt

Transzgenerációs sebek, saját tapasztalatok: Milan Rastislav Štefánik

A vizsgált konfliktusnak fontos kontextusát jelenti az is, hogy milyen háttérű, milyen személyiségű emberek, milyen megéléstörténetekkel vettek részt benne. Ehhez Štefánik esetében fontos lehet egy két generációval korábbi történet is.

A Nyitra megyei Felső-Zelle (Horné Zelenice) anyakönyvének az 1848. október 20-i bejegyzése szerint a 23 éves Schulek Vilmos „[a]kasztofán mint lázító

⁸¹ *Volba v Pezinku...* (1907): i. m. 1.

⁸² Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon. 1848/1948.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 383–385.

⁸³ Vacovský [Milan Ivánka]: *Slováci a Madari: Politicko-historická úvaha.* Praha, (k. n.), 1911.

⁸⁴ Vacovský [Milan Ivánka]: *Slováci a Madari: Politicko-historická úvaha.* Pittsburgh, Slov. Liga v Amerike, 1914.

⁸⁵ Milan Ivánka: *Slováci a Maďari. Politicko-historická úvaha.* Bratislava, Academia, 1923.

és bujtogató kivégeztetett”.⁸⁶ Schulek (Šulek) korábban Pozsonyban Ludovít Štúr óráira járt,⁸⁷ és amikor egykori tanára 1848 őszén fegyveres önkéntesek élén megjelent Magyarország határánál, csatlakozott hozzá. A fiatal az első szlovák hadjárat egyik leglelkesebb szervezőjévé vált, és ez pecsételte meg a sorsát is, ugyanis amikor Štúr és más szlovák vezetők a magyar honvédség támadásai nyomán elmenekültek az országból, Šulek még mindig az ellenállást szervezte. Bár többen menekülésre biztatták, ő mégis Krajné faluban maradt, nővére családjánál.⁸⁸ Amikor a magyar katonaság elfogta, statáriális bíróság elé került. Bár felajánlották neki a kegyelem lehetőségét,⁸⁹ ő – szlovák kortársai visszaemlékezései szerint – elutasította ezt, kijelentve, hogy „[i]gen, a nemzetért akarok élni és meghalni – de a szlovák nemzetért!”⁹⁰ Ezek után aligha meglepő, hogy Šuleket már röviddel a halála után a szlovák visszaemlékezések és szépirodalmi művek a szlovák nemzeti panteonban az első nemzeti mártír szerepébe emelték.⁹¹

⁸⁶ Božena Bartoňová: *Vilko Šulek, Karol Holuby a ich úloha v Septembrovom povstany v roku 1848*. Hlohovec, Vlastivedné múzeum Hlohovec, 1968. 21.

⁸⁷ Bartoňová (1968): i. m. 13–14.

⁸⁸ Bartoňová (1968): i. m. 15–19; Daniel Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Zimná výprava*. II/3. Martin, Matica slovenská, 1947. 140; Daniel Rapant: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Povstanie septembrové. Dejiny*. II/1. Martin, Matica slovenská, 1950. 329; Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben. I. A kérdés története*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1937. 256, 257.

⁸⁹ Kedves Gyula: A várfoglaló kormánybiztos, avagy egy 48-as honatya civil hadszervezőként a védelem élén. Jeszenák János szerepe Lipótvár megszerzésében és a szlovák felkelés meggátolásában 1848 őszén. In Kedves Gyula – Pelyach István (szerk.): *Jeszenák János báró. Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai*. Budapest, Országgház, 2019. 131; Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben. II. Okmánytár*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1937. 129.

⁹⁰ Mikuláš Dohnány: *Historia povstaňja Slovenského z roku 1848*. [1. vyd.]. Skalica, Fraňo Xaveria Škarnicl, 1850; Rapant (1950): i. m. 329.

⁹¹ Ilyen szerepben jelenik meg már Mikuláš Dohnánynak a felkelés történetét kanonizáló munkájában, a közelben dolgozó evangélikus lelkész, Ján Trokan terjedelmes költeményében (Ján Trokan: *Mijava s nowím wekom. Básen we čtírech zpewoch*. Skalica, F. X. Škarnicl, 1851.) és a pesti lelkész Jozef Podhradský ötfelvonásos drámájában. (Jozef Podhradský: *Holuby a Šulek: smutnohra v 5 jednáňu*. Pešť, J. M. Trattner-Károlyi, 1850.) A fiatalon kivégzett felkelők szakralizálása, a nemzetért hozott áldozatok felmutatása a szlovák nemzeti mozgalom körében a dualizmus évtizedeiben általánossá vált, de valójában a mai napig szimbolizálják az 1848-as események szlovák áldozatait. Lásd Daniela Kodajová: Az 1848–1849-es forradalom szlovák emlékezete 1918-ig. *Kor/ridor* 1. (2014), 1. 20–50; Dušan Škvarna: 1848–1849 a szlovák történetírásban és kulturális emlékezetben. In Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépités, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Budapest, Országgház, 2017. 85–114.

Volt azonban egy szlovák család, amely nemcsak nemzeti keretek közt értelmezte Šulek halálát, hanem családi tragédiaként is. Šulek ugyanis, ahogy szó volt róla, a krajnéi evangélikus paplakban, nővére családjánál rejtőzött el, és az ő házukból hurcolta el a katonaság.⁹² A családi emlékezet szerint testvérét súlyosan traumatizálták az események (komoly fizikai tünetei voltak, erős migrén kínozta, elvesztette a hallását, és egy időre járásképtelen lett), míg a nő négyéves fia fakarddal az oldalán akart harcba indulni „a magyarok ellen”. A családi sebet ráadásul nem is engedték behegedni: a halálraítélt közeli hozzátartozói nemcsak az akasztófa alatt írt levelét őrizték meg kegyelettel, de a halált okozó kötelet is.⁹³ A családi szégyent („a törvényszegésért kivégzett rokon”) tehát felülírta a nemzeti büszkeség – a kötél nem a hazaárulás bűnére, hanem épp ellenkezőleg, a fiatalember mártíriumára, a szlovák nemzetért hozott áldozatára emlékeztette a gyászolókat.

S hogy miért volt érdekes Štefánik kapcsán Viliam Šulek története? Azért, mert a Šuleket rejtegető házaspár, Šulek nővére és sógora nem más volt, mint Štefánik apai nagyszülei, míg a nagybátyját fakarddal megbosszulni akaró négyéves kisfiú pedig az édesapja, Pavel Štefánik. Šulek története tehát Štefánik számára egy közvetlen szemtanú, saját nagyanyja révén (aki unokájának állítólag gyakran mesélte el testvére tragikus történetét)⁹⁴ a családi és a nemzeti legendárium részévé vált.⁹⁵ Štefánik tehát a nagyanyja meséin keresztül, első kézből kaphatta azt a tapasztalatot, hogy a szlovák nemzeti célokért való elköteleződés korántsem veszélytelen, és az, aki az elveiért, az anyanyelvéért kiáll, szembekerülhet a magyar államhatalommal, és mindezért akár még az életével is fizethet.⁹⁶ Így, amikor a magyar törvényhozás képviselői – állítólag – fegyverrel fenyegették, az ilyenkor szokásos reakciók mellett más hatást is kiválthattak: előhívhatták, aktiválhatták azt a családjától örökölt traumát, miszerint ha a szlovák anyanyelved mellett kiállsz, az állam képviselői akár az életedre

⁹² Bartoňová (1968): i. m. 15–19.

⁹³ Vladimír Polívka: *Pamiatke Štefánikovej. Vybor článkov a úvah.* V Lučenci, (k. n.), 1929. 23.

⁹⁴ Ján Juriček: *M. R. Štefánik. Životopisný náčrt.* Bratislava, Mladé letá, 1968. 16; Štefánik (1938): i. m. 44.

⁹⁵ Polívka (1929): i. m. 24.

⁹⁶ 1848–1849 során nem Viliam Šulek volt az egyetlen, akit a család gyászolt: öccsét, Ludovít Šuleket, Jozef Miloslav Hurban káplánját ugyancsak elfogták és elítélték a magyar hatóságok – ő a komáromi várbörtönben halt meg kolerában, 1849 nyarán. Ezzel a két tragédiával azonban messze nem ért véget a Štefánik család által Milan Rastislav Štefánik születése előtt átélt olyan traumák sora, ahol az államhatalommal kerültek szembe.

is törhetnek. A transzgenerációs sebből⁹⁷ így lett saját tapasztalat, a családtól örökölt kereteket így töltötte fel személyes tartalommal.⁹⁸

Feltehetőleg nem a Szmrecsányi-affér volt az első ilyen tapasztalata. Štefánikot ugyanis diákként állítólag a millennium évében osztálytársai azzal fenyegették, hogy kidobják a szarvasi gimnázium emeletéről, ha nem élteti Kossuthot. Bár az eset leírása történelmi szempontból számos kételyt ébreszt,⁹⁹ azt viszont tudjuk, hogy ez volt az egyik legerősebb története, amellyel felnőttként Magyarországhoz való viszonyát francia barátainak leírta.¹⁰⁰

Štefánik tanulmányait a prágai egyetemen folytatta, itteni aktivitásából is jól látszik, hogy Magyarország elhagyása számára nem egy praktikus, tanulmányi okokból meghozott döntés, hanem egy mélyen megfogalmazódott, érzelmi elhatározás volt. Szlovák diákegyesületi aktivitásán túl újságírói tevékenysége is ezt mutatja: 1901-ben, huszonegy évesen alig egy év alatt legalább ötvenhat cikket írt. Jelentős részükben a magyarországi közélettel, a magyar politikai élet visszasságaival foglalkozott: elsősorban a választásokkal, a névmagyarosítással, a nemzetiségi törvénnyel, a diákság magyarosodásával, a magyar érdekeknek alárendelt nemzetiségekkel, az autonómiával, a kivándorlással.¹⁰¹

⁹⁷ Koltai Mária: Transzgenerációs örökségeink. In Orosz Ildikó (szerk.): *Transzgenerációs történetek. Örökül kapott traumák és feldolgozásuk*. Budapest, HVG Könyvek, 2021. 7–33.

⁹⁸ Érdemes megemlíteni, hogy Jozef Škultéty évtizedekkel később úgy emlékezett vissza, hogy életében egyszer látta Štefánikot, 1907-ben, a pozsonyi vasútállomáson, és ahogy ránézett, egyből a Šulek-testvérek jutottak eszébe. Hogy ez a találkozás a Szmrecsányi-affér idején volt, hogy Škultéty egykorúan összekapcsolta-e Šulekot és Štefánikot, vagy csak utólag, azt nem tudjuk, megjegyzése azonban jól mutatja, hogy a párhuzam a kortársaknak is eszükbe juthatott. Jozef Škultéty: *Rozpomienka na Milana R. Štefánika*. In Štefan Osuský – Bohdan Pavlů (szerk.): *Štefánik. Kniha prvá: spomienky a postrehy*. Praha, Sváz slovenského študentstva, 1938. 13.

⁹⁹ Az eset nem szerepel a szarvasi gimnázium tanári értekezleteinek a jegyzőkönyveiben, ahol ennél jóval kisebb kihágásokról is szó esik, s állítólag tanár is látta az esetet. (Lásd a *Tanárértekezleti jegyzőkönyvek az 1895 és 1896-dik tanévről a szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasiunban*. Szarvasi Vajda Péter Evangélikus Gimnázium Levéltára, Szarvas.) Az sem segíti a tisztánlátást, hogy az eset egyetlen fennmaradt leírása szerint egy erkélyről akarták kidobni az osztálytársai Štefánikot – csak hogy a szóban forgó épületnek, a szarvasi gimnáziumnak nem volt erkélye.

¹⁰⁰ Maurice Janin: Aký bol Milan Štefánik? In Dušan Kováč: *Milan Rastislav Štefánik a Maurice Janin. Pribeh priateľstva*. Bratislava, VEDA, 2020. 113.

¹⁰¹ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 2, inv. č. 42, osobné zápisky 1902. Személyes feljegyzése szerint Štefánik 56 cikket írt egy év alatt, ebből csupán néhányat jelentetett meg Juraj Šujan. Milan Rastislav Štefánik: *Hlasistické články Milana R. Štefánika*. Szerk. Juraj Šujan. Praha, Mazáčova Slovenská knižnica, 1929. 25–79.

A prágai egyetem elvégzése után nyugat felé vette az irányt: Svájcba, majd Franciaországba ment, ahol ifjúkori álmát¹⁰² valóra váltva megpróbált elhelyezkedni csillagászként. Bár állandó státuszt és így biztos megélhetést sokáig nem tudott biztosítani magának, pár év alatt mégis sikeresen integrálódott a francia tudományos elitbe.¹⁰³ Ennek pedig hatalmas szerepe lehetett abban, hogy a magyar lapok 1907-ben leközöljék a levelét: hiszen önmagát nem elkötelezett nemzetiségiként, hanem francia csillagászként pozicionálta, ami nyilvánvalóan más megítélés alá esett a budapesti szerkesztőségekben.

Ez a távolságtartás és bizalmatlanság azonban kölcsönös lehetett, hiszen alighanem Štefánik sem volt túl jó véleménnyel a magyar sajtóról. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a csillagász nem valamely kormánykritikus ellenzéki lapot vagy a *Népszavát* járatta Párizsba, és nem is a haladó, polgári gondolkodású, ekkor már Jászi Oszkár által szerkesztett *Huszedik Századot*, hanem Rákosi Jenő lapját, a *Budapesti Hirlapot*.¹⁰⁴ Azt a *Budapesti Hirlapot*, amely bár pártoktól független, ugyanakkor nyíltan sovíniszta volt, és amelyben a főszerkesztő Rákosi már öt évvel korábban meghirdette, hogy meg kell teremteni a harminc millió magyar által belakott Magyarországot, amely majd meghódítja egész Kelet-Európát.¹⁰⁵ Ebből talán látható, hogy Štefánik nem a mérsékelt hangot, a sajátjához közel álló véleményt, a párbeszéd lehetőségét kereste, hanem a túlzókat, akiket könnyű felmutatni a „mi” – „ők” törésvonal túloldalán. Ehhez 1907 márciusában a vele utazó Szmrecsányi György is ideális partnernek bizonyult.

Az árvai Góliát: Szmrecsányi György

Az 1876-ban Árva vármegyében, Felsőkubinban (Vyšný Kubín) született Szmrecsányi György minden tekintetben a társadalom legmagasabb elitrétegéből származott. Identitásának alighanem fontos eleme volt, hogy családfáját

¹⁰² *Kimutatás a szarvasi ágost hitv. evang. Főgymnasiumban 1898. évi május és június hóban megtartott érettségi vizsgálatokról.* VIII. 54. 42; *Az 1897/98 tanévben a szarvasi főgymnasiumnál érettségi vizsgálatra jelentkezett tanulók életrajzi adatai.* Összeállította: Benka Gyula igazgató tanár. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár, Gyula.

¹⁰³ Kšiňan (2021): i. m. 16–90.

¹⁰⁴ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 19. i. č. 769. A *Budapesti Hirlap* levele Milan Rastislav Štefániknak 1906. február 26-án.

¹⁰⁵ Az amerikai magyarok zászlója. *Budapesti Hirlap*, 1902. július 7. 1–3.

vissza tudta vezetni a cseh Lőrinc comesig, aki 1241-ben részt vett a tatárok ellen vívott muhi csatában. Apai dédapja Árva vármegye országgyűlési követe, apai nagyapja, majd apja is Árva vármegye főispánja volt.¹⁰⁶ Anyja a szomszédos Trencsén vármegye egyik legelőkelőbb katolikus családjából származó Marsovszky Sarolta, keresztapja pedig Császká György szepesi püspök volt.¹⁰⁷ Jogi tanulmányai után minisztériumi hivatalnok lett, majd 1905-ben Szabadelvű párti programmal, Ivan Pivko szlovákpárti jelölt ellenében Alsókubinban megválasztották képviselőnek.¹⁰⁸ Hamarosan azonban kilépett a Szabadelvű Pártból és átlépett a Néppártba, 1906-ban pedig Vágbesztercén (Považská Bystrica) egyhangú választáson (vagyis ellenjelölt nélkül) győzött.¹⁰⁹

Bár politikai pamflettek ritkán adnak hiteles képet az általuk célkeresztbe állított személyekről, mégis érdemes idézni egy Szmrecsányit gúnyoló karikatúrát. 1921-ben jelent meg egy *Politikai aprószentek* című kötet, amelyben Szmrecsányi portréja is helyet kapott: „Szép, magas ember. Az asszonyok a fölvidéki erdők sudar fenyveseihez hasonlítják, a férfiak a kóborló, szikár üveges tótokhoz. Azonban így vagy úgy, hiányzik róla a mi elveszett fenyveseink üde zöldje, vagy no, hátáról az üvegablakos láda.”¹¹⁰

Nem véletlen, hogy a pamflet szerzője épp felvidéki fenyveseket és „üveges tótokat” emleget Szmrecsányi kapcsán – a szlovák származás lebegtetésével való gúnyolódással alighanem a képviselő egyik érzékenyebb pontjára tapinthatott rá. Láthattuk, hogy Szmrecsányi bizonyosan jól tudott szlovákul, hiszen Štefánikot is ezen a nyelven szólította meg. Szlovák családneve, árvai származása is azt sejteti: a szlovák nyelv a 19. században feltehetően még domináns nyelv vagy a domináns nyelvek egyike lehetett a Szmrecsányi családban. Alighanem erre utalt Milan Hodža egy gúnyos megjegyzése is egy 1907. február 18-i parlamenti vitában, amikor csak úgy mellékesen, felszólalása tárgyától látszólag véletlenül elkalandozva, egy magától értetődő adat megerősítéseként kérdezett

¹⁰⁶ Szluha Márton: *Liptói vármegye nemes családjai*. Budapest, Heraldika, 2000. 723, 730–731.

¹⁰⁷ Alsókubinai római katolikus keresztelési anyakönyvek, 1876. *FamilySearch*.

¹⁰⁸ Fabro Henrik – Ujlaki József (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*. Budapest, Pesti Lloyd-Társulat, 1905. 400; Pivko egy évvel később Girált (Giraltovce) körzetében próbálkozott, szintén sikertelenül, ekkor azonban börtönbüntetést is kapott. Nadežda Jurčišinová: Súvislosti kandidatury Slovákov na poslancov uhorského parlamentu v okrese Giraltovce v roku 1906. *Annales Scientia Politica*, 9. (2020), 1. 29–44.

¹⁰⁹ Fabro Henrik – Ujlaki József (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*. Budapest, Wodianer F. és Fiai, 1906. 236.

¹¹⁰ Harongody János: *Politikai aprószentek*. Budapest, (k. n.), 1922. 13–14.

rá Szmrecsányinál, hogy „jó tótnak tartja-e magát?”, mire Szmrecsányi megörökönyödve válaszolta, hogy neki nem anyanyelve „a tót”. Vitapartnere tettett értetlenséggel csak ennyit mondott: „Ön nem tót? Bocsánat, pardon.”¹¹¹ A *Képviselőházi napló* hangsúlyt, arckifejezést ugyan nem őrizhetett meg, az ezen, láthatóan álnaív visszakérdezés utáni, a jegyzőkönyvben is lejegyzett zajongás azonban arra utal, hogy a szlovák képviselő a visszakérdezéssel természetesen nem érdeklődni, hanem gúnyolódni akart, és célba is talált.

7. kép: Szmrecsányi György pozsonyi főispánként, a kép bal szélén magasodik, 1917
Forrás: *Pesti Napló Képes Műmelléklet*, 1933. március 12. 4.

Nem véletlenül keveredett ekkor Hodža és Szmrecsányi személyeskedő szóváltásba az országgyűlés üléstermében. Szmrecsányi ugyanis ezekben a hónapokban igen látványos szerepet vett fel: a provokatórét. Bár 1906-ban még kevésbé volt aktív e téren, 1907 elejétől már a szlovák képviselők beszédét rendszeresen közbekiabálásokkal (például „fel kell akasztani”, „mert olyan alakok vannak, mint maga” stb.)¹¹² zavarta meg. Ebben az időszakban már alig tudott szlovák

¹¹¹ *Képviselőházi napló*. VI. kötet. 1907. január 19–február 21. Budapest, 1906. 424.

¹¹² *Képviselőházi napló* (1906): i. m. 148, 222.

képviselő Szmrecsányi közbekiabálása nélkül felszólalni. Hogy képviselői tevékenységének mennyire domináns eleme volt ez, jól mutatja a *Pesti Hirlap* 1907. február 18-i parlamenti tudósítása, amely így zárult: a ház holnap folytatja a vitát, Szmrecsányi György pedig a „tót-heccet”.¹¹³

A hatalmas termetű, minden tömegeből legalább egy fejvel kimagasló, két méteres Szmrecsányinak¹¹⁴ azonban volt még egy állandó, közéleti-politikai kommunikációs eszköze, amelyet bevetett számos ellenfele, vitapartnerre, így a szlovákok politikai érdekképviseletét ellátó képviselők, újságírók és értelmiségiek ellen is (és amellyel érdemes számolnunk a vasúti konfliktus vizsgálatánál is): az agresszió lehetőségének a lebegtetése, a fizikai erőfölény érvényesítésével való fenyegetés. A Szmrecsányiról szóló cikkek, hírek jelentős része ugyanis a párbajairól, verekedéseiről szól. Persze a párbajozás, főleg az 1890-es évektől kezdve, a magyar politikai elit rendszeres politikai eszközévé vált, és a nemzetiségi képviselők elleni fizikai erőszak sem volt példa nélküli az 1906-ban összeülő parlamentben,¹¹⁵ Szmrecsányi azonban szó szerint és átvitt értelemben is messze kimagaslott ebből a közegből. Az Arcanum adatbázisában a „Szmrecsányi György” + „párbaj” keresőszavakra 440 találatot kaphatunk, s 1907 és 1914 között 241 hírt olvashatunk a képviselő érintettségével lezajlott párbajokról. Természetesen nem vívott ennyi párbajt Szmrecsányi, azonban ebből a nagy számból jól látszik, milyen publicitást kaphatott egy-egy „becsületbeli ügye”. A legismertebb párbaja kétségkívül az volt, amikor 1914-ben kihívta és legyőzte Tersztyánszky Károly tábornokot, a budapesti hadtestparancsnokot,¹¹⁶ számunkra mégis fontosabb az első, hírlapokban olvasható, végül meg sem valósult párbaja.

A már többször említett 1907. február 18-i ülésnapon ugyanis Szmrecsányi és Milan Hodža nem csak Szmrecsányi vélt szlovák származása kapcsán konfrontálódott. Nem sokkal később ugyanis Hodža így oktatta ki Szmrecsányit: „figyelmeztetem a t. képviselő urat, hogy ha továbbra is ilyen könnyelműen fogja fel ezen

¹¹³ Országgyűlés. *Pesti Hirlap*, 1907. február 19. 2–3.

¹¹⁴ A kortársak által gyakran Góliátként jellemzett (Párviadal Farkas és Szmrecsányi között. *Világ*, 1911. június 8. 13.) Szmrecsányi édesapjától örökölhette hatalmas termetét, hiszen az idősebb Szmrecsányi Györgyöt is úgy jellemezte Mikszáth, mint „akit két anya szült”. Mikszáth Kálmán: Az István-szoba. I. *Pesti Hirlap*, 1899. december 24. 3.

¹¹⁵ Cieger András: Küzdelem az arénában. Az erőszak szerepe a magyar parlamenti politizálásban a dualizmus korában. *Aetas*, 31. (2016), 1. 106–108.

¹¹⁶ Például Szmrecsányi és Tersztyánszky párbaja. *Budapesti Hirlap*, 1914. május 26. 11.

dolgokat, akkor igazán nem a szavahihető emberek benyomását fogja tenni.”¹¹⁷ Bár a megfogalmazás láthatóan óvatoskodó volt, ez az óvatosság mégis kétségtelenül kevésnek bizonyult: a szavahihetőség megkérdőjelezése a korban ugyanis egyértelműen a becsületet, jó hírnevet sértő vörös vonal volt. Nem csoda, hogy a házelnök azonnal rendreutasította Hodžát, és megfenyegette, hogy megvonja tőle a szót, mire Hodža elnézést kért. Szmrecsányi azonban nem törődött ezzel, még az ülés alatt elküldte Hodžához a segédeit és párbajra hívta ki őt.¹¹⁸ Hodža ezért az ülés végén még szót kért, megismételte, hogy nem állt szándékában személyében sérteni Szmrecsányit, de kész felelősséget vállalni szavaiért – és mentelmi jogáról lemondva bíróság elé állni. „Mondom, hogy a felelősséget minden szavamért elvállalom, tehát meg fogom ismételni szavaimat ott, a hol a szűkebb értelemben vett mentelmi jog nem véd és a sajtójogi illetőleg törvényszék előtti felelősséget azért igenis elvállalom, a párbajt azonban nem fogadom el. Nem fogadom el azért, mert azt kultúremberhez méltatlan hülyeségnek tartom.”¹¹⁹

Bár Hodžával nyilván sok kérdésben egyetértett Štefánik, a párbajjal kapcsolatos véleményük bizonyosan különbözött, már csak azért is, mert tudjuk, hogy a csillagász maga is többször kezdeményezett párbajt.¹²⁰ Az is valószínű, hogy Štefánik Szmrecsányi előéletét és a Hodžával való konfliktusát is jól ismerhette, amikor összefutott vele a vonaton, és az esetről a beszámolót megírta. Ez már csak onnan is sejthető, hogy az újságcikkben tudatosan provokálta Szmrecsányit, hiszen Hodža óvatoskodásával szemben olyanokat írt, hogy „Szmrecsányi ur tudva valótlanságot mond, – magyarán mondva hazudik”. Másutt azt írta, „[Szmrecsányi] állításaimat gyáván letagadja”, vagy hogy

„[j]ellemző úgy a szóbanforgó néppárti képviselőkre, mint politikai viszonyainkra nézve is, hogy elégtétel helyett – mihielyt nemzetiségi emberről van szó – gyáva letagadások és újabb tromba támadások és sértések járnak, melyek már magukban is eléggé illusztrálják az ezen

¹¹⁷ *Képviselőházi Napló* (1906): i. m. 424.

¹¹⁸ Képviselők lovagias ügye. *Friss Ujság*, 1907. február 19. 5.

¹¹⁹ *Képviselőházi napló* (1906): i. m. 444. Hodža kijelentését több magyar sajtóorgánus is alig leplezett szimpátiával fogadta. „A néppárt éktelen dühbegurult e kijelentés fölött. Csak azt nem tudjuk, hogy mi bántotta jobban tulajdonképpen a pártot: az-e, hogy Hodzsa kultúrembernek nevezte magát, vagy az, hogy nem akart a Szmrecsányi kardja elé állni, mert ha ez utóbbi volt a baj, akkor konstatálnunk kell, hogy a demokraták jobb katolikusok a néppártnál, mert azok még pápai engedéllyel sem párbajoznak.” *Országgyűlés* (1907): i. m. 2–3.

¹²⁰ Kšiňan (2021): i. m. 29., 76.

urak között honos hangot. Ha van merszem valamit elkövetni, akkor van merszem azt férfiasan be is vallani.”¹²¹

szmrecsányi Szmrecsányi György, Pozsony utolsó főispánja, a Nemzetgyűlés alelnöke, stb., a régi magyar politikai élet egyik legkiválóbb egyénisége, szeptember 22-én meghalt.

8. a–b kép: Egy meg nem valósult párbaj két szereplője: Milan Hodža és Szmrecsányi György
Forrás: hu.wikipedia.org, Milan Hodža; Szmrecsányi György

Hogy az alig 160 cm magas Štefánik¹²² akkor is ilyen harciasan provokálta volna a nagy termetű párbajhóst, ha ezekben a napokban nem tartott volna épp Párizs felé, hanem egyazon városban lett volna vele,¹²³ azt már soha nem tudjuk meg.

¹²¹ Štefánik (1907): i. m. 10.

¹²² SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 1. i. č. 6. Milan Rastislav Štefánik francia vadászengedélye 1908-ból. SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 1. i. č. 8. Milan Rastislav Štefánik francia útlevele 1912-ből.

¹²³ Érdeemes megjegyezni, hogy maga Štefánik ekkor pár napra egyébként ellátogatott Budapestre, így az elvi lehetőség megvolt rá, hogy találkozzanak és kihívják egymást párbajra Szmrecsányival. Megérkeztek i. é. március 26-án Budapestre. *Az Ujság*, 1907. március 27. 22.

Csomagok a vasútról

A következtetések levonásához érdemes áttekinteni, hogyan folytatódott a két férfi útja. Ami Szmrecsányit illeti, politikai karrierje meredeken ívelt felfelé, a háború alatt főispán lett Pozsony vármegyében, különböző politikai és katonai kalandorakciókba is bocsátkozott, 1920-ban pedig az Ébredő Magyarok Egyesületének, 1921-ben a képviselőháznak lett az elnöke.¹²⁴ Hogy tudatosította-e valaha, hogy mi történt később az általa 1907-ben majdnem megvert emberrel, aki aztán oroszlánrészt vállalt a történelmi Magyarország szétverésében és Szmrecsányi szülővidékének Csehszlovákiához csatolásában, nem tudjuk.

Az 1906 és 1908 közti események, köztük saját vasúti afférja azonban már komolyabb hatást gyakorolt Štefánik életére. Ő maga ugyan ritkán beszélt az esetről, s amikor szóba hozta, akkor is próbálta a személyes érzéseit háttérbe szorítani. Nem saját megéléstörténetét hangsúlyozta, hanem azt, hogy ebben a kis epizódban ráismert a magyar nemzetiségi politika „nagy egészére”:

„Az életcélom túl komoly és komplikált ahhoz, hogy hasonló epizódokkal részletesebben is foglalkozzak. Ön se ragadtassa el magát. Ez is csak egy megnyilvánulása annak a teljes erkölcsi becselenségnek, ami ma Magyarországon a közéleti nyilvánosság és a háttérnek minden rétegében dominál. A történelem és az egészséges logika majd megmutatják, hogy ami rothad, az nem lehet tartós.”¹²⁵

Az életpályán ennek ellenére azért megragadható egyfajta törés/változás. Ugyanis, bár – amint láthattuk korábban – már a Szmrecsányival való találkozás előtt is nagyon határozott, negatív véleménye volt szülőhazájáról és a magyar politikai elitről, még nem égetett fel minden hidat, még nem vágott el minden szálat, amely Magyarországhoz kötötte. 1907 előtt még nem csak azért utazott haza Magyarországra, hogy meglátogassa szüleit, szlovák barátait vagy az ország különböző városaiban élő testvéreit. Az 1900-as évek első felében Szarvason többször meglátogatta egykori szállásadójának családját¹²⁶ és első szerelmét is.¹²⁷

¹²⁴ Vidor Gyula: *Nemzetgyűlési almanach. 1920–1922. A nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai.* Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság, 1922. 142–143.

¹²⁵ Milan Rastislav Štefánik František Hromádának 1907. április 5-én. Közli: Polívka (1929): i. m. 78.

¹²⁶ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 14. i. č. 516. Moravcsik Józsefné Štefánik Milánnak 1906. július 25.

¹²⁷ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 11. i. č. 349. Chovan Emilia Štefánik Milánnak 1905. december 11.

Sőt, egykori osztályfőnöke és más tanárok is magyar nyelvű leveleket kaptak tőle még ebben az időben.¹²⁸ De ekkor még az is az elméleti elvi lehetőségek közt volt, hogy végleg hazatér. 1905 végén ugyanis apja azt javasolta neki, hogy vegye fel a kapcsolatot Konkoly-Thege Miklóssal, hogy az ógyallai obszervatóriumában állást kaphasson. Pavel Štefánik ezt azzal indokolta, hogy franciaországi tapasztalatai miatt tárt karokkal várnák, nem mellesleg pedig – szemben franciaországi helyzetével – állandó, magas fizetést is kaphatna, amivel legalább elkezdhetné törleszteni adósságait.¹²⁹ Hogy maga Milan Rastislav Štefánik mit gondolt apja javaslatáról, azt sajnos nem tudjuk,¹³⁰ az azonban bizonyos, hogy még fél évvel később is leveleztek az ügyről.¹³¹

1907 után azonban ezek az erőtlen kísérletek is elmaradtak. Családjától örökölt Magyarország-képét immár személyes tapasztalattal is alá tudta támasztani. Alighanem végleg meggyőződésévé vált, hogy a szlovákoknak nincs helyük Magyarországon. Bár tudjuk, hogy Štefánik értesült az ellene a publikált cikk miatt indított sajtóperről,¹³² fogadkozása ellenére nem állt ki szavaiért, és távol maradt a bírósági tárgyalástól. Valószínűleg pontosan látta, hogy a per végkifejlete, függetlenül a bizonyítható tényektől, az ő börtönbüntetése lehet csak. Nemcsak legjobb magyarországi barátjának, Vavro Šrobárnak az ügye, hanem számos, az országban akkor a szlovákok ellen indított per, vizsgálat is erre a következtetésre vezethette. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a per elől nem megfutamodott, inkább inntől kezdve nem tekintette érvényesnek, rá vonatkozóan a magyar törvényeket, és nem tekintette hazájának Magyarországot. A következő években francia állami megbízásból a világot járta, 1910-ben pedig

¹²⁸ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 14. i. č. 529. Neumann Jenő Štefánik Milának 1905. július 13. SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 21. i. č. 848. Milan Rastislav Štefánik Mocskónyi Józsefnek. 1905. június 4.

¹²⁹ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 4. i. č. 61. Pavel Štefánik Milan Rastislav Štefániknak 1905. december 16.

¹³⁰ A Štefánik-hagyaték érdekessége, hogy míg a Štefánik által kapott levelek általában megvannak (sok száz címzett és tízezres nagyságrendű levél), addig az általa küldött levelek, a misszilikék jórészt elvesztek vagy kallódnak – annak ellenére, hogy azt feltételeznénk, legkésőbb 1919-ben ezeknek a leveleknek az értéke nyilvánvalóvá vált minden címzett számára, az állami kultusz pedig kifejezetten elősegíthette, hogy a magánszemélyektől megfelelő őrzési helyre kerüljenek.

¹³¹ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 4. i. č. 61. Pavel Štefánik Milan Rastislav Štefániknak 1906. június 22.

¹³² SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 6. inv. č. 66. Ladislav Štefánik Milan Rastislav Štefániknak 1908. június 24-én; šk. 16. inv. č. 590, Dušan Porubský Milan Rastislav Štefániknak 1907. november 27-én.

francia állampolgárságot szerzett.¹³³ Mi sem mutatja jobban, milyen távol került tőle a Magyarországra való hazatérés és a letelepedés gondolata, mint hogy még az is realisabb forgatókönyvnek mutatkozott, hogy Tahitin alapítson egy szlovák kolóniát.¹³⁴ Amikor 1913-ban ismét Tahitira utazott, a hajójegy *Race* rovatába a „*French*”, a *Nationality* rovatába „*France*” szavakat diktálta be.¹³⁵ Az év végén, egy magányosan töltött szilveszter estén mégis ezt jegyezte le a naplójába: „Nincsen többé hazám. Sodródom a világban, az ideáljaim beteljesítéséért küzdök. [...] És lehet hogy az én Szlovákiám számára is hasznosabb vagyok idegenben.”¹³⁶

Következtetések

A szlovák képviselők mandátumszerzése nyomán létrejövő erős, jól látható szlovák politikai reprezentáció és a politikai döntéshozó pozícióba frissen (számottevő gyakorlati tapasztalat nélkül) bekerülő koalíciós kormány közti konfrontációk a szlovák–magyar kapcsolatok példátlan eszkalálódásához vezettek 1906–1908 között, amelyek a társadalmi hálózatok távolabbi részeiig is elértek, és a leghétköznapibb helyzetekben is kirobbanhattak. Ebben a végletekig feszült politikai helyzetben találkozott az állami erőszak traumáját magában hordozó, sőt, barátai révén személyesen is megtapasztaló, szlovákságára büszke, példátlan párizsi csillagászkariere miatt méltán öntudatos Štefánik és a szlovák származás vádját magától minél határozottabban eltávolítani akaró, az erőszak lebegtetésével mint kommunikációs eszközzel folyamatosan élő, Štefánik eszmetársaival pedig nap mint nap konfrontálódó Szmrecsányi. Elfajtott, épp hogy ki nem robbanó konfliktusuk szó szerint magában rejtette az országban uralkodó nemzetiségi konfliktusok mintázatait. Azt is érdemes hozzátenni: az európai politikával való kapcsolatokat egyre inkább elvesztő magyar politikai elitek szemben a nemzetiségek épp az ilyen ügyeken keresztül tudták felmutatni Magyarországot

¹³³ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 1. i. č. 7. Milan Rastislav Štefánik iratai az ideiglenes és a végleges francia állampolgárságról, 1910, 1912.

¹³⁴ SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 4. i. č. 61. Pavel Štefánik Milan Rastislav Štefániknak 1910. október 30.

¹³⁵ Indexes to Passenger Lists of Vessels Arriving at San Francisco, California, 1893–1934. Passenger list, San Francisco, 1913. október 30. FamilySearch.

¹³⁶ Milan Rastislav Štefánik: *Zápisník Dr. M.R. Štefánika z Equadoru z r. 1913*. Szerk. Vladimír Polívka. Banská Bystrica, (k. n.), 1928. 157.

Európának,¹³⁷ Štefánik pedig a világháború alatt ennek is köszönhetően tudta a csehszlovák ügyet – személyes tapasztalataitól bizonyosan nem függetlenül – Tomáš Garrigue Masarykkal és Edvard Benešsel sikerre vinni.

Ennek a két évnek a története tehát, amely a vasúti fülkében lezajlott incidensen keresztül megmutatkozott most számunkra, egészen pontosan érzékelteti, hogy az egyensúlyozásra, mérlegelésre, önreflexióra képtelen, az ellenfél teljes elnyomására, elhallgattatására építő, szó szerint sokszor fizikailag is agresszív magyar nemzetiségi politika mennyire kontraproduktív volt. Az a néhány szlovák képviselő, aki 1906-ban bejutott a magyar országgyűlésbe, csak igen szerény politikai hatást tudott volna elérni. Mindössze néhány elbagatellizált, félresöpört interpellációt mutathattak volna fel eredményül. Az erre az új politikai helyzetre (tehát a szlovákok megjelenésére, a politikai térben való láthatóvá válására) adott magyar reakció akkora hullámokat vert, amelyek zaja Európáig és talán az első világháború utáni béketárgyalások termeiig is elhallatszott.

Irodalomjegyzék

Felhasznált irodalom és kiadott források

- A kassaiak nem felejtenek... *Dunántúl*, 1934. november 11. 1.
A rózsahegy-i izgatók. *Pesti Hírlap*, 1906. november 27. 15.
A szarvasi pánszláv-csemeték. *Békésmegyei Közlöny*, 1907. május 9. 2–3.
Ablonczy Balázs: Renegátok. A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In Ablonczy Balázs: *NYOMBiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, Kalligram, 2011. 69–90.
Affér a vasúti kocsiban. *Pesti Napló*, 1907. március 27. 10
Alsókubin. *Pesti Napló*, 1906. május 3. 4.
Az amerikai magyarok zászlója. *Budapesti Hírlap*, 1902. július 7. 1–3.
Az elpárolgott levélíró. *Az Ujság*, 1908. június 21. 16.

¹³⁷ Nem véletlen, hogy Štefánik az eset leírásakor az „Európai kulturállam”, „ítéljen a mívelt európai közönség” kifejezésekkel operál, mint ahogy az sem, hogy az országgyűlési képviselőket „letörzsfőnöközti”. A szlovákok barbárságképéről lásd Marta Fülöpová: *Feleselő képek. Magyarok és szlovákok egymásról alkotott képe a 19. századi szlovák és magyar prózában*. Pozsony, Kalligram, 2021. 98; Andrej Findor: *Začiatky národných dejín*. Bratislava, Kalligram, 2011.

Demmel József

- Bartoňová, Božena: *Vilko Šulek, Karol Holuby a ich úloha v Septembrovom povstaní v roku 1848*. Hlohovec, Vlastivedné múzeum Hlohovec, 1968.
- Bazin. *Pesti Napló*, 1906. május 1. 3.
- Beniczky barátai az öngyilkosságról. *Magyarország*, 1931. január 21. 3–4.
- Beniczky Ödön temetése. *Pesti Hirlap*, 1931. január 23. 5.
- Berezky Ágnes: „Tündérország”, avagy „idegen ék”? Magyarország változó képe R. W. Seton-Watson műveiben (1905–1918). In Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Budapest, Gondolat, 2004. 310–326.
- „Bethlen francia, sőt normandiai származású...” De Monzie könyve Bethlenről, Primo de Riveráról, Pilsudskyról, Stefanik cseh tábornokról stb. *Magyarország*, 1927. október 23. 2.
- Bokes, František: *Viliam Pauliny-Tóth, slovensky poslanec v r. 1869-72*. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská, 1942.
- Bolgár Dániel: Incidenstörténelem és mikrotörténelem. [Sic!] In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 49–81.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, Korona, 1999.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok, választások. 2.* bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, ELTE Eötvös, 2008.
- Bresztyenszky Kálmán: Vasúti kaland. *Az Ujság*, 1907. március 29. 8.
- Brown, Judith C.: *Szemérmetlen cselekedetek. Egy leszbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában*. Ford. Pap Vera-Ágnes. Budapest, Osiris, 2001.
- Černovský process: pojednávany od 2. do 10. marca 1908 pred kr. súdnou stolicou v Ružomberku. Turčiansky Sv. Martin, Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, 1908.
- Cieger András: Küzdelem az arénában. Az erőszak szerepe a magyar parlamenti politizálásban a dualizmus korában. *Aetas*, 31. (2016), 1. 102–131.
- Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországn. 1867–1918*. Budapest, Napvilág, 2011.
- Cieger, András: Vol'by a korupcia v dualistickom Uhorsku (1867–1918). In Peter Šoltés – László Vörös (szerk.): *Korupcia*. Bratislava, VEDA – Historický ústav SAV, 2015. 134–176.
- Čulen, Konštantín: *Slovenské študentské tragédie. II*. Bratislava, Slovenská Liga, 1935.
- Cseh szoborleplezés Nagyszombaton. *Szózat*, 1924. október 24. 7.
- Darnton, Robert: Egyik este. *BUKSZ*, 16. (2004), 3. 282–287.

- Davis, Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*. Ford. Lafferton Emese – Sebők Marcell. Budapest, Osiris, 1999.
- Demmel József: Az elfelejtett sortűz. Társadalom- és technikátörténeti gondolatok az 1907. évi csernovai események kapcsán. *Első Század*, 5. (2006), 1. 125–148.
- Demmel József: Ki a legnagyobb szlovák? *Ludovika.hu – Horizontok Blog*, 2022. február 16. Online: www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2022/02/16/ki-a-legnagyobb-szlovak/
- Dohnány, Mikuláš: *Historia povstaňja Slovenského z roku 1848*. [1. vyd.]. Skalica, Fraňo Xaveria Škvarniel, 1850.
- Dolmányos István: A „Lex Apponyi” (Az 1907-ik évi iskolai törvények). *Századok*, 102. (1968), 3–4. 484–535.
- Dolmányos István: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
- Egy nemzetiiségi képviselő lemondása. *Budapesti Hirlap*, 1907. január 3. 4.
- Fabro Henrik – Ujlaki József (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*. Budapest, Pesti Lloyd-Társulat, 1905.
- Fabro Henrik – Ujlaki József (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*. Budapest, Wodianer F. és Fiai, 1906.
- Findor, Andrej: *Začiatky národných dejín*. Bratislava, Kalligram, 2011.
- Fülöpová, Marta: *Feleselő képek. Magyarok és szlovákok egymásról alkotott képe a 19. századi szlovák és magyar prózában*. Pozsony, Kalligram, 2021.
- Gerő András: *Az elsőprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarorszáján*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2017.
- Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. II. kötet. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934.
- Gross, Jan Tomasz: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Ford. Andor Mihály. Budapest, Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, 2004.
- Harongódy János: *Politikai aprószentek*. Budapest, (k. n.), 1922.
- Hegedüs Loránt: *Két Andrásy és két Tisza*. Budapest, Athenaeum, 1941.
- Holec, Roman: *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Bratislava, Matica slovenská, 1997.
- Holec, Roman: Nepochopený. Franko Kabina. In Roman Holec: *Zabudnuté osudy. 10 životných príbehov z novodobých slovenských dejín*. Martin, Matica slovenská, 2001. 155–176.
- Intermezzók. A képviselőház ülése. *Pesti Napló*, 1906. május 31. 3.

Demmel József

Ivanka, Milan: *Slováci a Maďari. Politicko-historická úvaha*. Bratislava, Academia, 1923.

Jager, Eric: *Az utolsó párbaj. Igaz történet bűnről, botrányról, istenítéletről*. Ford. Bori Erzsébet. Budapest, Gabo, 2021.

Janin, Maurice: Aký bol Milan Štefánik? In Dušan Kováč: *Milan Rastislav Štefánik a Maurice Janin. Príbeh priateľstva*. Bratislava, VEDA, 2020.

Jehlicska lemondása. *Pesti Hirlap*, 1907. február 26. 6.

Jehlicska ügye. *Budapesti Hirlap*, 1907. január 22. 2.

Jurčišinová, Nadežda: Súvislosti kandidatúry Slovákov na poslancov uhorského parlamentu v okrese Giraltovce v roku 1906. *Annales Scientia Politica*, 9. (2020), 1. 29–44.

Jurčiek, Ján: *M. R. Štefánik. Životopisný náčrt*. Bratislava, Mladé letá, 1968.

Kabina, František: *Môj program k nastávajúcej voľbe ablegátskej vo volebnom okrese Pezinok*. Budapešť, (k. n.), 1907.

Katona Csaba: Két nemzedék. Egy apa-fiú konfliktus nemzetiségi háttére. *Sic Itur ad Astra*, (2006), 3–4. 209–236.

Kedves Gyula: A várfoglaló kormánybiztos, avagy egy 48-as hónapja civil hadszervezőként a védelem élén. Jeszenák János szerepe Lipótvár megszerzésében és a szlovák felkelés meggátlásában 1848 őszén. In Kedves Gyula – Pelyach István (szerk.): *Jeszenák János báró. Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai*. Budapest, Országház, 2019. *Képviselőházi napló*. VI. kötet. 1907. január 19–február 21. Budapest, 1906.

Képviselők lovagias ügye. *Friss Ujság*, 1907. február 19. 5.

Kodajová, Daniela: Az 1848–1849-es forradalom szlovák emlékezete 1918-ig. *Kor/ridor*, 1. (2014), 1. 20–50.

Koltai Mária: Transzgenerációs örökségeink. In Orosz Ildikó (szerk.): *Transzgenerációs történetek. Örökül kapott traumák és feldolgozásuk*. Budapest, HVG Könyvek, 2021. 7–33.

Kopčok, Andrej: Milan Hodža a donozemskí Slováci. K začiatkom politickej aktivity Milana Hodžu a o predpokladoch jeho volebného úspechu v r. 1905 a 1906. *Dolnozemský Slovák*, 2. (1997), 1–2. 13–15.

Kšňian, Michal: *L'homme qui parlait avec les étoiles: Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovaque de la Grande Guerre*, Paris, Eur'Orbem Éditions, 2019.

Kšňian, Michal: *Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami*. Bratislava, Slovart, 2021.

Kšňian, Michal: *Milan Rastislav Štefánik. The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia*. London, Routledge, 2021.

- Kurhajcová, Alica: Dušan Porubský. Z redaktora predsedu syndikátu dennež tlače československej. In Ján Golian – Rastislav Molda (szerk.): *(Ne)obyčajné príbehy novínárov*. Ružomberok, Society for Human Studies, 2020. 70–106.
- Lajtai L. László: Tannyelvszabályozás és magyarnyelv-oktatás az 1918 előtti hazai alsó- és középszintű iskolákban a nemzetépítések tükrében. In Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, Gondolat, 2020. 130–154.
- Májér Jenő: Tót államfogylok Szegeden. *Szeged és Vidéke*, 1908. március 22. 6.
- Maťovčík, Augustín (szerk.): *Slovenský biografický slovník*. II. kötet. Martin, Matica slovenská, 1989.
- Matus László: A világjáró szlovák drótos: M. R. Štefánik életpályája. *Világtörténet*, 24. (2002), 2. 20–44.
- Megérkeztek i. é. márczius 26-án Budapestre. *Az Ujság*, 1907. március 27. 22.
- Michela, Miroslav: František Jehlička politikai pálfordulatai 1918–1920-ban. *Pro Minoritate*, 13. (2005), tél. 32–44.
- Mikszáth Kálmán: Az István-szoba. I. *Pesti Hirlap*, 1899. december 24. 3.
- Mit akar a néppárt?* Budapest, (k. n.), 1895.
- Nagy Vilmos Márton: A csernovai tragédia magyar sajtója. In Bárány Attila (szerk.): *Történeti tanulmányok. XX. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2012. 143–154.
- Nemzetiségi izgatás. *Pesti Napló*, 1906. november 27. 16.
- Nyomora elől menekült a halálba Beniczky Ödön. Hajnalban a budai Dunaparton egy padon agyonlőtte magát. *Ujság*, 1931. január 21. 3.
- Országgyűlés. *Pesti Hirlap*, 1907. február 19. 2–3.
- Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, Budapest, 2006.
- Pál, Judit: Volebná korupcia v Sedmohradsku na začiatku obdobia dualizmu (1867–1872). In Peter Šoltés – László Vörös (szerk.): *Korupcia*. Bratislava, VEDA – Historický ústav SAV, 2015. 180–208.
- Pánszláv gimnazisták. *Békés*, 1907. május 5. 2–3.
- Papp József: A nemzetiségi képviselők és a koalíció kapcsolata az 1905–1906-os alkotmányos válság időszakában. In Egrý Gábor – Feitl István (szerk.): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Budapest, Napvilág, 2005.
- Párviadal Farkas és Szmrecsányi között. *Világ*, 1911. június 8. 13.
- Pichler, Tibor: Miloš Štefanovič alebo modernom slovenskom politickom myslení pred hlasistami. In Tibor Pichler: *Etnos a polis. Zo slovenského a uhorského politického myslenia*. Bratislava, Kalligram, 2011. 61–77.

Demmel József

- Podhradský, Jozef. *Holuby a Šulek: smutnohra v 5 jednánu*. Pešť, J. M. Trattner-Károlyi, 1850.
- Polányi Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- Polívka, Vladimír: *Pamiatke Štefánikovej. Výbor článkov a úvah*. V Lučenci, (k. n.), 1929.
- Pölsöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001.
- Programmy našich kandidátov. *Pešťbudínske Vedomosti*, 1865. október 31.
- Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Zimná výprava*. II/3. Martin, Matica slovenská, 1947.
- Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Povstanie septembrové*. Dejiny. II/1. Martin, Matica slovenská, 1950.
- Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon. 1848/1948*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- Schwarczwölder Ádám: Az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodás kérése és az 1901-es „tiszta” választások. In Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016. 47–61.
- Scotus Viator [Robert William Seton-Watson]: *The Racial Problems in Hungary*. London, A. Constable, 1908.
- Sirácký, Ján: Spoločný postup Slovákov a Srbov v južnej Báčke pri voľbe Viliama Pauliny-Tótha v Kulpíne roku 1869. In *Slováci v zahraničí. Zborník Ústavu pre zahraničných Slovákov MS*. Martin, Matica slovenská, 1971. 83–100.
- Škultéty, Jozef: Rozpomienka na Milana R. Štefánika. In Štefan Osuský – Bohdan Pavlú (szerk.): *Štefánik. Kniha prvá: spomienky a postrehy*. Praha, Sváz slovenského študentstva, 1938.
- Škvarna, Dušan: 1848–1849 a szlovák történetírásban és kulturális emlékezetben. In Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Budapest, Országház, 2017. 85–114.
- Štefánik cseh tábornok anyjának nyilvános vádja Benes külügyminiszter ellen. *Magyarság*, 1922. augusztus 13. 3.
- Štefánik, Ladislav: Můj brat generál dr. Milan Rastislav Štefánik. In Štefan Osuský – Bohdan Pavlú (szerk.): *Štefánik. Kniha prvá: spomienky a postrehy*. Praha, Sváz slovenského študentstva, 1938.
- Štefánik Milán: Vasúti kaland. *Az Ujság*, 1907. március 31. 10
- Štefánik, Milan Rastislav: *Hlasistické články Milana R. Štefánika*. Szerk. Juraj Šujan. Praha, Mazáčova Slovenská Knížnica, 1929.

- [Štefánik, Milan Rastislav]: Kirgizek közt – magyarok közt. *Népszava*, 1907. március 24.
- Štefánik, Milan Rastislav: *Slovenšti poslanci*. SNA, osobný fond Milana Rastislava Štefánika, šk. 29, inv. č.985, koncept élnakv.
- Štefánik, Milan Rastislav: *Zápisník Dr. M.R. Štefánika z Equadoru z r. 1913*. Szerk. Vladimír Polívka. Banská Bystrica, (k. n.), 1928.
- Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben, I. A kérdés története*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1937.
- Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben, II. Okmánytár*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1937.
- Stodola, Emil: *Prelom. Spomienky, úvahy, štúdie*. Praha, Mazáč, 1933.
- Szabó Dániel: A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. *Századok*, 112. (1978), 4. 730–756.
- Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle*, 20. (1977), 2. 169–208.
- Szijártó M. István: *A történezmikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan, 2014.
- Szijártó M. István: Előszó. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 12–16.
- Szluha Márton: *Liptó vármegye nemes családjai*. Budapest, Heraldika, 2000.
- Szmrecsányi és Tersztyánszky párbaja. *Budapesti Hirlap*, 1914. május 26. 11.
- Szudová, Kristína Estera: Čo sa zo Spovede vynechalo. Neznámy svet Ľudovíta Jaroslava Hrdličku. In Ľudovít Jaroslav Hrdlička: *Spoved' a účtovanie exulanta*. Bibliotheca Ludovici Haan. Szerk. Kristína Estera Szudová. Békéscsaba, VÚSM, 2020. 169–176.
- Trencsénbaán. *Pesti Napló*, 1906. május 1. 10.
- Trokan, Ján: *Mijawa s nowim wekom: Bâsen we čtírech zpewoch*. Skalica, F. X. Škarnicl, 1851.
- Vacovský [Milan Ivanka]: *Slováci a Madari: Politicko-historická úvaha*. Praha, (k.n.), 1911.
- Vacovský [Milan Ivanka]: *Slováci a Madari: Politicko-historická úvaha*. Pittsburgh, Slov. Líga v Amerike, 1914.
- Vasúti kaland. *Az Ujság*, 1907. március 27. 10.
- Véritélet 16 „tót izgató” ellen. 6 évi 4 hónapi államfogház és 4700 korona pénzbüntetés. *Népszava*, 1906. december 7. 5.
- Vidor Gyula: *Nemzetgyűlési almanach. 1920–1922. A nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai*. Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság, 1922.
- Vofba v Pezinku. Od nášho dopisovateľa. *Slovenský týždenník*, 1907. március 12. 1.

Demmel József

- Vörös, László: Politická korupcia a parlamentné voľby v Uhorsku v období dualizmu. In László Vörös (szerk.): *Politická korupcia na území Slovenska a Čiech v 19. a 20. storočí*. Bratislava, VEDA – Historický ústav SAV, 2020. 83–125.
- Za tú našu slovenčinu!; Nech žije dr. Milan Ivanka!; Za všeobecné tajné hlasovacie právo!* V Modre, 1907.
- Zikmundík, Ján: Rozpomienka na M. R. Štefánika. In Arnošt Bareš (szerk.): *Štefánikův memoriál*. Praha, Památník odboje, 1929. 56–58.
- Zilizi Zoltán: A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus iskolákban. *Sic Itur ad Astra*. (2006), 3–4. 237–268.

Felhasznált napi- és hetilapok

- Az Ujság*, 1907–1908.
Békés, 1907.
Békésmegyei Közlöny, 1907.
Budapesti Hirlap, 1902, 1907, 1914.
Dunántúl, 1934.
Friss Ujság, 1907.
Magyarország, 1927.
Magyarság, 1922.
Népszava, 1906.
Peštbudínske Vedomosti, 1865.
Pesti Hirlap, 1906, 1907, 1931.
Pesti Napló, 1906, 1907.
Slovensky týždenník, 1907.
Szeged és Vidéke, 1908.
Szózat, 1924.
Világ, 1911.

Levéltári hivatkozások

- Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár, Gyula
Kimutatás a szarvasi ágost hitv. evang. Főgymnasiumban 1898. évi május és június hóban megtartott érettségi vizsgálatokról. VIII. 54. 42.
Az 1897/98 tanévben a szarvasi főgymnasiumnál érettségi vizsgálatra jelentkezett tanulók életrajzi adatai. Összeáll. Benka Gyula igazgató tanár.

Országos Széchényi Könyvtár Térképtár

Kreith Béla (terv.): *Térkép az 1906–11. évi országgy. képviselőválasztások eredményéről összehasonlítva az 1905. évi választások eredményével.* Közrem. Zsolnay Vilmos.

Budapest, A fővárosi 1848/49-i Ereklje-gyűjtemény és Kossuth Múzeum, [1906].

Slovenský národný archív (SNA), Bratislava

Osobný fond Milana Rastislava Štefánika

Štátný archív, Ivánka pri Nitre

Nitrianská župa I. ŽV a ŽMV, e) Ústredný volebný výbor Zápisnica o priebehu volieb 1861, 1865, 1869.

Szarvasi Vajda Péter Evangélikus Gimnázium Levéltára, Szarvas

Tanárértekezleti jegyzőkönyvek az 1895 és 1896dik tanévről a szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasiumban.

Internetes hivatkozások

Alsókubini római katolikus keresztelési anyakönyvek, 1876. *FamilySearch*. Online: www.familysearch.org.

Indexes to Passenger Lists of Vessels Arriving at San Francisco, California, 1893–1934. Passenger list, San Francisco, 1913. október 30. *FamilySearch*.

Online: www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C9BL-2QG6-J?cc=3477656&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3ACNRJ-Z56Z

Magyar Parlamenti Gyűjtemény: *Választási térkép 1896–1901*. Online: <https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/valasztasiterkep/eredeti/1896-1901.gif>

Magyar Parlamenti Gyűjtemény: *Választási térkép 1901–1905*. Online: <https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/valasztasiterkep/eredeti/1901-1905.gif>

Magyar Parlamenti Gyűjtemény: *Választási térkép 1905–06*. Online: <https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/valasztasiterkep/eredeti/1905-06.gif>

Magyar Parlamenti Gyűjtemény: *Választási térkép 1906–10*. Online: <https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/valasztasiterkep/eredeti/1906-10.gif>

Najväčší Slovák [„A legnagyobb szlovák”]. *Wikipédia*, 2022. szeptember 24. Online: https://sk.wikipedia.org/wiki/Najväčší_Slovák

The paper analyses the history of a verbal exchange that followed an electoral campaign. The quarrel took place in a Bratislava-bound railway carriage in 1907. One of the participants was Milan Rastislav Štefánik, an astronomer and diplomat living in France at that time. He became vice-president of the Czechoslovak National Committee during World War I and the Slovak founder of Czechoslovakia. The other participant was

György Szmrecsányi, a member of parliament for the People's Party. The history of the quarrel sheds light on the Hungarian nationality policy at the turn of the century and the Slovak elites' views on Hungarian elite and the Hungarian state. The outcome of the parliamentary election of 1906, was not only that the governing Liberal Party lost its position after decades and the elite of the opposition gained political power. The Slovakian national movement also gained more seats than ever before. Between 1906 and 1908, the clashes between such a visible Slovakian political representation and the new coalition government (which hardly had any practical experience) led to the unprecedented escalation of Slovakian-Hungarian relations. This tension reached very far and could become explosive in communities far from the centre, and in rather mundane situations. It was in this context that a professionally established, confident Štefánik, proud of his nationality met Szmrecsányi, a candidate for the by-election at Bazin that was to take place in 1907 and who by then kept clashing with those that thought much like Štefánik on a daily basis. Their suppressed conflict, which nearly led to violence, showcased the patterns of interethnic tension occurring ever more frequently in the country.

Demmel József

Egy szlovák gavallér az európai politikában

(Michal Kšíňan: *Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami*. Bratislava, Slovart, 2021. 380 oldal)

A hosszú 19. században Közép-Európa története egyben az egymással rivalizáló, sőt az önmagukat a másik közép-európai nemzethez képest vagy egyenesen azzal szemben meghatározó nemzetek küzdelmének története is. Igaz ez a nemzeti nagybeszélésekre, az egyes nemzetek történetére is, amelyekben a „másik nemzet” képviselői negatív, dehumanizált vagy egyenesen ördögi szereplőkként jelennek meg. Ezeknek az egymással teljesen ellentétes nemzeti elbeszéléseknek a történeti átkeretezése nem valósulhat meg az adott nemzeti történetek „főhőseiről” szóló, modern módszertani apparátussal készülő szakmai biográfiák nélkül.

Milan Rastislav Štefánik (1880–1919) az elmúlt évtizedekben az egyik, ha nem a legfontosabb szlovák történelmi személyiséggé vált Szlovákiában. A Nyitra megyében (Košariska, Kosaras) született férfi az érettségi után, 1898-ban elhagyta Magyarországot, s előbb Prágában tanult, majd Franciaországban élt, és csillagászként próbált érvényesülni. Ezekben az években bejárta az egész világot, és egyre mélyebben beépült a francia tudományos és politikai elitbe. 1912-ben felvette a francia állampolgárságot is, a háború kitörésekor pedig belépett a francia hadseregbe. A háború alatt a politikai elitig nyúló kapcsolatait kihasználva a cseh emigráció képviselőivel, az általa Prágából ismert Tomáš Garrigue Masarykkal és Edvard Benešsel eljutott a francia miniszterelnökhöz, Aristide Briand-hoz is. Velük rövid idő alatt elérte, hogy a nagyhatalmak körében komoly támogatása legyen az Osztrák–Magyar Monarchia háború utáni felszámolásának és új államalakulatok létrehozásának. Csehszlovákia létrejöttében tehát óriási szerepe volt Štefánik politikai elképzeléseinek, diplomáciai és katonai szervezőmunkájának. A 38 évesen francia tábornokká váló Štefánik azonban nem léphetett az általa is megálmodott állam, Csehszlovákia földjére: repülőgépe úton hazafelé, nem messze Pozsonytól, már leszállás közben lezuhant.

Ennek ellenére az, hogy ma Szlovákiában őt tekintik a legtöbben a „legnagyobb szlováknak”, nem magától értetődő jelenség. A két világháború között kultusza összefonódott az új állam legitimációjával, 1945 után azonban

antikommunizmusa miatt gyakorlatilag beszélni sem lehetett róla. Nem jelenhet meg az életéről szóló történelmi munkák, az iskolai tananyagban nem említették, az 1928-ban emelt monumentális síremlékét benőtte az erdő. 1989 után azonban ez a folyamat megfordult, az azóta eltelt három évtizedben pedig száznál is több önálló könyv jelent meg róla. Ami a történettudományi szakirodalmat illeti, az elmúlt években számos fontos és kiváló szakmunkát írtak Štefánikról (amelyek mellett azonban szép számmal találhatunk különböző összeesküvés-elméleteket, legendákat hangoztató kiadványokat is). A történelmi szakmunkák szerzői közül a teljesség igénye nélkül érdemes kiemelni Dušan Kováčot, aki nemrég egy rövid életrajzi monográfiát jelentetett meg, Bohumila Ferenčuhovát, aki több tanulmánykötetet is szerkesztett a tudós katonáról, Slavomír Micháleket, aki Štefánik tevékenységét diplomáciatörténelmi megközelítésben elemezte vagy épp Peter Machót, aki egészen kiváló kultusztörténelmi monográfiákat adott közre Štefánik recepciójáról és kultuszáról.

Ebben az egyébként is élénk, intenzív és magas színvonalú szakmai diskurzusban jelent meg Michal Kšiňan számos szempontból úttörő monográfiája. Hiszen nemcsak Štefánik európai jelentőségét és történelmi súlyát, de Kšiňan munkájának szakmai színvonalát is mutatja, hogy elsőként 2019-ben franciául jelent meg a könyv,¹ majd a neves angol Routledge kiadónál 2021-ben,² itt elemzett szlovák kiadásához pedig maga a szlovák köztársasági elnök, Zuzana Čaputová írt elegáns, méltató előszót.

Kšiňan egyik újítása, hogy egy fragmentált, problémacentrikus életrajzot készített: munkája szándékosan nem lineárisan, kronológiai sorrendben halad a főszereplő születésétől a haláláig, sőt mégcsak nem is az utóbbi időpontjánál zárul a vizsgálat, hanem jóval később (az olvasást könnyítendő épp ezért kapott helyet a könyv végén egy életrajzi kronológia is). Ez a módszer lehetőséget biztosít a szerzőnek arra, hogy fókuszáltan vizsgálja Štefánik életének a szerinte fontos kérdéseit. Štefánik személyiségének összetettségéből, életútjának dinamikájából fakadóan ugyanis szinte lehetetlen lenne egy egyenes vonalú narratívába rendezni ezeket a mélyelemzéseket. Hiszen Štefánik 39 év alatt, de főleg élete utolsó másfél évtizedében, amelyre a kötet is koncentrál, olyan életutat járt be, amely szó szerint példátlan volt nemcsak Magyarországon, de valószínűleg

¹ Michal Kšiňan: *L'homme qui parlait avec les étoiles: Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovaque de la Grande Guerre*. Paris, Eur'Orbem, 2019.

² Michal Kšiňan: *Milan Rastislav Štefánik. The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia*. London, Routledge, 2021.

Európában is. Nem is véletlen, hogy a szlovák populáris kultúra is felfedezte ezt, és képregények sora született róla (mi több, arcképe pólókra és zoknikra is felkerült). Azonban az alaphelyzet, amely egy rajzoló számára – aki akár egyetlen képpel meg tudja teremteni a kellő atmoszférát – kiváló alapanyagot szolgáltat, az igen komoly kihívás elé állítja a történészt. Hiszen egy kéziratban belül kell mélyére ásni a 19–20. századi francia csillagásztársadalom belső viszonyainak, az ecuadori, francia, cseh, orosz, brit, amerikai, olasz és román belpolitika apró rezdüléseinek, a francia szalonok belső világában működő szabályrendszereknek, a szabadkőműves páholyok működésének és még számos olyan kontextusnak, amelyek nélkül alig-alig értelmezhető ez a példátlan életút.

Kšičan négy nagy témakörre osztotta a könyvét, amelyben azonban nem a teljes életutat fedi le – munkája néhány, a korábbi életesemények felé tett kitérőtől eltekintve Milan Rastislav Štefánik életének utolsó 15 évére, a Franciaországhoz köthető 1904 és 1919 közötti szakaszra koncentrál. Kšičant tehát, ahogy azt ő maga ki is jelöli könyve előszavában, elsősorban a „szlovák nemzeti hős” érdekli, pontosabban, hogy Štefánik 24 és 39 éves kora között milyen tulajdonságok, hálózatok, kapcsolatok, események nyomán vált olyan megkerülhetetlen szereplővé, akit az új állam könnyűszerrel nemzeti ikonná emelt?

Az első fejezetben a társadalmi tőke Pierre Bourdieu-féle értelmezéséből kiindulva azt vizsgálja meg a szerző, hogyan és milyen hálózatokon keresztül hozta létre Štefánik a világháború előtt francia társadalmi kapcsolathálóját, hogyan transzformálta aztán társadalmi és kulturális tőkét gazdasági értelemben vett, majd politikai tőkévé, vagy hogyan használta fel társadalmi tőkájének fenntartásához érdeklődési körét és kedvteléseit (a csillagászatot, fotográfiát, gyűjtőszendvélyt és a művészeteket). Ez a vizsgálat azért fontos, mert csak így érthető meg, miképp tudta elérni a szegény evangélikus lelkész fiaként felnövő Štefánik, hogy a világháború kellős közepén két alig ismert cseh emigránst (Masarykot és Benešt) fogadjanak a francia döntéshozók, és miként tudta meggyőzni a gall politikusokat, illetve a nyugati közvéleményt a Közép-Európára vonatkozó elképzeléseik megvalóztatásáról. Így érthető meg az is, miképp tudott egyensúlyozni (végül a saját akaratát érvényesítve) az orosz és francia nagyhatalmi érdekek közt úgy, hogy eleinte mindkét hatalomnak más-más tervei voltak a cseh–szlovák kérdés világháború utáni rendezéséről.

A második fejezetben Kšičan Max Weber karizmatikus vezetői fogalmából kiindulva azt térképezi fel különböző esettanulmányokon és mikrovizsgálatokon keresztül, miképp hatott Štefánik a környezetére, vagyis hogyan működtette és töltötte fel tartalommal az első fejezetben bemutatott kapcsolathálókat. Komoly

figyelmet szentel például Štefánik nőkhöz való viszonyának, amely e kapcsolatháló egyik legfontosabb eleme volt. Az egyébként nem túl előnyös külsejűként jellemzett férfi ugyanis prágai éveitől kezdve lelkesen és sikerrel kereste gazdag, arisztokrata, jó kapcsolatokkal rendelkező és nagyhatalmú családok leányainak társaságát, és nem ritkán fogadott el nagy összegű támogatásokat is tőlük. Ez az alfejezet jó példa arra is, hogy Kšiňan sokszor – fenti alapvetése mellett is – kritikus szakmai távolságtartással viszonyul vizsgálatának tárgyához. Ritkán olvashatunk például nemzeti hősről olyan sorokat, amelyeket Kšiňan leír róla: „Štefánik flörtjei és gyakori szakításai impulzivitásának, a sztereotipikus viszonyoktól való félelmének eredményei voltak. A női visszajelzések bizonyosan megnyugtatták egocentrizmusát és nárcizmusát, mivel mindig a középpontban kellett lennie.” E fejezetben kiemelkedő Štefánik ecuadori missziójának az elemzése is, amelyben Kšiňan részletesen bemutatja, hogy Štefánik titkos kiküldetésének milyen geopolitikai kontextusa volt, és hogy épp az ő tárgyalásainak köszönhetően került francia érdekszférába a dél-amerikai ország.

A harmadik, leginkább „klasszikus” fejezetben Štefánik első világháborús katonai és politikai tevékenységét ismerhetjük meg, azonban Kšiňan – sok korábbi szerzővel szemben – nem veszi alapvetésnek, azaz Štefánik és Masaryk által már a kezdet kezdetén kitűzött célnak Csehszlovákia megalapítását, s inkább egy olyan politikai innovációnak tartja, amely részleteiben csak a háborús évek alatt kristályosodott ki.

Az utolsó nagyobb rész Štefánik identitását, illetve a halála után erről szóló politikai vitákat elemzi, rámutatva, hogy bár Štefánik messze nem volt elégedett az új köztársaság berendezkedésével, alapvetően nem volt a szlovák autonómiatörekvések híve, hanem a centralista csehszlovák államban erősítette volna a szlovák jelenlétet – a létrejött cseh dominancia helyett paritásos alapon. Az utolsó két alfejezetben két remek mikrovizsgálatot olvashatunk, amelyek két, Štefánikkal kapcsolatban gyakran felmerülő mítoszt járnak körbe. Az első a halálának körülményeiről szól, amellyel kapcsolatban még most is gyakoriak az összeesküvés-elméletek (például hogy a magyarok lőtték le a repülőgépet; vagy épp hogy a szlovákok, mert az olasz felségjelzésű gépet magyarnak nézték; Beneš lövette le; szándékosan lett öngyilkos). Kšiňan példás alaposággal és távolságtartással állapítja meg, hogy a repülőgép-baleset körülményeit az esetet kivizsgáló szervek hanyagsága miatt soha nem lehet már tisztázni, a különböző, alaptalan teóriákat viszont megnyugtatóan cáfolja. A másik alfejezet pedig Štefánik állítólagos szabadkőművességéről szól, amely szintén elterjedt, forrásokkal azonban egyáltalán nem igazolható elmélet volt, ráadásul sokkal több érv szól ellene, mint mellette.

Fontos megemlíteni még, hogy a szlovák nyelvű kötet, szemben a francia és az angol kiadással, bőséges képanyagot is tartalmaz. A képek azonban nem pusztán illusztrációk, hanem valós, interpretatív funkciójuk van, és kifejezetten sokat hozzátesznek a könyv szakmai minőségéhez. Egyrészt, mivel Štefánik elképesztő kapcsolathálózatába nem nehéz belegabalyodni, nagyon sokat segít, hogy a fontosabb szereplők arcképe is látható a könyvben. Másrészt pedig, mivel Štefánik abban a korszakban élt, amikor a fotográfia kikerült lassan a műtermek falai közül és tömegcikké vált, és mivel maga is lelkes fényképész volt, a gondosan kiválasztott felvételek révén az ő szemén keresztül is láthatjuk a világot, amely körbevette: használati tárgyait, lakását, érdeklődési köreinek fókuszait.

Kšišňan monográfiája a hatalmas, korábban nem látott méretű forrásbázis és új módszertani megközelítései segítségével sikerrel újítja meg a Štefánikkal kapcsolatos történelmi kánont, tár fel eddig csak felületesen ismert jelenségeket, emel be új témákat és cáfol meg makacs legendákat – könyve egyértelműen a legjobb Štefánik-életrajzok egyike. Bár Kšišňan munkájának az a kiindulópontja, hogy Štefánik nemzeti hős, könyve valójában ennél sokkal többről szól: arról, hogy ki volt az az *ember*, akit ma szlovák nemzeti hősként ismerünk.

Felhasznált irodalom

- Kšišňan, Michal: *L'homme qui parlait avec les étoiles: Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovaque de la Grande Guerre*. Paris, Eur'Orbem, 2019.
- Kšišňan, Michal: *Milan Rastislav Štefánik. The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia*. London, Routledge, 2021. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003091523>
- Kšišňan, Michal: *Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami*. Bratislava, Slovart, 2021.

Vákát

Trádlér Henrietta¹

Mikrotörténelem és életrajz

(Szeghy-Gayer Veronika: *Tost László, Kassa polgármestere*.
Kassa, Kassai Magyarok Fóruma, 2022.)

Nagy kíváncsisággal vettem kezembe Szeghy-Gayer Veronika legújabb kötetét. A munka Tost László, Kassa (Košice) polgármesterének életéről szól. Addig csak Tost Gyula nevét ismertem, Horthy Miklós szárnysegédjét, azonban édesapja, Tost László figurája is rendkívüli.

A szerző neve jól ismert a történettudományban. Korábban a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet munkatársa is volt, jelenleg pedig a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalom- és Pszichológiatudományi Központján belül működő Társadalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Fő kutatási témája a 20. század eleji várostörténet, a felső-magyarországi, illetve szlovákiai interetnikus kapcsolatok. Sajátos, az életrajz- és helytörténetírást ötvöző módszerét már disszertációjában is alkalmazta, amely a *Felvidékből Szlovenszko. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között* címmel jelent meg 2016-ban.² Ebbe a szemléletbe illeszkedik, hogy Szeghy-Gayer Veronika részt vett Molnár Miklós Kassára vonatkozó írásainak kiadásában is.³ A szerző munkásságának elismerését mutatja, hogy 2020-ban neki ítelték a Miskolci Akadémiai Bizottság és a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság Fiatal Kutatói Díját. Új kötetét a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatta, 2021-ben pedig megkapta a Duna-térségi és Közép-európai Intézet (*Institute für den Donauraum und Mitteleuropa – IDM*) és a kutatásért felelős osztrák tárca (*Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Forschung – BMBWF*)

¹ Ösztöndíjas kutató, Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet; Tradler.Henrietta@uni-nke.hu.

² Szeghy-Gayer Veronika: *Felvidékből Szlovenszko. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között*. Budapest, Kalligram, 2016.

³ Bukovszky László – Simon Attila – Szeghy-Gayer Veronika: *Kassától Koscicéig. Molnár Miklós-emlékkönyv*. Pozsony, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2020.

Duna-díját (*Danubius Young Scientist Award*) is, amellyel a dunai térséghez kapcsolódó tudományos munkákat jutalmazzák.⁴

A kiadói előszóban a Kassai Magyarok Fórumának elnöke, Hanesz Zoltán köszönti az olvasókat, amit a szerző egy szubjektív kutatástörténettel folytat. Ez utóbbi alapján a könyv egy közel hároméves kutatómunka eredménye, de kimondottan a szélesebb közönség számára íródott (és már a magyar eredeti szöveg elkészítése során kilátásban volt a szlovák fordítás lehetősége is).⁵ Erről árulkodik az is, hogy bár a munka végig jegyzetelt, és szakirodalmat is használ, a jegyzetapparátus híján van az idegen nyelvű, illetve módszertani szakmunkáknak. A kötet tehát inkább a *public history* kategóriájába sorolható, de szakönyvként is megállja a helyét. A műfaji kérdéseknél érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi években több kutatócsoport is kifejezetten keresi az utat a szélesebb publikum felé. Többek között az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (korábbi Magyar Tudományos Akadémia) keretében Erdélyi Gabriella vezetésével működő Lendület Családtörténeti Kutatócsoport is megfogalmazott ilyen célokat.⁶

A munka egyik szembeötlő jellemzője az is, hogy a korabeli fényképes ábrázolások – mintegy önálló életet élve – a kötet jelentős részét teszik ki. A kiadvány végén, a jegyzetek és a részletes bibliográfia után következő képjegyzékből világos, hogy a szerző gondos alaposággal szedte össze a fellelhető vizuális ábrázolásokat, legyen szó korabeli festményről, magánkézben, rokonoknál lévő fotóanyagról vagy levéltári forrásról. Ennek köszönhetően megelevenedik előttünk a történet helyszíne, a nevek mögött pedig megjelennek a családtagok arcai. A képek tehát nem csupán mellékletekként szerepelnek a munkában, hanem annak szerves részét képezik.

Szeghy-Gayer Veronikát egy Kassa belvárosában található épület, a Moyzes utca (egykori Rákóczi út) 16-os számú háza ihlette meg. Miközben a szerző egyre jobban elmélyedt a ház kutatásában, egy család története tárult fel előtte. Munkáját ugyan nem sorolja be a mikrotörténetbe, de annak módszertánát kimondatlanul is használja. A kérdésfeltevés is rokonítható azzal, amit a Mátay Mónika vezetésével a kassai Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetében folyó

⁴ Az itt bemutatandó művet a terület több neves szakértője lektorálta: Ablonczy Balázs (ELKH BTK TTI), Ötvös Anna (Márai-kutató, kassai történész) és Simon Attila (történész, a Fórum Kisebbségkutató Intézet igazgatója).

⁵ Lásd a Ma7 csatorna *Múzsza* című műsorát a televízió 2022. május 11-i YouTube-videóján (28:40-től): www.youtube.com/watch?v=b4dictWyAAE.

⁶ Lásd a Lendület Családtörténeti Kutatócsoport honlapját: <http://families.hu/>.

Beszélő Házak elnevezésű kutatás tűzött ki célként, hogy a felszínre hozza a kőszegi belváros impozáns házainak feledésbe merült lakóit. Ehhez a kutatók mikrotörténeti módszereket használva, léptéket váltva, a megfelelő gazdasági és társadalmi kontextusba helyezik el az elfeledett vagy éppen a nagyságuk miatt ikonná merevedett embereket a történelem színpadán.⁷ Az életütelelmzések során az olvasók cselekvő mivoltukban ismerhetik meg az adott térben egykor jelen lévő egyéneket. Noha Tost László ismert politikusként nem tekinthető klasszikus értelemben vett kisembernek, életútjában ugyanúgy fellelhetünk irracionális döntéseket, emellett számolnunk kell tudásunk hiányosságával is. A mikrotörténeti irányzat egyik sajátossága az is, hogy nyitva hagy kérdéseket. Az egyéni tapasztalatra, cselekedetekre és akaratra összpontosítva olyan életutakat vázolhatunk fel a megfelelő történeti kontextusban, amelyek már csak önmagukban is magyarázó erejük lehetnek.⁸

Tost esetében a Szeghy-Gayer által választott megközelítésben az a legnagyobb kérdés, hogy miért is gyilkolták meg a nyilasok. A cím, *Tost László, Kassa polgármestere* azonban indirekt módon két másik kontextust is előtérbe helyez. Egyrészt azt, hogy az emlékezetben élő képpel szemben a főszereplő voltaképpen csak fél évig, 1938 novembere és 1939 májusa között volt Kassa polgármestere, viszont ennél jóval hosszabb ideig működött alpolgármesterként. Nem elég tehát a politikai pályájából a polgármesterséget kiemelni. Másrészt, ha ennek nyomán azt kérdezzük, miért is volt olyan rövid ideig a városvezetői székben, azt találjuk, hogy Tost László a zsidótörvények korlátozó rendelkezéseit etikai, társadalmi és gazdasági hatásaiban is olyannyira vállalhatatlannak találta, hogy azok alkalmazását lényegében megtagadta, s ebben a helyzetben lemondott tisztségéről.

Különösen nehéz feladat a történész számára, amikor kutatásának tárgya „rejtőzködik”.⁹ Márpedig Szeghy-Gayer Veronikának nem volt egyszerű

⁷ Mátay Mónika: *Beszélő Házak Kőszegen: a módszerről*. In Varga László – Lugosi András (szerk.): *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv XIV*. Budapest, (k. n.), 2020. 227–251.

⁸ Thomas Robisheaux – Thomas V. Cohen – István M. Szijártó: *Microhistory Today. A Roundtable Discussion. The Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 47. (2017), 1. 7–52.

⁹ E sorok szerzője különösen respektálja az ehhez hasonló törekvéseket, amihez személyes adalékként hadd jegyezzem meg, disszertációm írásakor cselédeletutakat állítottam össze, biográfijuk rekonstruálása rendkívül nehéz volt, személyes források, egodokumentumok hiányában. Lásd Trádlér Henrietta: *A budapesti házi cselédség társadalomtörténete a 19. század közepétől a 20. század közepéig. Cselédbiográfia-értelmezések*. PhD-disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2022.

dolga, hiszen Tost Lászlónak nem maradt fenn személyes hagyatéka, egodokumentuma, így alakját a kortársak írásaiból, visszaemlékezéseiből, korabeli írásokból tudta csak rekonstruálni a szerző. Volt azért olyan időkor – elsősorban az 1925 és 1938 közötti évek –, amelyhez nagyobb volt a merítés, több forrást sikerült találni. A forráshiány problémája mellett azonban a kutató azt is „bevallja”, hogy nem nézte át tüzetesen a prágai és a pozsonyi levéltárban a Tost névre vonatkozó anyagokat.¹⁰ Amellett, hogy ez további évek kemény kutatómunkáját jelentette volna, korántsem biztos, hogy a befektetett munka meg is térült volna – ez tehát racionális döntés volt.

Az összesen 217 oldalas munka tizenöt önálló, rövidebb-hosszabb fejezetből áll. A fejezetek igen olvasmányosak, a stílus magával ragadó. A kötet tematikailag a fő elemzési szempontok mentén négy részre osztható. Ezek a család társadalmi beágyazottsága, társadalmi mobilitása (I–II. fejezet), az egyén személyisége (III–X. fejezet) és a meghatározó történeti fordulópontok közötti kapcsolat (XI–XIII.), valamint a család és Tost László emlékezete (XIV.).

A mű első negyede – kronologikusan haladva – Tost László dédapjától kezdi el feltárni a család történetét, és a 18–19. század fordulójától mutatja be gyarapodásukat és társadalmi mobilitásukat. A Magyarországon született Tost fivérek kertészdinasztiából származtak, apjuk császári főkertész volt. A fiúk is kitanulták ezt a mesterséget, valószínűleg igen jól, mivel a későbbi kassai polgármester dédapja, Carl, a Margit-szigetet és az alcsúti kastélyparkot telepítette be növényekkel. Sajnos a dédapa munkássága az 1838-as árvíz következtében mára eltűnt. Értelmezést olvashatunk a kertészszakma szerepéről és jelentőségéről, ugyanis a 18–19. század fordulóján jó néhány szakma alapos ismeretét követelte meg a kertészet, amelyekbe beletartozott az építészetben, mezőgazdaságban, geometriában, matematikában, régészetben, esztétikában való jártasság. Mindemmel a szerző látványosan jeleníti meg a korabeli Pest-Budát és Alcsútot, mégpedig nemcsak írásban, hanem képekkel is ábrázolva, segítve elképzelni a korabeli tájat.¹¹

Már a kötet eme részére is jellemző, hogy a család a történelem viharában jelenik meg az olvasó előtt, vagyis a szerző a korabeli problémák – például tüzvész, kolera, éhínség – tükrében ábrázolja az egyént és a családtagokat. Károly, Tost László édesapja és Graf Jusztinia, az édesanya gyerekvállalását a kolerajárványok és tüzvések nehezítették, amikor 1875. április 4-én, a Sáros vármegyei

¹⁰ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 188–191.

¹¹ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 15–27.

Zborón (Zborov, ma Szlovákia) megszületett Tost László. Az édesapa meghatározó személyiségnek számított a helyi közösségben, de a család a 19–20. század fordulóján – a négy gyermekkel együtt – Kassára tette át székhelyét.¹²

A könyv második negyede Tost László alakjára, személyiségére fókuszál. Megismerhetjük azt a történeti, társadalmi hátteret, ahol a későbbi polgármester felnőtt. Tost László 1881-ben kezdte meg tanulmányait a Sáros vármegyei egyházi népiskolában, és ebben az időszakban tanult meg szlovákul is, megalapozva ezzel későbbi tisztviselői pályáját. Nyelvtudásával ugyanis előnybe került sok magyar társához képest.¹³ Szeghy-Gayer a kötet egészében szinte plutarkhoszi sorvezetővel, párhuzamosan vázolja fel a két testvér életét, Lászlót és Barnabását, ami nemcsak fiatalságuk, hanem későbbi pályájuk taglalásában is megmutatkozik. Egy példa a gyermekkorukból: míg László rossz tanuló volt, meg is bukott francia nyelvből és rajzból, ami miatt iskolát is kellett váltania, addig a kisebbik testvér, Barnabás kitűnő tanuló volt, és ösztöndíjakat nyert. Esetükben tudatos karrierépítésről beszélhetünk, ugyanis az édesapa a rosszul tanuló Lászlóból gazdatisztet akart nevelni, ellenben az éltanuló Barnabás a hit szolgálatába állt, és magas rangú pap lett belőle. Tost László csak 1916-ban, közel 40 évesen tette le a köztisztviselői állás feltételül szolgáló érettségét.

Tost László 1902-ben jegyezte el Horváth József – 1848–1849-es huszárhadnagy veterán – legkisebb lányát, Máriát. Az öcs ekkor Sátoraljaújhelyen volt plébános, ő adta össze a fiatal párt. Tost jó partinak számított: bár nem volt érettségije, de tisztos jövedelemmel és széles kapcsolati hálóval rendelkezett. A fiatalok Bányavölgybe, Tost szülőfalujába költöztek. Ez a döntés azonban kudarcokkal is járt. A fiatal és művelt feleség számára Bányavölgy nem lehetett túl vonzó, a fiatal férj pedig nem tudott létrehozni olyan mintagazdaságot, amilyenre az iskolai tanulmányai nyomán képesnek érezte magát, Bányavölgy és környéke ugyanis erre alkalmatlan volt.¹⁴ Ennek ellenére Tost tovább lépdelt előre a ranglétrán, és jelentések írására kérték fel a vármegye északi részének gazdasági helyzetéről. Végül a feleség fellélegezhetett, hiszen amint a legidősebb gyerek iskolaérett lett, Kassára költöztek. Ráadásul 1909-ben Tost László bekerült a közigazgatásba, ami igen fontos lépést jelentett számára. A költözés teljes életmódváltással járt, a család a vidéki élettérből urbánus miliőbe került. A feleség apjának halálát követően bérház építésébe kezdtek – kétemeletes házat

¹² Szeghy-Gayer (2022): i. m. 27–45.

¹³ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 45–57.

¹⁴ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 45–57.

építeni ekkor bátorságra vallott Kassán. Az örökség nem is volt elég, így a család hitelbe verte magát. A bérház viszont olyannyira impozánsra sikeredett, hogy Kassa egyik meghatározó épületévé vált. Noha a bérház kezelése többletköltségekkel, magas tűzbiztosítással stb. járt,¹⁵ mindenképp az elithez való tartozást jelentette.

Az első világháború kitörését követően Tostot mint nélkülözhetetlen tisztviselőt felmentették a sorkatonaság alól. A háborús veszteségek azonban a családot is érintették: László testvérenek, Ervinának kolerában halt meg az orvos férje. Az 1918 végi csehszlovák megszállás után az új hatóságok minden tisztviselőt köteleztek a szlovák nyelv elsajátítására. Ha pedig nem voltak hajlandók megtanulni szlovákul és felesküdni az új államra, akkor elbocsátották őket állásukból. Tost családos, hitellel rendelkező emberként a helyén maradt, és a könyvből is kiderül, hogy nyelvi nehézségei nem voltak.¹⁶ A szerző nagy empátiával, érzékletesen mutatja be a Tost család helyzetét, illetve a László előtt álló nehéz döntést. A családot a monarchia szétesése kettészakította: bár a fivérek életútjai még ekkor is keresztezték egymást, mégis teljesen különböző irányba tartottak. Míg Lászlót Alsókubinra vezényelték, addig Barnabás közéleti súlya a Keresztényszocialista Pártban erősödött, és urbánus közegeben élt.¹⁷ Mind a két testvér közismert és elismert volt a maga közegeiben: ők voltak az ellenzéki magyar politika világi, illetve egyházi arcai, akiknek ott a helyük a második világháború előtti Kassa meghatározó személyiségei között.

Külön kiemelhető a szerző azon törekvése, hogy világtörténeti kontextusba helyezze az egyéni életutakat. Így például azt, hogy 1933-ban Hitler hatalomra jutásakor Tost László alpolgármester lett, aki felszólalt a betelepült cseh és szlovák hivatalnokok adómentessége ellen, vagy a városi költségvetés hiánya miatt hallatta hangját.¹⁸

Ugyanakkor a kötetben több olyan rész is található, amelyeket talán jobban is kifejtethetett volna a szerző. Tost László identitása például nem kap elég határozott kontúrokat, igaz, azt olvashatjuk, hogy kiállt a magyar szavazók mellett, ami növelte népszerűségét. Kétségtelen, hogy Tost magyar és kassai identitása is erőteljesen megjelenik pályája során, ezzel együtt az identitás kérdésének több helyet is lehetett volna szentelni: mennyire volt a két világháború közötti Kassa

¹⁵ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 67–81.

¹⁶ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 89–99.

¹⁷ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 99–111.

¹⁸ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 111–125.

hasonló a monarchiabeli multikulturális közegehez? Vagy mikor és milyen mértékben tért el tőle? Az is kérdés maradt, hogy Tost milyen álláspontot képviselt az 1941. június 26-ai kassai bombázás kapcsán vagy Magyarország háborúba lépéséről a németek oldalán. Hogyan vélekedett erről, mit élt át? Természetesen lehet, hogy a szerző nem rendelkezett elegendő forrássanyaggal a kérdéskör mélyebb elemzéséhez. Annyit mindenesetre megtudunk, hogy Tost 1000 pengőt kapott az államtól, amit legjobb belátása szerint szétoszthatott a kassai bombázás károsultjai között. Majd egy hirtelen ugrás után már 1944-ben járunk, amikor Kassa már nem volt biztonságos, a család nőtagjait pedig Magyarországra küldték a férfiak. Itt talán jobban ki lehetett volna emelni a Tost család befolyását és kapcsolati hálóját, mert csak sejteni lehet, hogy tagjainak jó kapcsolatai voltak a magyar elittel. Ez a gondolat később egyértelművé válik, amikor a szerző külön fejezetben tárgyalja Tost László legidősebb, Gyula nevű fiának történetét.¹⁹ Gyula intelligens, művelt katonatiszt volt, aki 1918 után Magyarországon telepedett le. Elvégezte a Ludovika Akadémiát, majd (a trianoni békepontok miatt hivatalosan Ludovika Akadémia Tiszti Továbbképző Tanfolyamnak nevezett) Hadiakadémiára is felvételt nyert. Repülőtisztai képzésén ismerte meg Horthy Istvánt, akivel közeli barátok lettek. 1942-ben a kormányzó szárnysegédjévé nevezte ki. Gyula az 1944-es kiugrási kísérletben is részt vett, de annak kudarca után – a német fogságot elkerülendő – föbbe lőtte magát.

1944 őszén beigazolódott Tost László egyik legsötétebb félelme: a nyilasok Kassán is hatalomra jutottak. Tisztogatásokba kezdtek, s ennek során Tostot is elrabolták: egy nap fekete autóval nyilasok várták a háza előtt, elhajtottak vele a városszéli erdőbe, ahol kilökték a kocsiból és belelőtték. A férfi azonban túlélte a lövéseket, és segítséget tudott kérni, de a kijárási tilalom miatt csak másnap kaphatta meg a megfelelő ellátást. Testvére, Barnabás ment érte egy mentőautóval. Az ekkor már expolgármestert megműtötték, később azonban behalt sérüléseibe. Szeghy-Gayer részletesen, ám tapintatosan közli olvasóival a merénylet részleteit, kifejezetten jól felépítve ezt a szálát. A történész nem tud biztos választ adni azzal kapcsolatban, hogy miért is ölték meg Tostot. Egy lehetséges értelmezést azonban megoszt olvasóival, miszerint Tost ellenállócsoportot szervezett Kassán, s a csoport tagjait sorra végezték volna ki a nyilasok. Ám a könyv szerzője szerint mégsem erről volt szó: Tost valószínűleg rendelkezett olyan kapcsolati hálóval, hogy segítse a rendszer üldözöttjeit, de mindenképp

¹⁹ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 159–167.

érdekes, hogy likvidálását nem első körben hagyták jóvá, ezért végezhetek vele a leírtak alapján.

A könyv utolsó negyedében, amely a kutatástörténeti kitekintést leszámítva egy fejezetet ölel fel, az özvegyen maradt nők sorsát ismerhetjük meg röviden²⁰ – a szerző talán ezt a női szálát is folytathatta volna nagyobb terjedelemben. Az özvegy a férje halálakor Bábólnán lakott a lányával és unokáival. Amikor úgy döntött, hogy visszatér Kassára, azzal kellett szembesülnie, hogy a házába menekülteket költöztettek. Noha harcolni kezdett a tulajdonáért, hamarosan az ő kitelepítéséről is döntöttek a csehszlovák hatóságok. Az épület az 1970-es években a „népek közötti barátság háza” lett, felújították, a kommunista-internacionalista nevelés és az orosz nyelvtudás elmélyítésének színhelyévé vált. A Tost örökösökkel osztályidegenként bánt a rendszer. A családtagok közül volt, aki a tengerentúlra disszidált, mások az országban maradtak. Tost László özvegye mind a négy gyermeküket eltemette, a családi tragédia tehát végig beárnyékolta sorsukat. A múltról ezért sokáig nem is beszéltek.

Tost László életrajza nem csak egy emberi kapcsolatokkal és a történelem eseményeivel átszőtt, megrendítő családtörténet. A munka szakszerűen kikutatott, élvezetesen megírt olvasmány a történelem iránt érdeklődőknek, és tökéletesen illeszkedik azokba a tudományos törekvésekbe, amelyeknek célja, hogy a kutató a szélesebb publikum számára is alkosson, ne csak „elefántcsonttoronyában ülve” közölje szakkikkeit. Ebből kifolyólag a mű nemcsak a kassai polgárokhoz, hanem minden érdeklődőhöz szól.

Felhasznált irodalom

- Bukovszky László – Simon Attila – Szeghy-Gayer Veronika: *Kassától Koscicéig. Molnár Miklós-émlékkönyv*. Pozsony, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2020.
- Mátay Mónika: Beszélő Házak Kőszegen: a módszerről. In Varga László – Lugosi András (szerk.): *URBS. Magyar Várostartörténeti Évkönyv XIV*. Budapest, 2020. 227–251.
- Robisheaux, Thomas – Thomas V. Cohen – István M. Szijártó: Microhistory Today. A Roundtable Discussion. *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 47. (2017), 1. 7–52. Online: <https://doi.org/10.1215/10829636-3716566>
- Szeghy-Gayer Veronika: *Felvidékből Szlovenszko. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között*. Budapest, Kalligram, 2016.

²⁰ Szeghy-Gayer (2022): i. m. 178–188.

Szeghy-Gayer Veronika: *Tost László, Kassa polgármestere*. Kassa, Kassai Magyarok Fóruma, 2022.

Trádler Henrietta: *A budapesti házi cselédség társadalomtörténete a 19. század közepétől a 20. század közepéig. Cselédbiográfia-értelmezések*. PhD-disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2022.

Vákát

III. RÉSZ

TÁJ ÉS EMBER

A képen: Barka kutya Pörböly közelében, a Gemenci Erdő- és Vadgazdaság Zrt. területén.

Forrás: Balogh Róbert, 2022 (Mihalovics Éva engedélyével)

Vákát

Borbély Sándor¹

Informalitás, gazdasági stratégiák és lokális tájhasználati gyakorlatok²

A tanulmány alapvetően két téma: az informális megélhetési stratégiák, vagyis az állam által nem vagy csak részben ellenőrzött (a családi informális önellátó élelmiszer-termeléstől, a feketefoglalkoztatáson és a külföldi munkavállaláson át egészen az illegális határvidéki csempészetig terjedő) gazdasági cselekvéseket, valamint a lokális ökológiai rendszerek közötti kapcsolatokat vizsgálja. Annak elemzésével foglalkozik tehát, hogy a posztszocializmus – vagyis a tervgazdaságból a kapitalista piacgazdaságba való elhúzóódó átmenet – éveiben Kárpátalja határvidéki régiójában a vidéki, falusi háztartások milyen hétköznapi gazdasági adaptációs technikákat alakítottak ki, és azok miként integrálódtak egy átfogóbb lokális ökológiai (környezeti) erőforrásgazdálkodási rendszerbe.

Jelen írás – Moerlein és Carothers álláspontját követve – az adaptációt nem szűk értelemben vett (biofizikai tényezők által irányított és izolált) jelenségként, hanem a „változás teljes környezetét”³ magában foglaló komplex rendszerként közelíti meg, amelybe a környezeti tényezőkön túl a hétköznapi megélhetési stratégiák, a szegénység, a kulturális normák, a hierarchikus társadalmi viszonyok és egyéb lokális történeti-gazdasági feltételek is beletartoznak. Az általam vizsgált kárpátaljai településeken a posztszocialista időszakban ilyen – széles értelemben vett – külső tényezőknek tekinthetők például az ukrán állam súlyos kapacitási problémái; a formális intézmények (gazdasági, politikai, szociális és pénzügyi rendszerek) tartós válsága; az informális (nem állami) gazdasági

¹ Tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet; borbely.sandor@abtk.hu.

² A tanulmány elkészítését az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet 57001 témaszámú Lendület-pályázata (LenDuLeT_2020-56), továbbá a *Kárpát-medencei közösségek társadalmi és kulturális rugalmasságának/ellenálló képességének vizsgálata. Néprajzi kutatások a nemzeti örökség és a hagyományok szolgálatában* című kutatási projekt támogatta.

³ Katie J. Moerlein – Courtney Carothers: Total Environment of Change. Impacts of Climate Change and Social Transitions on Subsistence Fisheries in Northwest Alaska. *Ecology and Society*, 17. (2012), 1. 10.

stratégiák popularizálódása és fokozatos standardizálódása; vagy akár azoknak a történetileg kialakult egyenlőtlen birtokviszonyoknak (a gazdasági erőforrásként rendelkezésre álló termőföld, tulajdon vagy annak hiánya) a rögzülése is, amelyek az elmúlt években a határvidéki magyar falvak, vidéki települések fejlődési lehetőségeit alapvetően meghatározták.

Tanulmányomban amellet kívánok érvelni, hogy a – tágan értelmezett – környezeti (gazdasági, politikai, szociális, ökológiai) változások a lokális társadalmakban hierarchikus adaptációs rendszereket alakítanak ki, amelyen belül a gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás – az általam vizsgált kárpátaljai településeken legalábbis – felülírja az ökológiai adaptációt és az ahhoz kapcsolódó természetvédelmi szempontokat. A posztoszocialista átmenetben kialakult hétköznapi túlélési technikák ily módon a határvidéki falvakban a tájváltozás mozgatórugóiként, s végeredményben az ökológiai válságjelenségeket újratermelő egyik meghatározó helyi intézményekként működnek.

Ezzel kapcsolatban tanulmányom a következő három kérdésre keresi a választ:

1. Milyen sajátos informális gazdasági stratégiákkal, adaptációs technikákkal alkalmazkodtak az érintett kárpátaljai magyar településeken a rendszerváltás utáni strukturális változásokhoz (foglalkoztatási válság, privatizáció, új tulajdon- és birtokviszonyok) a helyi népesség tagjai?
2. Milyen kortárs tájhasználati gyakorlatok jellemzők a helyi társadalomban élő népességre – ezen belül különösen a mezőgazdasági termelésre specializált háztartásokra?
3. Hogyan befolyásolják a lokális, vidéki és falusi életvilágokon belüli ökológiai viszonyokat a periférikus, határvidéki terekben az informális gazdasági cselekvések? Másként megfogalmazva: miként illeszkednek egymáshoz a gazdasági és egyéb („környezeti”, „természeti”) kockázatkezelési stratégiák, adaptív viselkedések?

Az alábbiakban elsőként a kutatás helyszínét mutatom be röviden. Ezt követően a vizsgálat elméleti-fogalmi kereteivel, majd pedig azoknak a strukturális feltételeknek (lokális gazdasági, politikai, társadalmi viszonyoknak) az ismertetésével foglalkozom, amelyek szerepet játszottak abban, hogy a posztoszocialista időszakban a vizsgált településeken a helyi társadalom tagjai divergens erőforrásgazdálkodási és tájhasználati gyakorlatokat, illetve multiplikatív (többszintű) adaptációs modelleket dolgoztak ki.

A vizsgálat helyszíne (regionális és lokális kontextusok)

Ukrajnában az ország keleti megyéiben 2014-től kibontakozó nemzetközi geopolitikai konfliktus (az úgynevezett ukrán–orosz hibrid háború) és a belpolitikai feszültségek az elmúlt években nagyon súlyos politikai, gazdasági és szociális válság kialakulásához vezettek.

A Világbank adatai alapján 2020-ban Ukrajnában az egy főre jutó bruttó hazai termék vásárlóerő-paritáson számolva (*purchasing power parity*, a továbbiakban: PPP) mindössze 82,6%-át érte el az ország függetlenné válásakor (1991. augusztus 24-én) mért szintnek.⁴ Ukrajna ezzel a gazdasági teljesítménnyel az elmúlt években nemcsak a közép- és kelet-európai országok között, de a kontinens egészét tekintve is az egyik legszegényebb, gazdaságilag legkevésbé fejlődő szuverén nemzetállam volt.⁵ Ezt a helyzetet tovább súlyosbítja, hogy az ukrán nemzetgazdaságon belül az árnyék- vagy feketegazdaság mértéke – az elmúlt néhány évben tapasztalható lassú csökkenés ellenére – továbbra is kifejezetten jelentős: Ukrajna Gazdasági Minisztériuma szerint 2019-ben az országban a GDP mintegy 28%-a, 2020-ban pedig 30%-a a nem hivatalos gazdasági szektorból származott.⁶

Mindeközben a Krím félsziget elvesztése, valamint a kelet-ukrajnai ipari övezetek (Donyeck, Luhanszk) katonai megszállása az ország egész területén a lakosság élet-színvonalának drasztikus csökkenését és gazdasági marginalizálódását okozta, amit

⁴ Amíg 1991-ben az egy főre vetített GDP (PPP) összege 14 968 dollár volt, addig 2020-ban ugyanez az összeg mindössze 12 376 dollárt tett ki. World Bank: GDP per Capita, PPP (Constant 2017 International \$) (2022. szeptember 16.).

⁵ IMF: List of European Countries by GDP per Capita, PPP. *Statistics Times*, 2020. február 29.

⁶ Міністерство економіки України: Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у січні-вересні 2021 року. [Ukrajna Gazdasági Minisztériuma: Az árnyékgazdaság fontosabb tendenciái Ukrajnában 2021 január–szeptemberében] (2022. június 15.) Több kutató a mai ukrán feketegazdaság méretét a hivatalos kimutatásokban szereplő adatoknál jóval nagyobbak tekinti. Amíg például Ukrajna Gazdasági Minisztériuma az illegális gazdasági tranzakciók szintjét 2015-ben az ukrán GDP mindössze 35%-ában, 2017-ben a 32%-ában, 2018-ban pedig csupán a 28%-ában határozta meg, addig Medina és Schneider a feketegazdaság GDP-re vetített arányát az országban 2015-ben 42,9%-ra, Abel Polese és szerzőtársai 2017-ben 38,3%-ra, 2018-ban pedig 38,5%-ra becsülte. Lásd Leandro Medina – Friedrich Schneider: Shadow Economies Around the World. What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Paper*, 18. (2018), 17. 75; Abel Polese et al.: Presenting the Results of the Shadow Economy Survey in Ukraine While Reflecting on the Future(s) of Informality Studies. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 30. (2022), 1. 110.

minden bizonnyal a 2022. február 24-én indított teljes körű orosz invázió – nemcsak rövid, de feltehetően középtávon is – tovább mélyít majd.⁷

Ezek és más – tetszőlegesen tovább idézhető – indikátorok alapján úgy tűnik, hogy Ukrajnában nem csupán a kilencvenes évek elejétől elhúzódozó intézményes reformok, de általánosabb értelemben: maga a posztszocialista transzformációs folyamat egésze is alapvetően kudarccal végződött.⁸ Ebből a szempontból a legutóbbi évekig a posztszocialista ukrán nemzetállamot azok közé a diszfunkcionális államok – más szakirodalmi kifejezések alapján: „gyenge” (*weak*), „törékeny” (*fragile state*), „sikertelen” (*failed state*), „kvázi” (*quasi-state*),⁹ „pszeudó” (*pseudo*) államok – közé sorolhattuk, ahol a formális irányítási rendszer zavarai (tehát a politikai rendszer instabilitása, a legitimációs és jogállamisági deficit, a magas korrupciós szint, a növekedő szegénység, a leépülő infrastruktúra stb.) miatt az állam sok esetben egész egyszerűen nem volt képes ellátni alapvető feladatait.

Az elmúlt három évtizedben az állam intézményes válsága, diszfunkcionális működése fokozottan érvényesült az ország hatalmi erőterétől, centrumterületétől több száz kilométerre lévő, periférikus vagy hátrányos helyzetű régióiban. Több szempontból ilyennek volt tekinthető a vizsgált nyugat-ukrajnai térség, Kárpátalja

⁷ Az Oroszország által 2022. február 24-én Ukrajna ellen indított katonai expanzió mikroszintű és komplex (gazdasági, szociális, kulturális, politikai) hatásait jelenleg nem ismerjük. Alapos empirikus kutatások és hiteles adatok hiányában előzetesen mindössze annyit feltételezhetünk, hogy az említett esemény a kutatott nyugat-ukrajnai régióban is – talán a korábbi évekhez képest is – sokkal súlyosabb válságot és újszerű etnodemográfiai folyamatokat (etnikai átrétegződés, népességszere, újszerű internetikus konfliktusok, társadalmi dezintegráció stb.) indíthat el. Tekintettel arra, hogy az adott jelenségek értékeléséhez hiteles információkkal jelenleg nem rendelkezünk, továbbá figyelembe véve azt a körülményt, hogy a tanulmány alapjául szolgáló empirikus terepmunkát a tiszaháti településeken az orosz–ukrán háború előtti években (2021-ben) zártam le, jelen tanulmányban az informális gazdasági gyakorlatokat kizárólag csak az Ukrajna katonai megszállása előtti időszakban vizsgálom.

⁸ Karácsonyi Dávid: Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”. *Tér és Társadalom*, 32. (2018), 4. 57.

⁹ Az említett fogalmak eltérő jelentéstartalmáról és alkalmazásának területeiről megfelelő áttekintést ad például Robert I. Rotberg: *Failed States, Collapsed States, Weak States. Causes and Indicators*. In Robert I. Rotberg (szerk.): *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, Brookings Institution Press, 2003; Valentin Conjaú – Alina-Irina Popescu: *Analysis of Failed States. Some Problems of Definition and Measurement*. *The Romanian Economic Journal*, 10. (2007), 25. 113–132; Robert H. Jackson: *Quasi-States. Sovereignty, International Relations, and the Third World*. New York, Cambridge University Press, 1990; Joel S. Migdal: *Studying the State*. In Mark Irving Lichbach – Alan L. Zuckerman (szerk.): *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

is, amely egyfelől – részben az itt élő multikulturális, eltérő nyelvű és többes nemzetállami kötődésű lakosság révén – történetileg is elkülönült Ukrajna más régióitól, másfelől sajátos földrajzi elhelyezkedése következtében egyidejűleg több ország (Ukrajnán kívül Magyarország, Szlovákia, Románia, Lengyelország) határvidéki perifériaterületéhez, interferenciazónájához tartozik. 2020. január 1-jén az adott régióban élő lakosság havi átlagkeresete nominálisan 9112 hrivnya (kb. 91 000 forint) volt, ami az országos átlagtól (10 727 hrivnya/fő) 15,1%-kal, a Kijev megyei jövedelmektől (11 267 hrivnya/fő) pedig 19,2%-kal maradt el.¹⁰ 2014-től az alapvető élelmiszerek és a lakossági energia (a gáz és villany) árai ugyanakkor itt is – a népesség alacsony teherviselő képessége ellenére – fokozatosan növekedtek; jelenleg megközelítik, esetenként el is érik a szomszédos országok árszínvonalát. Az ország – ennek részeként pedig az adott régió – gazdasági fejlettségét és az itt élő népesség szociális, egészségügyi ellátásának alacsony színvonalát azonban talán ennél is szemléletesebben fejezi ki az a kiragadott adat, hogy 2017-ben az ukrán állampolgárok születéskor várható élettartama mindössze 72 év (a férfiaknál 67, a nőknél 76 év) volt,¹¹ ami mintegy 2–7 évvel maradt el a régióban megfigyelhető átlagtól.¹²

A kutatás konkrét helyszíne, ahol több éve (2007 óta) végzek rendszeresen antropológiai terepmunkát és módszeres empirikus adatgyűjtést Kárpátalja dél-alföldi, tiszaháti régiója (Tiszabökény/Тисобикень, Farkasfalva/Вовчанске, Tiszapéterfalva/Пийтерфолво, Tivadar/Федорове, Forgolány/Форголань). Ez a mikrorégió a Nagyszőlősi járásban, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt területen található, közel azonos (10–12 km) távolságra az ukrán–magyar, valamint az ukrán–román hivatalos közötti határátkelőhelyektől.

A 2001-es legutolsó, hivatalos ukrán népszámlálás adatai szerint az általam vizsgált öt falu összlakossága 5122 fő. Ennek abszolút többsége, azaz 96,4%-a (4942 fő) magyarnak vallotta magát, míg az ukrán és roma népesség együttes aránya – a megyei szintű adatoknak megfelelően – egyik településen sem haladta meg

¹⁰ Державної служби статистики України: *Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2020 році*. [Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat: *Havi átlagjövedelem régióként 2020-ban*] (2022. március 1.)

¹¹ М. Б. Тімоніна (Тімоніна, Марія В.) (szerk.): *Демографічний щорічник. Населення України за 2017 рік. (Demographic Yearbook. Population of Ukraine 2017.)* Київ (Kyiv), Державна служба статистики України. Державної служби статистики України (State Statistics Service of Ukraine), 2018. 53.

¹² 2017-ben a születéskor várható élettartam Csehországban 79, Lengyelországban 78, Magyarországon 76, Romániában 76, Fehéroroszországban pedig 74 év volt. World Bank: *Life Expectancy at Birth, Total* (2017 Year) (2022. szeptember 16.).

a 3,6%-ot (3,45 és 0,15%).¹³ A településcsoporton általam készített census szerint a roma lakosság népességen belüli aránya 2001-ben a hivatalos adatoknál azonban valamivel magasabb, 8,3% (438 fő) volt. Az elmúlt húsz évben – részben a Kárpátalja egészét érintő nagyon rapid és mélyreható etnodemográfiai folyamatok (nemzetközi elvándorlás, alacsony reprodukció, természetes fogyás stb.) következtében – a magyar lakosság száma drasztikusan csökkent, a roma lakosságé pedig szignifikánsan nőtt. (Azonban ezeket a változásokat és tendenciákat – hivatalos és hiteles statisztikai adatok, felmérések hiányában – sajnos nem tudjuk pontosan megragadni.)

1. ábra: A vizsgált tiszaháti magyar települések földrajzi elhelyezkedése

Forrás: Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajz-tudományi Intézet, Nemerckényi Zsombor szerkesztése

¹³ Molnár József–Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Ungvár, Poli-Print, 2005. 83–84.

A vizsgált települések közül Tiszapéterfalva 1958-tól – a tiszaháti falvak adminisztratív-gazdasági összevonása miatt – négy másik település (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) mikroregionális központja, ahol a régió egyik legnagyobb kollektív gazdasági üzeme – a Péterfalvi Határőr kolhoz – működött. Az öt falu humán erőforrásait és gazdasági javait (földterület, munkaerő, jószágállomány, termelési eszközök) magában foglaló péterfalvi kolhozhoz 1978-ban két település (Nagypalád/Велика Паладь és Fertősalmás/Фертешолмаш) mezőgazdasági nagyüzemeit is hozzácsatolták. Az így kialakított nagyüzem az 1980-as évektől a vidék legnagyobb munkáltatója volt, ahol az alkalmazottak mintegy 6646 hektáron végeztek szántóföldi növénytermesztést, valamint nagyüzemi állattartást (szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztést).¹⁴ A péterfalvi kolhozban a hatvanas évek végétől számos gyárüzemet (téglagyárat, konzervgyárat, húsfeldolgozó, optikai, huzalkötegelő-, fűrészüzemet, IKEA-bútorüzemet, horgász- és sportszergyárat) hoztak létre. Így a kezdetben kifejezetten agrárprofilú gazdaság 1980-ban már összbevételének 60%-át az ipari termelésből állította elő. A tiszaháti településeken az ipari bér munka évtizedeken át több száz családnak biztosította a mindennapi megélhetést.

A tiszaháti magyar falvakban az 1990-es években a poszt szocialista gazdasági, politikai átmenet nagyon erőteljes és tartós foglalkoztatási, illetve megélhetési válságot teremtett. Így az itt élő lakosság – a kollektív gazdaság ipari és mezőgazdasági üzemeinek, termelési egységeinek a leépülése következtében – számos újszerű, alternatív jövedelemteremtő stratégia (csempészet, határvidéki csencselés: ruha-, áru- és használcikk-kereskedelem, külföldi vendégmunka stb.) kialakítására kényszerült. Az ilyen és ehhez hasonló, az állam (formális) szervezeti keretein kívüli – vagyis az adózást, a nyilvántartást és egyéb szabályozást elkerülő – hétköznapi informális technikák, mint például a blatrendszer

¹⁴ Az 1980. január 1-jei állapotok szerint az egyesített kolhoz összerületéből (6646 hektár) 5017 hektár szántó, 1328 hektár rét és legelő, 64 hektár erdő, 237 hektár pedig gyümölcsös volt. NKHLR (Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege): *Összefoglaló beszámoló a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1980. évi munkájáról*. 1980. 3. Az állatállomány száma 1981. január 1-jén: 5033 szarvasmarha (ebből tehén 1200 db), 1740 sertés (ebből 115 db anyakoca), 6527 juh (ebből 3400 db anyajuh). NKHLR (1980): i. m. 17. (Az NKHLR-ben őrzött archivális források és anyagok nem a megszokott módon [levéltári egységek], hanem közigazgatási és kronológikus elvek [települések és évek] szerint vannak rendszerezve, konkrét jelzetek megjelölése nélkül. Ennek megfelelően a tiszaháti falvakban egykor működő Határőr kolhozról őrzött levéltári dokumentumokra – a hagyományos levéltári jelölésmódtól eltérően – az adott források lelőhelyének megadásával [NKHLR] és keletkezési évével hivatkozom.)

(vagyis a kölcsönös szívességnyújtáson alapuló gazdasági csere),¹⁵ az egyének és vállalkozások közötti barterügyletek (a pénzforgalom nélküli gazdasági tranzakciók),¹⁶ a hivatali korrupció,¹⁷ a klientizmus¹⁸ Ukrajna egész területén – a szovjet és a poszt szocialista korszakban egyaránt – elterjed jelenségek voltak.¹⁹ Robert Kravchuk vizsgálata szerint Ukrajnában – a fentiekhez hasonló – informális piac- és tőkehelyettesítő²⁰ megoldások az 1990-es évek közepén az ország teljes gazdasági teljesítményének mintegy 60%-át tették ki,²¹ aminek szerepe és társadalmi jelentősége a kétezres és az azt követő években egyáltalán nem csökkent.

A vizsgálat fogalmi-elméleti keretei

Az ukrán–magyar határvidéken vizsgált mikroszintű tájhasználati gyakorlatok elemzéséhez elsősorban az adaptáció, az informális és a diverzifikáció, pluriaktivitás analitikus fogalmait használom fel. Ezért – az empirikus kutatási tapasztalatok ismertetése előtt – röviden ki kell térnem ezeknek a kifejezéseknek a jelentésére, valamint az elemzést inspiráló fontosabb szakirodalmi megközelítésekre.

Az „adaptáció” modern társadalomtudományi fogalma – amint az köztudott – a biológia területéről (Darwintól) származik, ahol a kifejezés eredetileg

¹⁵ Alena V. Ledeneva: *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge, Cambridge University Press, 1998; Alena Ledeneva: *From Russia with Blat. Can Informal Networks Help Modernize Russia?* *Social Research*, 76. (2009), 1. 257–288.

¹⁶ Caroline Humphrey: *Barter and Economic Disintegration*. *Man New Series*, 20. (1985), 1. 48–72.

¹⁷ Marina Zaloznaya: *The Politics of Bureaucratic Corruption in Post-Transitional Eastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

¹⁸ Diego Abente Brun – Larry Diamond: *Clientelism, Social Policy, and the Quality of Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014.

¹⁹ Jonathan Hopkin: *Clientelism, Corruption and Political Cartels. Informal Governance in Southern Europe*. In Thomas Christiansen – Christine Neuhold (szerk.): *International Handbook on Informal Governance*. Cheltenham, – UK, Edward Elgar, 2012.

²⁰ Böröcz József: *Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból*. *Politikatudományi Szemle*, 4. (1995), 3. 35.

²¹ Robert S. Kravchuk: *Ukraine Economic Reforms. The First Ten Years*. New York, Palgrave, 2002. 18.

a fenotípusos jellemzők olyan specifikus változásának jelölésére szolgált,²² amelyek segítségével egy biológiai organizmus (egyed vagy populáció) képes volt növelni saját reprodukciójának, fennmaradásának vagy hosszabb távú túlélésének korábbi esélyeit.²³ A fogalom az evolucionista és neoevolucionista kutatási paradigma hatására került be az ökológiai és a szociokulturális antropológiai vizsgálatok diskurzusába, ahol az 1950-es évektől a fizioológiai modell (a „biológiai organizmusok”) analógiájára kezdték el értelmezni a komplex társadalmi rendszereket, illetve azok különböző (főként exogén) behatások következtében kibontakozó szerkezeti és funkcionális módosulásait is.²⁴ Ebben a megközelítésben – a részletek figyelembevétele nélkül – az „adaptáció” alatt a szerzők általában mindmáig olyan kockázatmenedzselési stratégiákat értenek,²⁵ amelyek segítségével az egyének és háztartások operatív módon tudják csökkenteni a globális (biofizikai, gazdasági, szociális és egyéb) veszélyekkel, sokkokkal szembeni sebezhetőségüket.²⁶

²² Walter J. Bock: The Definition and Recognition of Biological Adaptation. *American Zoologist*, 20. (1980), 1. 217–227.

²³ A fenotípusos változásnak eltérő megjelenési formái vannak, ezért különböző (fizioológiai, biológiai, evolúciós) alkalmazkodásról beszélhetünk. Ezekről lásd összefoglalóan: Bock (1980): i. m.

²⁴ Alexander Alland Jr.: Adaptation. *Annual Review of Anthropology*, 4. (1975), 1. 59–73.

²⁵ Michael Bollig: *Risk Management in a Hazardous Environment. A Comparative Study of Two Pastoral Societies. Studies in Human Ecology and Adaptation*. New York, Springer, 2006; Susan A. Crate: Climate and Culture. Anthropology in the Era of Contemporary Climate Change. *Annual Review of Anthropology*, 40. (2011), 1. 175–194; Emilio F. Moran: *Human Adaptability. An Introduction to Ecological Anthropology*. New York, Routledge, 2018; Mark Q. Sutton – Eugene N. Anderson: *Introduction to Cultural Ecology*. Lanham – New York – Toronto – Plymouth, UK, AltaMira Press, 2014.

²⁶ Több szerző a klímaváltozás kapcsán éles különbséget tesz a társadalmi reakciók két formája, a „megküzdés” (*coping*) és az „adaptáció” (*adaptation*) között. Így amíg az ökológiai diskurzusban az előbbi fogalom rendszerint egy eseményre adott rövid távú választ, azaz ideglenes stabilitást (állapotot) és erőforrás-használatot jelent, addig az utóbbi kifejezés rendszerint inkább hosszabb távú változások jelölésére szolgál. Lásd Arun Agrawal: Local Institutions and Adaptation to Climate Change. In Robin Mearns – Andrew Norton (szerk.): *Social Dimensions of Climate Change. Equity and Vulnerability in a Warming World*. Washington DC, The World Bank, 2010. 173–198; Billie L. Turner et al.: A Framework for Vulnerability Analysis in Sustainability Science. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100. (2003), 14. 8074–8079; Mark Pelling: *Adaptation to Climate Change. From Resilience to Transformation*. New York, Routledge, 2011. Más megközelítésben a „megküzdés” inkább visszafordítható, az „adaptáció” ellenben visszafordíthatatlan változásjelenségeként leírható kategória. Philip White et al.: *Disaster Risk Reduction. A Development Concern*. London, Department for International Development, 2004.

A dolgozatban Obrist és szerzőtársai fogalommeghatározását követem.²⁷ Obrist szerint az „adaptáció” nem más, mint bizonyos (gazdasági, társadalmi, kapcsolati stb.) tőkefajtákhoz való hozzáférés képessége, amely a társadalmi aktorok számára lehetővé teszi, hogy ne csak megbirkózzanak a kedvezőtlen körülményekkel (reaktív képesség), de egyszersmind a különféle krízishelyzetekben új lehetőségeket is keressenek és teremtsenek (proaktív képesség). Ezáltal pedig újszerű kompetenciákat (vagyis pozitív eredményeket) alakítsanak ki annak érdekében, hogy a külső behatások negatív következményeit mérsékeljék.²⁸

A koncepcióban szereplő „adaptációs képesség” (*adaptation capacity*) megértésének egyik kulcskérdése az intézményi kontextusnak, vagyis a társadalmi cselekvéseket (köztük az ökoszisztéma- és erőforrás-gazdálkodást) szabályozó divergens formális és informális struktúrák, hálózatok szerepének a vizsgálata.²⁹ A lokális intézményeket North megközelítését követve a társadalmi interakciókat meghatározó, kulturálisan konstituált kereteknek, regulatív „játékszabályoknak” (*the rules of the game*) tekintem, amelybe beletartoznak mind a „formális” (például az állam által kodifikált alkotmány és törvények), mind pedig az „informális” szabályrendszerek („magatartási kódexek, viselkedési normák és egyezmények”).³⁰

Az „informalitás” alatt elsősorban olyan – a társadalmi bizalmon és a személyközi kapcsolati tőkén alapuló – cselekvéseket, interakciós gyakorlatokat értek, amelyek az egyes egyének vagy azok különböző csoportjai (család, rokonság, szubkulturális vagy egyéb kisközösségek tagjai) számára privilegizált hozzáférést biztosítanak bizonyos erőforrásokhoz olyan területeken, ahol az állami kontroll túl nagy („erős”), vagy éppen ellenkezőleg, az állam szabályozó kapacitása túl kicsi („gyenge”), illetve nem elég hatékony. Más szóval ott, ahol a formális intézmények hiperfunkcionálisan vagy diszfunkcionálisan működnek. (A témával foglalkozó kutatók közül Abel Polese és szerzőtársai szintén az előbbi definícióból indulnak ki lényegében akkor, amikor éles különbséget tesznek az informális gazdasági tranzakciók két típusa: az állam ellenére [*in spite of*

²⁷ Brigit Obrist – Constanze Pfeiffer – Robert Henley: Multi-layered Social Resilience. A New Approach In Mitigation Research. *Progress in Development Studies* 10. (2010), 4. 283–293.

²⁸ Obrist–Pfeiffer–Henley (2010): i. m. 289.

²⁹ Elinor Ostrom: *Understanding Institutional Diversity*. Princeton – New Jersey, Princeton University Press, 2005; Agrawal (2010): i. m.

³⁰ Douglass C. North: *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 3.

the state] és az államon kívüli [*beyond the state*] informális mechanizmusok jelensége között.)³¹

Az ökológiai-környezeti adaptáció szempontjából ezeknek a lokális, egymással gyakran inkongruens viszonyban lévő³² formális és informális intézményeknek különösen nagy a jelentőségük. Az emberi kockázatkezelési stratégiák és adaptációs képességek ugyanis rendszerint szociálisan igencsak beágyazottak.³³ Ez a hétköznapi élet keretei között nem ritkán azt is jelenti, hogy a formális és informális intézményi hálózatok például nem csupán a különféle erőforrásokhoz (élelmiszer- és gazdasági tőkéhez) biztosítanak hozzáférést, vagy szabályozzák az adott tökefajták közösségen belüli redisztribúcióját, de nem ritkán olyan újszerű adaptációs mintákat, innovációs és normatív viselkedésformákat is közvetítenek, amelyeket az egyének, háztartások, közösségek eredményesen mobilizálhatnak a klímaváltozás kockázatainak csökkentése érdekében.³⁴

Az intézményi struktúrákban megjelenő erőforrások ugyanakkor nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg a lokális társadalomban található egyének, háztartások és kisebb (vallási, etnikai, szociális) részközösségek között. A helyi

³¹ Abel Polese – Borbála Kovács – David Jancsics: Informality ‘In Spite Of’ or ‘Beyond’ the State. Some Evidence from Hungary and Romania. *European Societies*, 20. (2018), 2. 207–235.

³² Helmke és Levitsky szerint az informális („népi”) intézmények négy különböző típusú kapcsolatot hozhatnak létre a formális („állami”) intézményekkel: 1. kiegészíthetik (*complementary*), 2. alkalmazkodhatnak (*accommodating*) 3. helyettesíthetik (*substitutive*) egymást, vagy akár 4. versenyezhet (*competing*) is egyik a másikkal. A szerzők szerint azt, hogy az említett intézményközi kapcsolatokban a lehetséges variánsok közül melyik relációtípus érvényesül, alapvetően két tényező dönti el. Egyrészt az, hogy az informális szabályok követésével elért eredmények konvergálnak-e a hivatalos szabályok betartásával elért eredményekkel, vagy eltérnek-e azoktól. Másrészt a kapcsolat kimenetele függ az állam végrehajtó képességétől és kapacitásától is, tehát attól, hogy az állam a hivatalos intézményeken keresztül képes-e az írásban/papíron létező törvényeket a gyakorlatban is érvényesíteni. Gretchen Helmke – Steven Levitsky: Introduction. In Gretchen Helmke – Steven Levitsky (szerk.): *Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America*. Baltimore, John Hopkins University Press, 2006. 14.

³³ Anne C. Pisor – James H. Jones: Human Adaptation to Climate Change. An Introduction to the Special Issue. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23530. 5.

³⁴ Douglass, Kristina – Tanabelo Rasolondrainy: Social Memory and Niche Construction in a Hypervariable Environment. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23557; James Jones Holland – Elspeth Ready – Anne C. Pisor: Want Climate-change Adaptation? Evolutionary Theory Can Help. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23539; Pisor–Jones (2021): i. m. 5.

társadalom tagjai rendszerint eltérő jogosultságokkal³⁵ (pénz-, tudás- és kapcsolati tőkével, cselekvési lehetőséggel stb.) rendelkeznek. Ezek a különböző jogosultsági „csomagok” befolyásolják az egyes aktorok formális és informális hálózatokhoz való hozzáférését, ily módon pedig akár egyetlen lokális kisközösségen belül is rendszerint nagyon differenciált alkalmazkodási stratégiákat alakíthatnak ki.³⁶

Jelen dolgozat ennek megfelelően Agrawal – intézményszociológiai alapokon nyugvó – modelljét tekinti kiindulópontnak, amely eltér az adaptációs gyakorlatok tipizálásának hagyományos (proaktív-reaktív, egyéni-kollektív, spontán-tervezett ellentétpárokra építő) módjaitól. Az említett szerző a környezeti (biofizikai, gazdasági, politikai) kockázatokra reflektáló adaptációs stratégiák öt fontosabb és egymástól eltérő típusát különböztette meg:

1. Földrajzi mobilitás – a kockázat térbeli megosztása (agrárpásztorok vándorlása, bérmunka-migráció, önkéntelen vándorlás);
2. Felhalmozás – a kockázat időbeli megosztása (víztárolás, élelmiszer-raktározás [termények, vetőmagok, erdei termékek], állatok/állatállomány felhalmozása);
3. Diverzifikáció – a kockázat megosztása az eszközosztályok között (eszközportfólió diverzifikációja, készségek és szakmai képzés, foglalkozási diverzifikáció, termésválasztás, gyártási technológiák, fagyasztási választások, állattenyésztés diverzifikációja);
4. A javak, erőforrások és eszközök közösségi összevonása – a kockázatok háztartások közötti megosztása (erdészet, infrastruktúra-fejlesztés, információgyűjtés, katasztrófavédelem);
5. Piaci csere – a kockázat szerződések útján történő adásvétele (jobb piacra jutás, biztosítás, új termékek értékesítése, magok, állatok és egyéb input-anyagok adásvétele), amely helyettesítheti a másik négy kategória bármelyikét, ha a háztartások hozzáférnek a piacokhoz.³⁷

³⁵ Neil Adger szerint ezek a „jogosultságok azok a tényleges vagy potenciális erőforrások, amelyek az egyének rendelkezésére állnak saját termelésük, javaik vagy kölcsönös megállapodásaik alapján.” W. Neil Adger: *Vulnerability. Global Environmental Change*, 16. (2006), 3. 270.

³⁶ Mara J. Goldman – Fernando J. Riosmena: *Adaptive Capacity and Vulnerability to Drought in Tanzanian Maasailand. Changing Strategies to Navigate Across. Global Environmental Change*, 23. (2013), 3. 589.

³⁷ Agrawal (2010): i. m.

A helyi és hagyományos tájhasználati gyakorlatok – a formális és informális társadalmi intézmények működése és lokális közösségek szegmentáltsága következtében – nagyon eltérő egyéni, háztartási adaptációs stratégiákat alakíthatnak ki, amelyeket a nemzetközi szakirodalom a gazdasági cselekvések szférájában rendszerint a „diverzifikáció”, valamint a „pluriaktivitás” fogalmaival ragad meg.³⁸

A „diverzifikáció” kifejezés alatt – részben a fenti kritikák nyomán – az egyes háztartások mikroszintű erőforrásgazdálkodási politikájában vagy menedzsmentjében megfigyelhető tudatos modellváltásokat, elmozdulásokat értem. A fogalom – megközelítem szerint – olyan hétköznapi stratégiai cselekvéseket és gazdasági aktivitási formákat jelöl, amelyek segítségével a mezőgazdasági háztartások megpróbálnak alkalmazkodni az új (farmon belüli és kívüli) gazdasági-környezeti változásokhoz, ennek érdekében pedig módosítják korábbi gazdasági magatartásukat és/vagy aktuális jövedelemszerző tevékenységüket.

A mezőgazdasági farmok diverzifikációja a vidéki, falusi háztartások gazdasági adaptációjának nagyon fontos, de csupán egy lehetséges összetevője. A családi gazdaságok adaptációs technikái ugyanis – amint arra a szakirodalom is rámutat – nagyon széles skálán mozoghatnak. Magukban foglalhatják az agrártermelés koncentrációját és intenzifikációját (a földhasználat vagy az állatállomány bővítése, a hozzáadott érték növelése vagy akár más farmerekkel való együttműködés révén); a mezőgazdasági gyakorlatok specializációját (a meglévő kapacitások eloszlásának átalakítása segítségével); az agrártevékenység diverzifikációját; a gazdaságon kívüli formális, informális, illegális jövedelemszerzés különböző technikáit (a nem mezőgazdasági típusú munkavállalást, a farm elhagyását, külső üzleti tevékenységeket, állami és európai uniós kompenzációs kifizetésektől való növekvő függést) éppúgy, mint a mezőgazdasági cselekvések

³⁸ Vik és McElwee szerint a két fogalom jelentésének határai kissé elmosódottak (*blurred*), általánosságban azonban elmondható, hogy a szakirodalom a diverzifikációt farmközpontú jövedelemteremtő tevékenységként definiálja, azaz az adott kategóriával a gazdaságon belüli vagy az ahhoz kapcsolódó erőforrások (föld, munkaerő, tőke) átszervezésével kialakult aktivitási formákat jelöli. Ezzel szemben a pluriaktivitás kifejezés alatt a közgazdaságtudományi, gazdaságföldrajzi diskurzus elsősorban a farmgazdaságon kívüli tőkeakkumulációs stratégiákat érti. Jostein Vik – Gerard McElwee: Diversification and the Entrepreneurial Motivations of Farmers in Norway. *Journal of Small Business Management*, 49. (2011), 3. 394.

redukcióját, részlegesen vagy teljes felhagyását is.³⁹ De – ahogyan arra McElwee találóan rámutat – a gazdasági adaptáció részének kell tekintenünk azokat a lát-szólag negatív (hosszabb távon azonban nem ritkán kifizetődő) megoldásokat is, amelyek alapján egy családi gazdaság tagjai külső nyomásra – például egy gazdasági válsághelyzetben – azt a stratégiai döntést hozzák meg, hogy egész egyszerűen nem csinálnak semmit.⁴⁰

Lokális társadalmi csoportok és erőforráskezelési stratégiák

A kétezres években – a fent említett változások hatására – a tiszaháti települések belső lokális társadalmi, hatalmi, gazdasági viszonyait két tendencia határozta meg:

1. Egy új, kisszámú tulajdonosi, illetve tőkés réteg megjelenése és felemelkedése volt a mikrorégió falvaiban. Ez a társadalmi réteg két csoportból, egyrészt az egykori nomenklatúraelitből (állami tisztviselők, az egykori kollektív gazdaság közép- és felső vezetői) vagy azok közvetlen leszármazottjaiból, másrészt a rendszerváltás utáni határvidéki feketekereskedelemből, csempészetből meg-vagyonosodott új vállalkozó-gazdasági elit (a helyiek fogalmi kategóriái szerint: „csempészek”, „maffiózók”, „rablók”, „nagy pénzesek”, „kiskirályok”) tagjaiból rekrutálódott. A 2000-es évek elején ezek a lokális elitek eredményesen szereztek meg az állami tulajdon és vagyon (a korábbi kollektív gazdaság ingóságainak

³⁹ Carla Barbieri – Edward Mahoney: Why Is Diversification an Attractive Farm Adjustment Strategy? Insights from Texas Farmers and Ranchers. *Journal of Rural Studies*, 25. (2009), 1. 58–66; Gunnar Breustedt – Thomas Glauben: Driving Forces Behind Exiting from Farming in Western Europe. *Journal of Agricultural Economics*, 58. (2007), 115–127; Henk Meert et al.: Farm Household Survival Strategies and Diversification on Marginal Farms. *Journal of Rural Studies*, 21. (2005), 1. 81–97; Olga M. Moreno-Pérez – Eladio Arnalte-Alegre – Dionisio Ortiz-Miranda: Breaking Down the Growth of Family Farms. A Case Study of an Intensive Mediterranean Agriculture. *Agricultural Systems*, 104. (2011), 6. 500–511; Alfons Oude Lansink – Mirella Van den Berg – Ruud Huirne: Analysis of Strategic Planning of Dutch Pig Farmers Using a Multivariate Probit Model. *Agricultural Systems*, 78. (2003), 1. 73–84; Rob Smith – Gerard McElwee – Peter Somerville: Illegal Diversification Strategies in the Farming Community from a UK Perspective. *Journal of Rural Studies*, 53. (2017), 122–131.

⁴⁰ Gerard McElwee: Farmers as Entrepreneurs. Developing Competitive Skills. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 11. (2006), 3. 187.

és ingatlanjainak), valamint a helyben elérhető gazdasági erőforrásoknak (föld, ingatlan, pénz, infrastruktúra stb.) a legnagyobb részét.

2. A másik jellemzőbb folyamat, a helyi társadalom középrétegeinek (az ipari és mezőgazdasági bérmunkából élő egykori kolhoz munkások) az intenzív és tartós lecsúszása volt, ami a szegénység új és tömeges formáinak megjelenésével járt a vizsgált falvakban. A tiszaháti településeken – az 1970-es évektől elinduló iparosítás következtében – a rendszerváltás időpontjában már a lakosság 30%-a dolgozott ipari bérmunkásként. A kilencvenes évek elején ennek a társadalmi csoportnak az elsők között szűnt meg a hivatalos munkahelye. Az állami foglalkoztatásból kiszorult, a vagyonprivatizáció után pedig lényegében jelentősebb tulajdon vagy pénztőke nélkül maradt népesség ezáltal arra kényszerült, hogy az államhatár fizikai közelségét kihasználva alternatív – az államtól és a formális munkaerőpiacoktól relatíve független – jövedelemszerzési technikákat dolgozzon ki (külföldi munkavállalás, csencselés, határvidéki csempészet és feketekereskedelem stb.).

A fent említett két mozzanatot a lokális társadalomban a gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségek tartós intézményesülése kísérte, ami jól nyomon követhető akár a korábban állami tulajdonban lévő mezőgazdasági földek privatizációjának példáján keresztül is. A 2000-es évek elején a péterfalvi községi tanács területén az egykori kollektív gazdaság (a Határőr kolhoz) által használt mezőgazdasági területeiből (1576 hektár) összesen 1194,04 hektárt osztottak szét 1889 lakos között. Ez azt jelenti, hogy az egy főre jutó földbirtok mérete átlagosan mindössze 0,6 hektárt tett ki.

Így a földprivatizáció – a településen élő népesség szemszögéből szemlélve – lényegében az 1948 előtti kötött földpiac, vagyis a korábbi feudális eredetű tulajdon- és birtokszerkezeti viszonyok restaurálásával ért véget. A tulajdontranszformáció során kialakult új lokális egyenlőtlenségi viszonyokat jól szemlélteti az az egyetlen kiragadott adat, hogy amíg 1938-ban a népességnek még csupán a háromnegyede, vagyis 78,5%-a volt földnélküli, illetve 0–0,2 hektár közötti törpe- és kisbirtokos,⁴¹ addig hét évtizeddel később, 2012-ben ugyanezek a tiszaháti településeken a föltulajdonnal rendelkező

⁴¹ Szöllősy Zoltán – Jánki Gyula – Thirring Lajos (szerk.): *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Az 1938. november 2-i bécsi döntés alapján visszacsatolt területen végrehajtott összeírás eredményei községek szerint*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1939. 160–161.

lakosságnak már a 97,5%-a (!) 1 hektárnál kisebb méretű területet (ügynevezett „zsebkendőparcellákat”) birtokolt. Másként fogalmazva a helyi lakosság döntő hányada – a 0,24–0,67 hektár területű – az egyes családi portákon lévő háztájin és kerten kívül jelenleg nem rendelkezik semmilyen földvagyonnal vagy birtokrészsel.

A helyzetet ráadásul tovább bonyolítja az a körülmény, hogy a kisebb (1–5 hektáros) területekkel rendelkező birtokosok között jelentős az inaktívok, illetve nyugdíjasok aránya. 2018-ban 1 hektár mezőgazdasági termőterület megművelése – növényvédelem és talajjavító munkák nélkül – hozzávetőleg 8800 hrvnyába (88 000 forintba) került,⁴² egy átlagos havi nyugdíj összege ugyanakkor 1300 hrvny (13 000 forint) volt a településcsoporton. Az egy- vagy kétszemélyes nyugdíjas háztartások többségének havi bevétele – az agrártermelés területén – így szinte egyetlen részfeladat elvégzésének finanszírozását sem tette lehetővé. Ez a kistulajdonosi réteg – az agrártevékenységhez szükséges technikai, gépi eszközök és anyagi erőforrások hiányában – rendszerint hasznbérbe adja vagy végleg értékesíti⁴³ a meglévő földterületeit, ami tovább növeli az adott földtulajdon-koncentráció egyébként is jelentős mértékét.

A péterfalvi polgármesteri hivatal földügyekért felelős hivatalnoka szerint a birtokkoncentráció mértéke igen magas mind az öt faluban: a mintegy 5495 fős népességgel rendelkező településcsoporton az informálisan bérelt földekkel együtt a mezőgazdaságilag hasznosítható teljes termőterület (4542 hektár) hozzávetőleg 70%-át jelenleg mindössze 37 személy birtokolja vagy műveli.

A rendszerváltás keretei között kibontakozó tulajdon- és gazdaságtranszformációs folyamat ebből a szempontból az 1945 utáni agráréletforma felszámolásának utolsó fázisaként is értelmezhető. A rendszerváltás utáni privatizáció ugyanis az egykori családi földbirtokterületek eltűnését, funkcióváltásához, továbbá egy új birtokszerkezet és tulajdonosi struktúra kialakításához vezetett. Ezzel a lokális társadalom mezőgazdátlanítása⁴⁴ lényegében végbement, illetve befejeződött: az agrártermelés mára a mikrorégió minden egyes településen egy szűk vállalkozói réteg domináns gazdasági stratégiájává alakult át.

⁴² 2018 januárjában a szántás 2500 UAH/ha, tárcsázás 2500 UAH/ha, vetés 1300 UAH/ha, aratás 2500 UAH/ha.

⁴³ A tiszaháti falvakban 2018-ban 1 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható föld 1000 dollárba került, a nem privatizált vagy (felmenőktől) örökölt földrészletek hektáronkénti vételára ennek az összegnek csupán felét, 500 dollárt tett ki.

⁴⁴ Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum, 2012. 63.

1. táblázat: Birtokméret, földtulajdoni viszonyok a tiszaháti településeken, 1938, 2012⁴⁵

Birtokméret	Tulajdonosok száma		Birtokméret	Tulajdonosok száma	
	2012			1938	
	N	%		N	%
0 hektár (földnélküli)	0	0	0 hektár	439	44,2
0 < 0,5 hektár	1310	41	0 < 0,5 hektár	170	17,1
0,5 < 1 hektár	1813	56	0,5 < 2,8 hektár	163	16,4
Összesen: 1 hektár alatti	3123	97	Összesen: 2,8 hektár alatti	772	77
1 < 5 hektár	76	2,3	2,8 < 5,7 hektár	85	9
5 < 10 hektár	4	0,2	5,7 < 11,5 hektár	57	6
10 <	0		11,5 < hektár	77	8
Összesen	3203	100		991	100

Forrás: a szerző szerkesztése

Az új tulajdon- és birtokviszonyokhoz az elmúlt két évtizedben a vizsgált tiszaháti településeken élő népesség nagyon változatos gazdasági stratégiák, adaptációs technikák segítségével alkalmazkodott. A helyi társadalomban – amint azt a 2. táblázatban is láthatjuk – számos foglalkozási csoport jött létre, amelyek változatos mikroszintű erőforrásgazdálkodási és tájhasználati praxisokat alakítottak ki.⁴⁶

⁴⁵ A 2012-es adatok a Tiszapéterfalvi Polgármesteri Hivatalból származnak (a táblázat saját szerkesztés). A statisztikákban szereplő adatok pontosan nem hasonlíthatók össze, mivel az 1938-as és 2012-es felmérések az adatfelvétel során eltérő birtokméretű kategóriákat határoztak meg. Mindezek ellenére azonban a táblázatban szereplő adatok így is megfelelően szemléltetik, hogy a 2000-es évek elején kialakult lokális egyenlőtlenségek, azaz egy új, szűk gazdasági elit tökéfelhalmozása és a társadalom tömeges elszegényedése hosszabb (történeti) távon is mérvadó léptékűek.

⁴⁶ Az egyes háztartások jövedelemszerkezetére természetesen általában pluriaktivitás, a jövedelmek és a tevékenységek erőteljes diverzifikációja a jellemző, ami megnehezíti az egyes foglalkozások, gazdasági stratégiák egymástól való egyértelmű elkülönítését. Ennek megfelelően a táblázatban szereplő kategóriák csupán „ideáltípusok”, mivel a valóságban mind az egyes gazdasági stratégiák, mind pedig az expresszív és instrumentális cselekvések – nem csupán egy háztartás különböző tagjai, de akár egyetlenegy személy eltérő életszakaszai esetében is – nem ritkán a javak termelésének, fogyasztásának és piaci cseréjének nagyon rugalmas, többszintű (multiplikatív) rendszerét alakítják ki. A vizsgált településeken mindez hibrid lokális erőforrásgazdálkodási politikákat hoz létre. Borbély Sándor: A diszfunkcionális ukrán nemzetállam informális alapjai – globális életvezetési stratégiák Kárpátalján a rendszerváltás után. In Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. XXXVI. kötet. Budapest, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Néprajztudományi Intézet, 2019. 191–226.

2. táblázat: Erőforrásgazdálkodási stratégiák és tájhasználati praxisok a tiszaháti településeken (2020)

Foglalkozási csoportok	Cselekvés-típusok	Tájhasználati praxisok	Piaci pozíció
1. Agrárbefektetők	Expresszív cselekvések. ⁴⁷ Helyben elérhető erőforrások (föld, pénz- és humán tőke, munkaerő) megszerzésére és felhasználására építő „gazdaságpolitika”	Nagyatlábs (iparizált) szántóföldi és fóliasátras gazdálkodás, modern gépi-technikai eszközök és tájhasználati gyakorlatok	Fogyasztásvezérelt közösségek, a háztartások erőteljes formális piaci integrációja (az élelmiszerek boltból történő megvásárlása, a falun élők kvázi-városi fogyasztási mintáinak kialakulása)
2. Mezőgazdasági vállalkozók		Kisebbségi volumemű (vegyes: tradicionális-ipari) szántóföldi gazdálkodás, kisparcellás művelés, hibrid agrár-ipari (termelés-technológiai, növényvédelmi és -gondozási) ismeretek és tájhasználati praxisok	
3. Poszttradicionális (részlegesen) önelátó/árutermelő gazdaságok		Korlátozott, mikroszintű tájhasználat, a környezeti erőforrások kiadáscsökkentő szerepű háztartási használata (kertgazdálkodás, háztáji zöld- és gyümölcsstermesztés)	
4. Háztáji élelmiszer-termelést végzők		Teljes vagy részleges termőterület-felhagyás: nem mezőgazdasági jellegű tevékenységek végzése (formális munkaerőpiacok, nyugdíj, szociális támogatások és más jövedelemtranszferek)	
5. „Kvázi” mezőgazdasági termelők (van földtulajdonuk, de azt nem művelik, vagy nem abból származik a bevételük)			
6. Az államhatárra, illetve a külföldi munkavállalásra mint gazdasági erőforrásra építő stratégiák (többnyire nem agrárérintett populáció): – „üzemanyagárusok” – benzin- és gázolaj-kereskedők, – „fúvarosok”, – „árusok” (a határ mindkét oldalán csencselők), – „magyarországi nyugdíjasok”, – „munkások”, gazdasági kénszermigránsok: a) mezőgazdasági idénymunkások b) építőipari munkások c) háztartási alkalmazottak	Instrumentális cselekvések. ⁴⁸ A „külső” (falun kívüli) térben – a nemzetközi formális és informális piacokon keresztül – elérhető erőforrások megszerzésére irányuló „gazdaságpolitika”	A lokális táj (időszakos, tartós vagy végleges) elhagyása, fizikai és szimbolikus kilépés a helyi biofizikai környezetből	

Forrás: a szerző szerkesztése

⁴⁷ Nan Lin: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 17–19.

⁴⁸ Lin (2001): i. m. 17–19.

- a) Agrárbefektetők, mezőgazdasági vállalkozók – ide nagyobb méretű, intenzív (ipari) szántógazdálkodás és/vagy specializált állattenyésztést (baromfikeltenő üzemek), és/vagy nagyüzemi zöldség- (elsősorban „melegházi” uborka, paradicsom, káposzta) és szabadtéri gyümölcsstermesztést végző árutermelő vállalkozások tartoznak. Ez a csoport nagyon heterogén hátterű – az államszocializmusban a helyi kollektív gazdaság üzemeiben dolgozó szak- és agrárértelmiségiek, a rendszerváltozás után a feketegazdaságból és vagyonprivatizációból megvagyonosodott új gazdasági elitek, továbbá a magyarországi és egyéb EU-s támogatásokat is felhasználó legújabb vállalkozói elitek – társadalmi rétegéből rekrutálódnak. Gazdasági magatartására elsősorban a piacorientált viselkedés és a táji környezet agáripári (modern termesztéstechnikai) hasznosítása a jellemző.
- b) Poszttradicionális (részlegesen) önellátó/árutermelő gazdaságok – az előbbinél kisebb mértékű (vegyes: tradicionális-ipari) szántóföldi gazdálkodást folytatnak, amit nem ritkán alacsonyabb volumenű állattartással (szarvasmarha, sertés, baromfi) egészítenek ki. Ezekben a családi gazdaságokban főként a megtermelt árufölösleget értékesítik. Az adott háztartások olyan hibrid agráripári (termeléstechológiai, növényvédelmi és -gondozási) ismeretekkel és tájhasználati, erőforrásgazdálkodási stratégiákkal rendelkeznek, amelyekben – az előbbinél nagyobb mértékben – keverednek a hagyományos és modern agrárismeretek, illetve kulturális szokásgyakorlatok és elemek.
- c) Háztáji élelmiszer-termelést végzők csoportja – az agrártermelést elsősorban jövedelemkiegészítésként vagy kiadáscsökkentő szerepű stratégiaként (zöldség- és gyümölcsstermesztésként) végzik. Tájhasználati gyakorlataikban a korlátozott, mikroszintű tájhasználati cselekvések (például háztáji gazdaság, kerthasználat) dominálnak.
- d) „Kvázi” mezőgazdasági termelők – ebbe a kategóriába olyan háztartások tartoznak, amelyeknek ugyan van földtulajdonuk, de azt nem művelik, vagy nem abból származik a bevételük nagyobb része. Nem mezőgazdasági jellegű főtevékenységet végeznek (formális munkaerőpiacok, nyugdíj, szociális támogatások és más jövedelemtranszferek), a rendelkezésre álló mezőgazdasági területeket bérművelésbe adják. Gazdasági stratégiájuk nem ritkán együtt jár a teljes vagy részleges termőterület-felhagyással is.

E gazdasági csoportoknak a hétköznapi adaptációs gyakorlataikra – dominánsan – az úgynevezett expresszív cselekvések a jellemzők: a lokálisan, a konkrét település fizikai terén belül elérhető erőforrások (föld, pénz- és humán tőke,

munkaerő) megszerzésére és felhasználására irányulnak. A szakirodalom szerint az ilyen típusú cselekvéseknek van egy társadalomszervező, stabilitásnövelő hatása is: ugyanis ezek a stratégiák a helyi társadalmon belül intenzív belső (közösségi) kapcsolatokat, azaz homofílikus interakciókat hoznak létre, ami magasabb fokú társadalmi kohézióval, integráltsággal jár együtt.⁴⁹

Van a helyi társadalomnak azonban egy olyan – kevésbé agrárérintett – része, amelynek a gazdasági cselekvései nem elsősorban az endogén, hanem inkább a külső, településen kívüli (exogén) gazdasági erőforrások megszerzését célozzák. A vizsgált mikrorégióban ilyen instrumentális cselekvéseknek tekinthető az államhatárhoz kapcsolódó stratégiák többsége is. Egyebek mellett például a határvidéki csencselés, feketekereskedelem különféle technikái (üzemanyag-csempészet, fuvarozás, a mindennapi és tartós fogyasztási cikkekkel: élelmiszerrel, ruhával, műszaki termékekkel való piacozás, üzletelés, csencselés), a nyugdíj- és egészségturizmus vagy a munkavállalási célú migráció bizonyos formái (a magyarországi építőipari munkások, a mezőgazdasági idénymunkások, háztartási alkalmazottak tevékenysége) is. (Ezek részletes bemutatására itt nem térek ki; az említett foglalkozási csoportokat és tevékenységeket egy korábbi tanulmányban már ismertettem.)⁵⁰ Itt – mindössze annyit jegyeznek meg, hogy e gazdasági stratégiák elterjedése és intézményesülése – mivel rendszerint a lokális közösségből kifelé irányuló kapcsolatok (migráció, határon átvétel kereskedelem, csempészet stb.) köré szerveződnek és rendszerint az úgynevezett áthidaló (*bridging*) társadalmi tőke⁵¹ használata jellemző rájuk – nagyobb eséllyel vezetnek a helyi társadalom polarizálódásához, ennek következtében pedig a faluközösség belső dezintegrációjához is.

Ennek a két „részközösség”-nek ugyanakkor közös vonása, hogy – bár természetesen nagyon különböző kapacitással és értékesítési stratégiákkal rendelkeznek,

⁴⁹ Robert D. Putnam: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster, 2000. 22–24.

⁵⁰ Borbély Sándor: Informális gazdasági stratégiák az ukrán–magyar határvidéken. In Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben. An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas*. Budapest, Magyar Tudomány Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2015. 217–245.

⁵¹ Putnam (2000): i. m. 22–24; Robert D. Putnam – Kristin A. Goss: Introduction. In Robert D. Putnam (szerk.): *Democracies in Flux*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 9–12.

de – fogyasztóként mégis mindegyikre erőteljes formális piaci integráltság⁵² jellemző. Ez nagyon egyszerűen annyit jelent, hogy: az ártermelő, falun élő lakosság a háztartásban elfogyasztott termékek, élelmiszerek nagyobb részét a boltból vásárolja, tehát jelenleg kvázi urbánus, fogyasztásvezérelt vidéki közösségek tagjaként él. A tiszaháti településeken ezeknek az újszerű gazdasági magatartásoknak és életvezetési mintáknak az intézményesülésében, megerősödésében és elterjedésében – az 1970-es években elindult államszocialista modernizáció mellett – a legjelentősebb szerepet kétségtelenül az utóbbi három évtizedben kibontakozó nemzetközi migráció, ezen belül pedig különösen a szociális hazautalások (*social remittances*) jelensége játszotta.⁵³

A mikrorégió központjában, Tiszapéterfalván 2000-ben készítettem a népesség egészére kiterjedő háztartási cenzust, amelyet – a korábbihoz hasonló szempontok szerint – 2018-ban megismételtem. A felvett adatok alapján mindössze két évtized alatt a helyi népesség összlétszáma (2000. január 1-jei állapotok szerint 965 fő) majdnem felére (52,8%) csökkent. A természetes fogyás 19,6%-ot, a migrációs veszteség mértéke pedig 27,6%-ot (!) tett ki. Ezen belül a nemzetközi – főként magyarországi – végleges kitepedők aránya ez utóbbiból 17,5%, a belföldi, a regionális vándorlás pedig 10,1%-ot ért el. Az adatok összehasonlításából az is kiderül, hogy a helyi társadalomban további 7,2% volt azoknak a személyeknek a száma, akik a nemzetközi migrációban valamilyen módon közvetlenül érintettek voltak, vagyis változó mértékben, de részben már jelenleg is külföldön élnek: Magyarországon

⁵² Szabó Á. Töhötöm a piaci integrációnak több szintjét és formáját (informális-formális, belső és külső) különbözteti meg. Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, viselkedés és integráció egy erdélyi kistérségben*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, 2013.

⁵³ A „*social remittances*” fogalmát egy amerikai szociológus, Peggy Levitt – a migrációs jelenségek közgazdasági paradigmájának kritikájából kiindulva – vezette be a tudományos diskurzusba annak érdekében, hogy a társadalmi transzferek jelentőségére irányítsa a figyelmet. E megközelítés szerint a migránsok olyan transznacionális utazók (*transnational travellers*), akik nem csupán anyagi javak, hanem újszerű elképzelések, tudásgyakorlatok, identitások, kulturális, társadalmi tökékek cseréjét is megvalósítják a küldő és fogadó országok között. Ebben a keretben a „szociális hazautalások” – a szerző megközelítése alapján – a lokális szintű kulturális diffúzióknak a migráció által vezérelt egyik meghatározó formája, amely mindkét társadalom belső szerkezeti felépítésében, esetenként azok politikai és egyéb intézményeiben is radikális változásokat idézhet elő. Peggy Levitt: *Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion*. *The International Migration Review*, 32. (1998), 4. 926–948; Peggy Levitt: *The Transnational Villagers*. Berkeley, University of California Press, 2001; Peggy Levitt: *Transnational Migration. Taking Stock and Future Directions*. *Global Networks*, 1. (2001), 3. 195–216.

tanulnak (0,8%), itt van legális vagy illegális munkahelyük (2,4%) vagy magyarországi nyugdíjasok, ahol saját tulajdonú lakással, házzal rendelkeznek (4%).

A tiszaháti falvakban az agrártermelés fokozatos felhagyása, a megélhetési stratégiák és fogyasztási szokások újszerű („urbanizált”, „posztmodern”) mintáinak az elterjedése az ukrán állam formális intézményeinek válsága, fejletlensége kontextusában nagyon súlyos lokális ökológiai krízisek kialakulásához járulhatnak hozzá. Mindezt megfelelően szemlélteti a következő példa is.

Kárpátalján 2006-tól van jelen egy osztrák cég, az AVE hulladékgazdálkodási vállalat, amely az elmúlt években (a tárolóhelyek telítettsége, a leépült állami infrastruktúra, a közutak rossz állapota és egyéb okok miatt) több kárpátaljai településen is beszüntette vagy korlátozta a lakossági háztartási hulladék elszállítását. A tiszaháti településeken ezért államilag vagy magáncég által szervezett szelektív és/vagy kommunális hulladékgyűjtés évekig nem volt.⁵⁴ A lakosság a háztartási hulladékot a falu távolabbi, nyugati határában (a Batár folyó közvetlen közelében) található mezőgazdasági területeken, illetve azok mentén rendezetlenül, feldolgozatlanul gyűjtötte össze. Az itt elhelyezett hulladékok (a magas talajvízszintű, időként enyhén vízborításos, belvizes területen) jelenleg is komoly környezeti kockázatokat jelentenek: a belőlük származó szennyező anyagok például könnyen lezivároghatnak és bemosódhatnak a talajba.

A helyzetet súlyosbítja, hogy kiépített, vezetékes ivóvíz- és csatornahálózat – a legtöbb kárpátaljai faluhoz hasonlóan – a tiszaháti településeken sincs. Az egyes családok ezért a háztartási szennyvizet rendszerint az udvaron vagy a kertben elhelyezett ülepítő aknába vezetik. Ugyanakkor a lakosság saját ivóvízszükségletét – szintén az egyes háztelkeken fűrt vagy levert kutak segítségével – rétegvizekből fedezi. Az ivóvíz rossz minősége, vélt vagy valós szennyezettsége miatt így a családok nagyobb része palackozott ivóvizet fogyaszt, ami (a PET-palackok, flakonok és egyéb műanyagok révén) tovább növeli az adott háztartások éves hulladékanyag-kibocsátásának amúgy is jelentős mértékét.

⁵⁴ Ez a helyzet 2021-től – az ukrán közigazgatási reform életbelépésétől – részben megváltozott. A tiszaháti településeket egy nagyobb, 15 faluból (Akli/Оклі, Aklihegy/Оклі Гедь, Újakli/Нове Клинове, Batár/Ботар, Forgolány/Форголань, Tiszapéterfalva/Пийтерфолво, Tiszabökény/Тисобикень, Fertőszalmás/Фертешолмаш, Nagyalád/Велика Паладь, Szőlősgyula/Дюла, Tiszahetény/Гетиня, Hömlőc/Холмовець, Csepe/Чепа, Csomafalva/Затисівка és Feketeardó/Чорнотисів) álló kistérségbe integrálták. A Tiszapéterfalvi Kistérségben megjelent egy új ВВС (Виноградів без сміття) nevű cég, amely a tiszaháti falvakban jelenleg heti rendszerességgel a háztartási hulladék egy részét (kizárólag a szelektíven gyűjtött szemetet) egy központi telephelyre összegyűjti, illetve elszállítja.

1. a–b kép: Háztartási hulladék Tiszapéterfalva nyugati határában (2020)

Forrás: a szerző felvételei

A rendszerváltás utáni lokális adaptációs technikák, informális gazdasági stratégiák hatására intézményesülő új fogyasztási és életvezetési minták következményeit két gyakorlati példa segítségével szeretném részletesebben is megvilágítani.

1. Az egyik az ártéri legelők funkcióváltásával kapcsolatos. A 2. képen a falutól északkelet irányban található folyóparti területek közül négy olyan legelőterület (Nagypengő, Kispengő, Újfüzes, Kismező) látható, amely a 20. század második felében – az 1945 utáni kollektív (nagyüzemi) gazdálkodás, valamint az azt követő egyéni, családi magántermelés első évtizedében – még nagyon fontos gazdasági szerepet töltött be.⁵⁵

⁵⁵ 2000-ben még az öt tiszaháti faluban a korábbi kollektív gazdaság jogutódjaként működő Határőr Kft. tulajdonában lévő mezőgazdaságilag hasznos terület (1576 hektár) mintegy 16,7%-át kaszálóként (8,8 hektár) és legelőként (254,9 hektár) használta. Az említett cég – a kollektív gazdaság 1948-as alapításától kezdve – évtizedeken át a terület nagyobb részén (1202,7 hektár) nagyüzemi szántóföldi növénytermesztést, kisebb hányadán (109,6 hektár) pedig gyümölcsstermesztést végzett. Az adatok forrása: a Határőr Kft. vezetőjének magántulajdonában lévő hivatalos dokumentumok.

2. a–b kép: Ártéri legelőterületek (1. Nagypengő; 2. Kispengő; 3. Újfűzes; 4. Kismező) felszínborításának változása 2006 és 2020 között. (Az első műholdkép a nevezett területek 2006. május 7-ei, a második 2020. december 8-ai állapotát mutatja)

Forrás: Google Earth Pro

Ezek az ártéri, part menti legelőterületeken korábban extenzív (külterjes) állattartást és gyepgazdálkodást (a réteken legeltetést, az árvízvédelmi gátak és fás ligetek mentén kaszálást) folytattak, ami az elmúlt három évtizedben fokozatosan leépült. A rendelkezésre álló (1981. és 2021. évi) statisztikák adatait összevetve ez a folyamat, tehát a hús- és tejtermelő marhatartás szerepének változása jól nyomon követhető. Ahogyan az a 3. táblázatban is látható, amíg az elmúlt négy évtizedben a vizsgált település csoporton a háztelkek/porták száma mintegy 38,2%-kal nőtt, addig az említett falvak határában, legelőin tartott szarvasmarhák száma drasztikusan, mintegy 98,6%-kal csökkent (lásd a 3. a–b képet). Mindez nyilvánvalóan nem csupán a táji környezetre, de az ahhoz való szociokulturális viszonyra is erőteljes és meglehetősen komplex hatást gyakorolt.

3. táblázat: Az állatállomány (szarvasmarha számának) változása a tiszaháti településeken, 1980, 2020

Falv	Háztelkek/ porták száma		Szarvasmarha (db)		
	1980	2020	1980		2020
			magántulajdonban	kollektív tulajdonban	
Tiszapéterfalva	436	716	146	5033	20
Tivadarfalva					
Forgolány	235	243	104		10
Tiszafarkasfalva	493	650	188	5033	43
Tiszabökény					
Összesen	1164	1609	438	5033	73

Forrás: a szerző szerkesztése

Megjegyzések: A táblázatban Tiszapéterfalva és Tivadar, valamint Tiszafarkasfalva és Tiszabökény (a házak, porták számára és az állatállományra vonatkozó) adatai összevontan szerepelnek, mivel az említett falvak az államszocialista időszakban közös közigazgatás alatt működtek. A rendszer-váltás előtti időszakra vonatkozó statisztikai adatok forrása: NKHLR (1980): i. m. 17. A tiszaháti településeken – az önkormányzat gazdakönyvei alapján – 2006-ban készítettem először háztartási adatfelvételt; ennek a háztartási censusnak az adatait 2020-ban aktualizáltam új kvantitatív adatokkal.

- i. Az egyik ilyen – leginkább szembetűnő – hatás ökológiai jellegű és a természetes szukcesszióval van kapcsolatban. A tiszaháti falvakban az elmúlt harminc évben a felhagyott ártéri legelőkön – az Újfüzes és Kispengő szinte teljes területén, a Nagypengő északtól déli irányba húzódó peremén – új inváziós fás- és lágyszárú növények (főként a gyalogakác, a zöldjuhar, a kaukázusi medvetalp, a szerbtövis, a japán-keserűfű; a település közparkjaiból elszaporodó júdásfa) jelentek meg, ami az adott mikrotáj korábbi vegetációs szerkezetének nagyon rapid és erőteljes átalakulásához vezetett.
- ii. Az említett legelő- és kaszálóterületek biodiverzitásának csökkenése (például a gyepek területek, rétek elvadulása, faj- és növénykészletének változása) együtt járt egy másik következménnyel is. Az államszocialista korszakban még a nagyüzemi (ipari) állattenyésztést végző helyi kolhoz, a posztszocializmusban pedig a tehéntartó gazdák által rendszeresen kitisztított, gondozott területek az elmúlt évtizedben a marhatartás felhagyásával becserjésedtek és visszaerdősültek, ami átformálta a Tisza partételt, nyomvonalát: bizonyos szakaszokon medereróziós folyamatokat

indított el, máshol hordalékkúpokat, természetes torlaszokat hozott létre. Mindez a tiszaháti településeken évről évre komoly árvízvédelmi problémákat okoz, nehezíti az áradásos időszakban a hatékony védekezést.

3. a–b kép: Falusi csorda a péterfalvi legelőn (a: 1980-as évek, itatás az erdővégi legelő gázlójánál; b: 2020-ban a még megmaradt csorda az Erdővégen)

Forrás: Tiszaháti Tájélmúzeum arhívuma; a szerző felvétele

iii. Végül meg kell említenünk egy szociokulturális következményt is. Ez a gazdasági magatartások (ezzel együtt pedig a környezethez való társadalmi viszony) morális, etikai dimenziójának változását is jelzi. Mivel az említett legelő- és kaszálóterületek kikerültek a lokális gazdasági erőforrások rendszeréből, az elmúlt néhány évtizedben az ember és a táj összekapcsoltsága⁵⁶ szintén jelentősen megváltozott. Ennek hatására a mindennapi gazdasági cselekvésekkel korábban átítatott – ebben az értelemben eredetileg gazdag jelentésekkel, emlékekkel felruházott (emocionális) – ártéri legelő- és kaszálóterületek periférikus jellegű terekké: „nem helyekké” (*non-places*) alakultak át. Ezekre a szinterekre jelenleg – főként a fiatalabb generáció körében – ezért nem ritkán az „olvashatatlanság”, azaz a jelentések és történeti referenciák szétesése lett a jellemző. Egyebek mellett erre utal az a jelenség is, hogy az elmúlt harminc évben a falu külterületeinek, határrészeinek a nevei (a helynevek) a kollektív tudatból és emlékezetből egyre inkább kikoptak, feledésbe merültek.⁵⁷ Vagy hogy az adott területeken – az egykoron társadalmilag és törvényileg is tiltott, morálisan elítélt – bizonyos magatartásformák, mint például az árterek és legelők elhanyagolása, illetve azok tudatos szennyezése (a háztartási hulladék illegális elhelyezése, személtlerakóhelyek kialakítása) mára a vizsgált régióban egyre inkább elfogadott kortárs jelenséggé vált (lásd 4. kép).

⁵⁶ Thomas H. Beery – Daniel Wolf-Watz: Nature to Place. Rethinking the Environmental Connectedness Perspective. *Journal of Environmental Psychology*, 40. (2014), 4. 198–205.

⁵⁷ Dömötör Ákos az Ózd környéki falvakból ingázó, paraszti eredetű lakosság szocialista urbanizációja („a gyárvároshoz fűződő viszonya”) kapcsán megjegyezte, hogy a bérmunkát vállaló fiatalabb korosztály tagjainak a hagyományos természeti környezettel való kapcsolata – „az ózdi bejárás fokozódása, az ipari munka megerősödése, a jelentős életmódváltás következtében” – megváltozott, illetőleg lényegesen átalakult. Mindez pedig – a szerző érvelése szerint – már az 1970-es évektől együtt járt a Hangony-völgyi falvakban a földrajzi nevekre vonatkozó ismeretek (a dűlő- és falurésznevekkel kapcsolatos hétköznapi tudás) erőteljes elszegényedésével és erodálódásával. Dömötör Ákos: Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. Jelenkor – történeti és néprajzi változásvizsgálat a hetvenes évek első felében Ózd környékén. In Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXV–XXXVI. kötet*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1997. 619.

4. kép: Háztartási hulladék egy illegális személtlerakóhelyen, az erdővégi legelő szélén (Tiszapéterfalva, 2020)

Forrás: a szerző felvétele

2. A másik – az ember/táj közötti viszony átalakulását szemléltető – empirikus példa az erdőhasználatra vonatkozik.

A tiszaháti települések külterületi részén, a Batár folyótól délre (a Tiszapéterfalvát Nagypaláddal összekötő közút mentén) a Szatmári-síkságot egykor összefüggő erdőség borította, amelyből mára már csupán néhány kisebb erdőfolt, egymáshoz nem kapcsolódó rész (1. Al-erdő, 2. Tyúkfarm-erdő, 3. Kiserdő vagy Majális erdő, 4. Nagyerdő) maradt fenn. Ennek a mintegy 337 hektárt kitevő, mozaikos szerkezetű területnek a zömét olyan kocsányos tölgy és gyertyán, kisebb részét kőris és kocsányos tölgy társulása borítja, ahol a tradicionális erdei haszonvételi módoknak (tűzi- és épületfa-gazdálkodás,

hordódonga- és szerszámkészítés,⁵⁸ erdei legeltetés) egészen a 20. század közepéig számos eleme fennmaradt. Mivel az 1945 utáni államszocializmus évtizedeiben az említett erdőrészek – a magas talajvízszint, a tözezes (kotú) talajtakaró miatt – mezőgazdaságilag csekély értéket képviseltek, a terület a rendszerváltás időszakáig gyakorlatilag érintetlen maradt. Az egyes erdőszegmensekben – az 1960-as évektől 2008-ig – csupán egészségügyi szálaló vágásokat végeztek; a területet elsősorban rekreációs, illetve vadászati célokra használták. Ennek köszönhetően számos ritka, természetvédelmi szempontból értékes növény- és állatfajnak (például kárpáti sáfrány, mocsári kockásliliom vagy kotulliliom [*Fritillaria meleagris*], réti kardvirág; fekete harkály, odúlakó kék galamb) adott otthont. (Ugyanennek a területnek az ukrán–magyar országhatár másik, magyarországi oldalán fekvő része jelenleg is fokozottan védett élőhely, amely az 1982-ben létrehozott Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzethez tartozik.) A kétezres évek közepétől a korábbi helyzet azonban megváltozott: az erdőterület nagy része mára – több negatív körülmény együttes hatására – eltűnt, illetve megsemmisült:

- i. A globális klímaváltozás következtében az adott területen csökken a talajvízszint, a közeli folyó (Batár) szabályozásával (mederkotrás, iszapoltás) az erdő lápos részei száradásnak indultak. A szárazság és az enyhe telek miatt felszaporodtak a lombfogyasztó, erdészeti kártevőként kezelt fajok (tölgyilonca, amerikai szövőlepke), amelyek az erdőállományban hatalmas veszteséget okoztak.
- ii. A területért felelős járási állami erdőgazdaság – nemcsak a vágásérett, hanem az érintett terület nagy részén – 2008-ban kezdte el a tarvágásokat. A véghasználati kitermelést a vegetációs periódusban valósították meg, a faanyag elszállításához használt nagygépek, tehergépkocsik – a nedves, felázott talajon – a gyepszint és az aljnövényzet jelentős részét megsemmisítették, ami az eredeti vegetáció (például a kárpáti sáfrány-állomány 90%-ának, a mocsári kockásliliom teljes populációjának) eltűnéséhez és új, zavarástűrő, valamint invazív fajok tömeges megjelenéséhez vezetett.

⁵⁸ Már a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor is a Paládság (Nagypalád, Kispalád, Botpalád) falvaiban a települések külső határában található keményfás erdőknek köszönhetően viszonylag jelentős székér- és kerékgyártóipar virágzott. A Nagypaládon 1772. november 3-án készített összeírás szerint a faluban „[e]gész Szekereket, Szekerbe való Kerekeket, Kerék Küvöket és Zsendelyt csinálnak, s hol Szatthmárt és Debreczenbe, hol ott helyben distrahállják [= adják el egyenként — K. S.]”. A szöveget idézi: Kávássy Sándor: KÜVŐ (kereke- vagy kerékküvő). Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv*, 89. (1993), 1. 86–87.

5. a–b kép: Háztartási hulladék az egyik kitermelt (tarvágott) erdőterület helyén, 2019

Forrás: Matúz István felvételei

- iii. Az állami erdészeti hatóság a kitermelt területeken az erdőfelújítást, illetve visszatelepítést – anyagi okok miatt – nem, vagy csak nagyon szakszerűtlenül végezte el; a talajelőkészítő munkálatok hiánya, a dugványok rossz minősége stb. következtében az elültetett csemeték nem maradtak meg. A kitermelt erdőrészek 90%-án így ma olyan cserjés, bozotos (galagonyával, akáccal és kökénnyel borított) terület található, ahol – a gépjárművel könnyebben megközelíthető helyeken (például Majális erdő,

Tyúkfarm-erdő) – a lakosság az elmúlt években illegális személtlerakókat létesített és több tonna háztartási hulladékot helyezett el (4. kép).

Összegezve az elmondottakat: a vizsgált ukrainai terepeken – a posztszocialista átmenet éveiben – egyfelől több évtizede kialakultak az állam diszfunkcionális működését ellensúlyozó, szolidaritáson és interperszonális együttműködésen alapuló informális technikák, illetve erőforrásgazdálkodási stratégiák. Ezek az alternatív erőforrásgazdálkodási rendszerek – a hétköznapi életvilág szintjén – miközben a határvidéki településeken számos társadalmi csoport számára lehetővé tették a mindennapi megélhetést, egyszersmind (az előbbivel párhuzamosan) a helyi közösségeken belül a javak egyenlőtlen felhalmozásának és elosztásának intézményesítését teremtették meg.

Ezek a specifikumok a vizsgált kárpátaljai magyar településeken az elmúlt három évtizedben olyan hierarchikus adaptációs rendszereket hoztak létre, amelyekben a gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás rendszerint felülírja az ökológiai adaptációt és az ahhoz kapcsolódó természetvédelmi szempontokat.

Az elmondottak alapján a tiszaháti települések adaptációs stratégiáinak egyik rendszerszintű tulajdonsága egyfajta skálafüggőséggel (*scale-dependent*) írható le.⁵⁹ Ez nem jelent mást, mint hogy egy adott léptékben megfigyelhető erőforrásgazdálkodási technika tulajdonsága (például funkciója és ökológiai hatása) egy másik szinten maga is megváltozik. Ez alatt azt értem, hogy az informális, azaz kiterjedt személyközi, családi, rokoni hálózatokon keresztül működtetett adaptív-stratégiai viselkedések egyfelől az egyes háztartásokban (mikroszinten) számos esetben produktívak, hiszen az Ukrajnában több évtizede elhúzódó gazdasági krízis ellenére a határvidéki településeken élő lakosság számára relatíve biztos megélhetést biztosítanak. Ily módon pedig bizonyos mértékig eredményesen képesek ellensúlyozni – a fejlettebb centrum- vagy magterületektől távolabb lévő – határvidéki perifériákon az állami intézmények hatékonysági problémáit („gyengeségét”), működési zavarait. Példának okáért a piacok és a tőke informális szimulálásával (informális munkaerőpiacok, munkahelyek generálásával, informális piaci csereügyletek intézményesítésével, a kapcsolati vagy hálózati tőke pénztökre konvertálásával stb.) képesek mérsékelni a még rendelkezésre álló erőforrások egyenlőtlen és elégtelen (állami) redistribúciójából eredő lokális szociális, gazdasági feszültségeket. Másfelől azonban az is látható, hogy ugyanezek a mindennapi megélhetést, túlélést biztosító informális

⁵⁹ Moerlein–Carothers (2012): i. m. 10.

gazdasági stratégiák egy másik léptékben, például makroszinten – a nagyobb közösség vagy a lokális társadalmi-ökológiai rendszer nézőpontjából – nem ritkán kifejezetten negatív eredményekhez vezethetnek. A rendelkezésre álló természeti erőforrások túlhasznosításával (vizek, patakok, legelő- és erdőterületek szennyezése, az agrártermelés felhagyása, a tájszukcesszió és -degradáció folyamatai) a helyi közösség maladaptációját erősítik; az ökológiai ismeretek erodálódását, a táj lokális identitás-konstitutív szerepének csökkenését, a táji erőforrások reziliens használatának megszűnését elősegítő intézményekként működnek. Ebből a szempontból hosszabb távon az informális hálózati rendszerek növelhetik az ukrán–magyar határvidéki perifériák, valamint az ott élő lakosság kiszolgáltatottságát és sebezhetőségét.⁶⁰

Felhasznált irodalom

- Abente Brun, Diego – Larry Diamond: *Clientelism, Social Policy, and the Quality of Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014.
- Adger, W. Neil: Vulnerability. *Global Environmental Change*, 16. (2006), 3. 268–281. Online: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.02.006>
- Agrawal, Arun: Local Institutions and Adaptation to Climate Change. In Robin Mearns – Andrew Norton (szerk.): *Social Dimensions of Climate Change. Equity and Vulnerability in a Warming World*. Washington DC, The World Bank, 2010. 173–198.
- Alland, Alexander Jr.: Adaptation. *Annual Review of Anthropology*, 4. (1975), 1. 59–73. Online: <https://doi.org/10.1146/annurev.an.04.100175.000423>
- Barbieri, Carla – Edward Mahoney: Why Is Diversification an Attractive Farm Adjustment Strategy? Insights from Texas Farmers and Ranchers. *Journal of Rural Studies*, 25. (2009), 1. 58–66. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2008.06.001>
- Beery, Thomas H. – Daniel Wolf-Watz: Nature To Place. Rethinking the Environmental Connectedness Perspective. *Journal of Environmental Psychology*, 40. (2014), 4. 198–205. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2014.06.006>
- Bock, Walter J.: The Definition and Recognition of Biological Adaptation. *American Zoologist*, 20. (1980), 1. 217–227. Online: <https://doi.org/10.1093/icb/20.1.217>

⁶⁰ Nathan L. Engle: Adaptive Capacity and Its Assessment. *Global Environmental Change*, 21. (2011), 2. 647–656.

- Bollig, Michael: *Risk Management in a Hazardous Environment. A Comparative Study of Two Pastoral Societies. Studies in Human Ecology and Adaptation*. New York, Springer, 2006.
- Borbély Sándor: Informális gazdasági stratégiák az ukrán–magyar határvidéken. In Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben. An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2015. 217–245.
- Borbély Sándor: A diszfunkcionális ukrán nemzetállam informális alapjai – globális életvezetési stratégiák Kárpátalján a rendszerváltás után. In Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. XXXVI. kötet. Budapest, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Néprajztudományi Intézet, 2019. 191–226.
- Böröcz József: Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4. (1995), 3. 19–40. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/137194>
- Breustedt, Gunnar – Thomas Glauben: Driving Forces Behind Exiting from Farming in Western Europe. *Journal of Agricultural Economics*, 58. (2007), 1. 115–127. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1477-9552.2007.00082.x>
- Conjau, Valentin – Alina-Irina Popescu: Analysis of Failed States. Some Problems of Definition and Measurement. *The Romanian Economic Journal*, 10. (2007), 25. 113–132. Online: <https://ssrn.com/abstract=1769654>
- Crate, Susan A.: Climate and Culture. Anthropology in the Era of Contemporary Climate Change. *Annual Review of Anthropology*, 40. (2011), 1. 175–194. Online: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.104925>
- Douglass, Kristina – Tanabelo Rasolondrainy: Social Memory and Niche Construction in a Hypervariable Environment. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23557. Online: <https://doi.org/10.1002/ajhb.23557>
- Dömötör Ákos: Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. Jelenkor – történeti és néprajzi változásvizsgálat a hetvenes évek első felében Ózd környékén. In Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XXXV–XXXVI. kötet. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1997. 615–632.
- Engle, Nathan L.: Adaptive Capacity and Its Assessment. *Global Environmental Change*, 21. (2011), 2. 647–656. Online: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.019>
- Goldman, Mara J. – Fernando J. Riosmena: Adaptive Capacity and Vulnerability to Drought in Tanzanian Maasailand. Changing Strategies to Navigate Across. *Global Environmental Change*, 23. (2013), 3. 588–597. Online: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2013.02.010>

- Helmke, Gretchen – Steven Levitsky: Introduction. In Gretchen Helmke – Steven Levitsky (szerk.): *Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America*. Baltimore, John Hopkins University Press, 2006. 1–32.
- Hopkin, Jonathan: Clientelism, Corruption and Political Cartels. Informal Governance in Southern Europe. In Thomas Christiansen – Christine Neuhold (szerk.): *International Handbook on Informal Governance*. Cheltenham, UK, Edward Elgar, 2012.
- Humphrey, Caroline: Barter and Economic Disintegration. *Man New Series*, 20. (1985), 1. 48–72. Online: <https://doi.org/10.2307/2802221>
- IMF: List of European Countries by GDP per Capita, PPP. *Statistics Times*, 2020. február 29. Online: <http://statisticstimes.com/economy/european-countries-by-gdp-per-capita.php>
- Johnson, Robert H.: *Quasi-States. Sovereignty, International Relations, and the Third World*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Jones, James Holland – Elspeth Ready – Anne C. Pisor: Want Climate-change Adaptation? Evolutionary Theory Can Help. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23539, Online: <https://doi.org/10.1002/ajhb>
- Karácsonyi Dávid: Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”. *Tér és Társadalom*, 32. (2018), 4. 54–83. Online: <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3096>
- Kávássy Sándor: KÜVÖ (kerek- vagy kerékküvő). Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv*, 89. (1993), 1. 86–87. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarNyelv_1993/?pg=87&layout=s
- Kovács Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum, 2012. Online: <http://mek.niif.hu/12700/12727/12727.pdf>
- Kravchuk, Robert S.: *Ukraine Economic Reforms. The First Ten Years*. New York, Palgrave, 2002.
- Ledeneva, Alena V.: *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Ledeneva, Alena: From Russia with Blat. Can Informal Networks Help Modernize Russia? *Social Research*, 76. (2009), 1. 257–288.
- Levitt, Peggy: Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *The International Migration Review*, 32. (1998), 4. 926–948. Online: <https://doi.org/10.2307/2547666>
- Levitt, Peggy: *The Transnational Villagers*. Berkeley, University of California Press, 2001.

- Levitt, Peggy: Transnational Migration. Taking Stock and Future Directions. *Global Networks*, 1. (2001), 3. 195–216. Online: <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00013>
- Lin, Nan: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815447>
- McElwee, Gerard: Farmers as Entrepreneurs. Developing Competitive Skills. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 11. (2006), 3. 187–206. Online: <https://doi.org/10.1142/S1084946706000398>
- Medina, Leandro – Friedrich Schneider: Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Paper*, 18. (2018), 17. 1–76. Online: <https://doi.org/10.5089/9781484338636.001>
- Meert, Henk et al.: Farm Household Survival Strategies and Diversification on Marginal Farms. *Journal of Rural Studies*, 21. (2005), 1. 81–97. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2004.08.007>
- Migdal, Joel S.: Studying the State. In Mark Irving Lichbach – Alan L. Zuckerman (szerk.): *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 208–235.
- Moerlein, Katie J. – Courtney Carothers: Total Environment of Change. Impacts of Climate Change and Social Transitions on Subsistence Fisheries in Northwest Alaska. *Ecology and Society*, 17. (2012), 1. 10. Online: <http://dx.doi.org/10.5751/ES-04543-170110>
- Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Ungvár, Poli-Print, 2005.
- Moran, Emilio F.: *Human Adaptability. An Introduction to Ecological Anthropology*. New York, Routledge, 2018.
- Moreno-Pérez, Olga M. – Eladio Arnalte-Alegre – Dionisio Ortiz-Miranda: Breaking Down the Growth of Family Farms. A Case Study of an Intensive Mediterranean Agriculture. *Agricultural Systems*, 104. (2011), 6. 500–511. Online: <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2011.03.007>
- NKHLR (Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege): *Összefoglaló beszámoló a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1980. évi munkájáról*. 1980.
- North, Douglass C.: *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
- Obrist, Brigit – Constanze Pfeiffer – Robert Henley: Multi-layered Social Resilience. A New Approach in Mitigation Research. *Progress in Development Studies*, 10. (2010), 4. 283–293. Online: <https://doi.org/10.1177/146499340901000402>

- Ostrom, Elinor: *Understanding Institutional Diversity*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2005.
- Oude Lansink, Alfons – Mirella Van den Berg – Ruud Huirne: Analysis of Strategic Planning of Dutch Pig Farmers Using a Multivariate Probit Model. *Agricultural Systems*, 78. (2003), 1. 73–84. Online: [https://doi.org/10.1016/S0308-521X\(03\)00034-9](https://doi.org/10.1016/S0308-521X(03)00034-9)
- Pelling, Mark: *Adaptation to Climate Change. From Resilience to Transformation*. New York, Routledge, 2011.
- Pisor, Anne C. – James H. Jones: Human Adaptation to Climate Change. An Introduction to the Special Issue. *American Journal of Human Biology*, 33. (2021), 4. e23530. Online: <https://doi.org/10.1002/ajhb.23530>
- Polese, Abel – Borbála Kovács – David Jancsics: Informality ‘In Spite Of’ or ‘Beyond’ the State. Some Evidence from Hungary and Romania. *European Societies*, 20. (2018), 2. 207–235. Online: <https://doi.org/10.1080/14616696.2017.1354390>
- Polese, Abel et al.: Presenting the Results of the Shadow Economy Survey in Ukraine While Reflecting on the Future(s) of Informality Studies. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 30. (2022), 1. 101–123. Online: <https://doi.org/10.1080/025739638.2022.2044585>
- Putnam, Robert D.: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster, 2000.
- Putnam, Robert D. – Kristin A. Goss: Introduction. In Robert D. Putnam (szerk.): *Democracies in Flux*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 3–19. Online: <https://doi.org/10.1093/0195150899.003.0001>
- Rotberg, Robert I.: Failed States, Collapsed States, Weak States. Causes and Indicators. In Robert I. Rotberg (szerk.): *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, Brookings Institution Press, 2003. 1–25. Online: www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctvbd8j54.4.
- Smith, Rob – Gerard McElwee – Peter Somerville: Illegal Diversification Strategies in the Farming Community from a UK Perspective. *Journal of Rural Studies*, 53. (2017), 122–131. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.05.011>
- Sutton, Mark Q. – Eugene N. Anderson: *Introduction to Cultural Ecology*. Lanham – New York – Toronto – Plymouth, UK, AltaMira Press, 2014.
- Szabó Á. Tőhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, viselkedés és integráció egy erdélyi kistérségben*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, 2013.
- Szóllósy Zoltán – Jánki Gyula – Thirring Lajos (szerk.): *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Az 1938. november 2-i bécsi döntés alapján visszacsatolt*

- területen végrehajtott összeírás eredményei községek szerint.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1939.
- Timonina, Maria B. (М. Б. Тімоніна) (szerk.): *Demographic Yearbook. Population of Ukraine 2017.* (Демографічний щорічник. Населення України за 2017 рік.) Kyiv, State Statistics Service of Ukraine (Державна служба статистики України. Київ, Державної служби статистики України), 2018. Online: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_dy_2017.pdf
- Turner, Billie L. et al.: A Framework for Vulnerability Analysis in Sustainability Science. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100. (2003), 14. 8074–8079. Online: <https://doi.org/10.1073/pnas.1231335100>
- Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat (Державної служби статистики України): *Havi átlagjövedelem régiónként 2020-ban (Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2020 році)* (2022. március 1.). Online: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/reg_zp_m/reg_zpm_u/arh_zpm_u.htm
- Vik, Jostein – Gerard McElwee: Diversification and the Entrepreneurial Motivations of Farmers in Norway. *Journal of Small Business Management*, 49. (2011), 3. 390–410. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1540-627X.2011.00327.x>
- White, Philip et al.: *Disaster Risk Reduction. A Development Concern.* London, Department for International Development, 2004. Online: www.droughtmanagement.info/literature/DFID_disaster_risk_reduction_2004.pdf
- World Bank: *GDP per Capita, PPP (Constant 2017 International \$)* (2022. szeptember 16.). Online: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.KD?end=2020&locations=UA-HU-RO-CZ-SK-PL-BG-SI-LT-LV-EE-BY&most_recent_value_desc=false&start=1989
- World Bank: *Life Expectancy at Birth, Total (2017 Year)* (2022. szeptember 16.). Online: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?end=2017&locations=HU-CZ-SK-PL-RO-UA&start=1960>
- Zaloznaya, Marina: *The Politics of Bureaucratic Corruption in Post-Transitional Eastern Europe.* Cambridge, Cambridge University Press, 2017. Online: <https://doi.org/10.1017/9781316875582>

The study summarizes the first results of a micro-level research in the field of ecology and economic anthropology. Through the empirical analysis of the example of a group of settlements located in Transcarpathian (in Hungarian: Kárpátalja) region of Ukraine (namely, Tiszapéterfalva) and it asks what kind of everyday strategies of survival and informal income generating activities emerged in the time of the crisis of unemployment that followed the systemic change and what was the local ecological impact of these

post-socialist forms of economic adaptation. Thus, the study analyses the links between economic activities and ecological environment by describing a single micro-region as a case.

The author argues that informal economic activities, such as smuggling, illegal trade along the border, irregular migration and work abroad, carried a paradox in Ukraine during the post-socialist transition. While the mentioned economic activities were productive from the perspective of the households of the village as it secured their livelihoods and made up for the lack of the capacity on the side of the state institutions (the 'weakness' of the state, which was particularly marked at the border area far from the centre. However, from the point of view of the socio-ecological system, or from that of the larger community, these same practices meant the overuse of natural resources (pollution of water, creeks, pastures and forests, the end of agricultural production etc.) and, therefore, weakened the adaptive capacity of the local community, eroded knowledge and the role of landscape in the creation of identity. Thus, these acted as institutions that facilitate the end of the resilient use of resources.

Vákát

*Balogh Róbert*¹

Növekedés, tudomány és erdészeti politika az antropocénben: a magyarországi nyárfatermesztési program esete, 1945–1975

Az 1945 utáni évtizedeket egyre gyakrabban a nagy felgyorsulás időszakaként emlegeti a szakirodalom: ezek azok az évek, amikor az emberi tevékenység nyomán felborult egyes anyagok, így például a nitrogén és a metán földi körforgása, drasztikusan nőtt a légköri szén-dioxid mennyisége, miközben az emberiség korábban nem látott mértékben túlfogyasztja és szennyezi a rendelkezésére álló talajt és édesvízkészletet. Az 1960-as évek elején nemcsak a környezeti válság, hanem a környezeti válságtudat korszaka is elkezdődött, illetve új formát öltött. Ez az időszak a kronológiáját tekintve egyelőre vitatott antropocén korszak egyik szakasza, amely egybeesik a hidegháború történetével és a magyarországi államszocialista rendszerrel is. Jelen tanulmányban a nyárfafajta magyarországi termesztésének 1945 és 1975 közötti történetét esettanulmányként használva mutatok be három, a nagy felgyorsulás formálódásában kulcsszerepet játszó jelenséget. Elsőként az 1960-as évtizedben megjelenő, a gazdasági és demográfiai növekedésről és annak korlátairól való gondolkodásnak a korabeli magyarországi erdészeti szakirodalomban látható lenyomatát, valamint a magyarországi erdészek által a nemzetközi térben megjelenített formáit tekintem át. Ezt követően az ültetvényeket fenyegető növénybetegségek és a hibrid fajta felé forduló erdészeti kutatás, valamint a korabeli magyarországi erdészeti-politikai döntések közötti kapcsolatot mutatom be az egyik legjelentősebb erdészeti program, a nyárfatermesztés felfuttatása nyomán. Harmadikként a nyárfatelepítés hosszú távú fenntarthatóságára és ökológiai hatásaira vonatkozó korabeli tudás és 21. század eleji kutatási eredményeket összegzem. Mindezen kérdések kapcsán vázolom a korabeli globális helyzet és a magyarországi rezsím közötti kapcsolatot, valamint az államszocialista berendezkedésből következő sajátosságokat is.

¹ Tudományos munkatárs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet; Balogh.Robert@uni-nke.hu.

Fenntartható növekedés az erdőben – egy modell és intézményi háttere

A gazdasági növekedés és a növekedés korlátai a hidegháború korszakában is a vitatott kérdések közé tartoztak. 1971-ben a környezeti kérdések iránt érzékeny, a „nyugati” gazdasági és politikai elit egyes tagjaiból álló Római Klub megbízásából a *Növekedés határai* (angolul a *The Limits of Growth*) című könyvben három amerikai és egy norvég kutató – alapvetően Jay Forrester, az USA-beli Massachusetts Institute of Technology egyetemen dolgozó úttörő adattudós által leírt módon – próbálta modellezni, mi fog történni a Föld környezetterhelésével, ha az erőforrások felhasználása és az emberi népesség az addigi trendet követve nő.² Eredményeik riasztóak voltak: a konklúzió szerint kétségtelen, hogy be kell avatkozni, nem szabad megvárni, amíg a folyamatok összeomláshoz vezetnek. A kutatást érő számos kritikai válasz egyike azt is felsorakoztatta az ellenérvek sorában, hogy a modell történetietlen, s ez azért nagy hiba, mert amint a fa, illetve a szén példáján is látható, különböző korszakokban más-más anyagokat tekinthetünk fontos energiaforrásnak.³

Nem csak ez utóbbi észrevétel miatt érdemes azonban éppen a fagazdasággal kapcsolatos elképzeléseket vizsgálni. Ha szemügyre vesszük, hogy a magyarországi erdészeti igazgatás tervező szerepben levő szereplői miképp gondolkodtak a fa mint erőforrás végességéről, esetleges hiányáról, azzal közelebb kerülhetünk annak megválaszolásához, hogy miként hatott az államszocialista keret, valamint a hidegháború, illetve a vasfüggöny a környezeti válság gondolatára. Az 1960-as évek második felében az úgynevezett új gazdasági mechanizmus bevezetése és a gazdasági érdekeltiség új szempontja arra ösztönözte az erdőgazdasági ágazat stratégiájáról döntő államigazgatási szervek vezetőit, hogy

² A tanulmány a következő írás továbbgondolt és átszerkesztett változata: Róbert Balogh: Was There a Socialist Type of Anthropocene During the Cold War? *Science, Economy, and the History of the Poplar Species in Hungary, 1945–1975. Hungarian Historical Review*, 7. (2018), 3. 594–622. Köszönöm Stirling Zsófia Zita szerkesztői megjegyzéseit és kérdéseit, amelyek segítették a mondanivaló pontosítását.

³ Donella H. Meadows – Dennis L. Meadows – Jørgen Randers – William W. Behrens III: *The Limits of Growth, A Report for the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind*. New York, Universe Books, 1972. A húsz, harminc és ötven évvel későbbi, az eredeti feltevéseket nyomon követő tanulmányok megírásában William W. Behrens már nem vett részt, ő röviddel az 1972-es kiadás után napelemek tervezésével és telepítésével foglalkozó vállalkozást indított. Donella H. Meadows 2001-ben elhunyt. Lásd magyarul Donella H. Meadows – Dennis L. Meadows – Jørgen Randers: *A növekedés határai. Harminc év múltán*. Budapest, Kossuth, 2005.

gondolják végig, írják le a faanyagok árjellegében és értékében folyó változások, valamint az ország globális helyzete közötti kapcsolatot. Világos volt például, hogy a fa szerepe fűtőanyagként és építőanyagként általánosságban csökken, míg például csomagolóanyagként nő, s ez alapvető változás abból a szempontból, milyen fa és erdő számít értékesnek. Az erdészek által végzett, a tervezésre emlékeztető hosszú távú tervezés és az új gazdasági mechanizmus piacorientált gondolkodásmódja között tehát csak látszólagos a szemléletbeli szakadék.

1. kép: A fásítási hónap országos megnyitó ünnepségén Gáspár-Hantos Géza a Mezőgazdasági és Élelmezési Minisztérium erdészeti főosztályának helyettes vezetője mond beszédet Szombathelyen, a Vas Megyei Tanács nagytermében, 1974. március 14-én

Forrás: Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum Történettudományi Osztálya, FM 8483 (A Savaria Múzeum szíves engedélyével)

Az új gazdasági mechanizmus hatásai és háttere mellett figyelembe kell vennünk, hogy a magyarországi erdészek gazdasági elképzelései transznacionális

környezetben formálódtak. Lényegében három szinterről kell beszélnünk. Ezek közül kettő az ENSZ keretei között működött: az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete (*Food and Agricultural Organization* – FAO) keretében az Erdészeti Világkongresszust 1948-tól hatévente rendezték, s ez a fórum meghatározó szerepet töltött be az erdő–társadalom–gazdaság összefüggéséről szóló gondolatok összegyűjtésében és terjesztésében. A seattle-i (1960), madridi (1966) és Buenos Aires-i (1972) világkongresszusokon a globális egyenlőtlenség és ökológiai fenntarthatóság szerepe fokozatosan előtérbe került. Az európai szinten az 1947 óta működő United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) volt a legfontosabb olyan intézmény, amelyen belül a vasfüggöny két oldaláról érkező szakértők megismerhették egymás előrejelzéseit, valamint ezek a számítások kölcsönhatásba is léphettek. Egy 1972-ben készült, az UNECE tevékenységeit átfogó jelentés hangsúlyozta, hogy a faárukról, azok mennyiségéről és áráról készült rendszeres statisztikai gyűjtés és az ezt tartalmazó *Timber Bulletin for Europe* publikálása a globális fapiac második világháború utáni történetének egyik fontos újdonsága volt.⁴ Erdészeti és faipari területen ez a rendszeres adatgyűjtés volt az UNECE legfontosabb hozadéka. Egy ilyen adatbázis ugyanis lehetővé tette, hogy a piacra és árakra vonatkozó előrejelzések során a szakértők figyelembe vegyék a különböző közgazdasági tényezők, így a kereslet, az erőforrások elérhetősége és a gazdasági növekedés mértékét és relatív súlyát. Az erdészeti szakértők számára rendelkezésre álló harmadik intézmény a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsán (KGST) belül felállított fa-, cellulóz- és papíripari munkacsoport volt, amely 1956-ban jött létre. Az állandó bizottság röviddel megalakulása után egy tizenöt éves távlati terven kezdett dolgozni.⁵ A terv levéltári lenyomatának legfontosabb sarokköve egy a „kapitalista” és a „szocialista országok” fejlettségi szintjére vonatkozó elemzés volt. Ez igyekezett felmérni a tagállamok egymás közötti és „kapitalista országokkal” folytatott kereskedelmének volumenét, a függőségi viszonyokat, valamint felállított egy olyan gazdasági cserére és kereskedelemre vonatkozó modellt, amelynek keretében a felzárkózás és a hatékonyság növelése lehetségessé vált volna. Ez a cserefolyamat a terv szerint közös projekteket is eredményezett volna, azonban konkrét lépés ez ügyben nem történt.

⁴ Julian L. Simon: *The Ultimate Resource*. Princeton, Princeton University Press, 1981.

⁵ Szabó György (szerk.): *Az Európai Gazdasági Bizottság tevékenysége 1947–1972*. Ford. Honti György. Budapest, Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, 1973. 139–143.

Az UNECE, az Erdészeti Világkongresszus, a KGST-bizottság, valamint a magyarországi államszocialista korszak minisztériumi levéltára között elsősorban a kutatói életutak képeznek hidat. Az 1960-as és 1970-es években Magyarországon kulcspozíciót betöltő erdészek ugyanahhoz a generációhoz tartoztak, s így röviddel 1945 előtt jártak a Soproni Főiskolára. A főszereplők, így Sali Emil, Halász Aladár, Madas András és Keresztesi Béla 1970-ben az ötvenes évek elején jártak. Amíg az 1960-as évek elején Keresztesinek volt a legtöbb politikai tőkéje, végül mégis Madas jutott el a legmagasabb státuszba. Madas évtizedeket töltött az Országos Tervhivatal vezető pozícióiban, majd 1972 és 1975 között az óriási méretű Mezőgazdasági és Élelmezési Minisztérium (MÉM) miniszterhelyettese volt. Madas, Halással együtt a magyar UNECE-delegáció szakértő tagja volt, s az UNECE-n belül többször is fő erdészeti tanácsadóvá választották. Nyugdíjazása után olyan szakkönyveket írt, amelyek segítségével megérthetjük, hogy az erdész-közgazdászok ezen generációja hogyan gondolkodott az erdő fenntartható árucikké alakíthatóságáról az államszocialista keretek között.⁶

Madas gondolkodását mind az új ármechanizmus, mind a nyárfaprogram befolyásolta. Az 1960-as évek közepétől minden publikációjában hangsúlyozta, hogy a mezőgazdasági termékek exportja nem tudja finanszírozni a papír importját, s egyben azt is, hogy a behozott faanyag újrakivitele érdemben segíthetne ezen.⁷ Következtesen a „fagazdaság” kifejezést használta, amelyen azt értette, hogy az erdőgazdálkodást, a fafeldolgozást és a külkereskedelmet egy egésznek kellene tekinteni.⁸ Számára ez azt is jelentette, hogy a jövőbeni fafogyasztásra és a nyersanyag elérhetőségére vonatkozó globális és regionális számításoknak meg kell előzniük az országos szintű tervezést és döntéshozást. A Madas

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Országos Erdészeti Főigazgatóság Általános Iratok (a továbbiakban: MNL OL OEF XIX-K-13-a) 22. d.

⁷ Madas András: *Erdészeti politika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978; Madas András: *Ésszerű környezetgazdálkodás a mezőgazdaságban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

⁸ Madas András: Hazánk fagazdaságának belső és külső kapcsolatai értékmutatók alapján. In Keresztesi Béla – Márkus László (szerk.): *A fagazdaság ökonómiai alapjai*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1975. 27. Erre az úgynevezett hídszerepre lásd még Geröcs Tamás: 1949. Megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa. A magyar gazdasági kapcsolatok új, keleti tere. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest, Corvina, 2022. 249–252.

szerkesztésében, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság által 1967-ben kiadott hosszú távú előrejelzés éppen ezt tette.⁹

2. kép: Telepített nyáras az érdei Beliczay-sziget közelében

Forrás: Péterfi Bence felvétele, 2020.

Az 1960-as évek közepén Madas egy olyan modellen kezdett dolgozni, amely globális léptékben jelzi előre a faanyagra vonatkozó keresletet és kínálatot. Ezt a munkáját az 1973-as Erdészeti Világkongresszuson mutatta be, s egy évvel később az Akadémiai Kiadó angolul is megjelentette.¹⁰ Ez a számítás egyrészt az egyes régiók exportáló vagy importáló kategóriába sorolásán alapult.

⁹ Madas András: A hosszútávú tervezés új kérdései az erdőgazdaságban és a fafeldolgozó iparban. *Az Erdő*, 16. (102.) (1967), 4. 153–161.

¹⁰ Madas (1978): i. m. 19.

A besorolás alapján igyekezett megállapítani, hogy mely exportrégiók melyik importrégióval tudnak kereskedelmi kapcsolatba kerülni. Madas nem látott egyenlőséget faexport és regionális fejletlenség között. Modelljében azok a nyersanyagban gazdag területek számítottak alulfejlettnak, amelyek infrastrukturális hiányosságok miatt képtelenek voltak exportálni. Export és fejlettség együttes jelenlétére Kanada erdészetének gépesítését hozta fel példának. Kanadának meg kellett kétszerezni az exportját, hogy ha az USA növekvő keresletét ki akarta elégíteni. Földrajzi elemzésének azonban voltak vakfoltjai. Például Kína növekvő igényeit éppen csak megemlítette, s úgy gondolta, Nyugat-Afrika és Latin-Amerika infrastrukturális fejletlensége azt jelenti, hogy ezek a régiók nem fognak faexportáló központokká válni. Másfelől viszont alaposan elemezte Észak-Európa, Japán és Észak-Amerika viszonyait. Előadásának egyik legérdekesebb aspektusa az volt, hogy Európát a vasfüggönyre való utalás nélkül, egységesen kezelte, ugyanakkor a Szovjetuniót külön tárgyalta. A „szocialista országok” csak egyike volt azon országcsoportoknak, amelyek irányába Madas várakozásai szerint a szovjet export valamilyen mértékben nőni fog.

Madas másik, a regionális logikához kapcsolódó kiindulópontja az volt, hogy a jövőre vonatkozó becslés pontossága érdekében a demográfiai viszonyok, a GDP és a különböző fából készült termékek iránti kereslet történeti trendjeit kombinálni kell. Egyben a historikus adatok segítségével ténylegesen korrigálta az UNECE által korábban publikált modelleket. Madas azt tartotta volna kívánatosnak, hogy a teljes erdőterület 20%-a kerüljön ki az erdőgazdálkodás köréből a Föld oxigénellátása érdekében, valamint az erdők jóléti-rekreációs célokra való használata érdekében. Mindent egybevetve Madas azt állította, hogy a papírból készült termékek iránti igény növekedéséből eredően a fa iránti kereslet, még az egyes árucategóriák iránti igény csökkenése mellett is meg fog kétszereződni az ezredfordulóig. Madas úgy számolt, hogy ezzel a növekedéssel fenntartható módon is lépést lehet tartani. A modell nemcsak azt mutatta, hogy Madas hitt a matematikai modellek és a közgazdasági racionalitás jövőt magyarázó erejében, hanem azt is, hogy komolyan vette az ökológiai válság lehetőségét. A tanulmány nem tárgyalta külön Magyarország helyzetét, de az egyértelmű, hogy Madas szerint minden országnak egy regionális és globális rendszerbe kell csatlakoznia, s ez független a szocialista gazdaságtól vagy éppen a geopolitikai szövetségektől.

Ezekkel a nézetekkel összhangban, 1966-ban Halász Aladár, egy erdészekből álló csoport vezetőjeként, kiadott egy kötetet, amely a fakereskedelemre vonatkozó adatokat rendezte táblázatos formába. Ezek a számítások nem kezelték külön a KGST-t és a „szocialista tábor” Európán belül, és nem alkalmaztak

politikai kategóriákat a világ többi részével kapcsolatban sem.¹¹ Ezek a táblázatok azokon a MÉM számára készült jelentéseken alapultak, amelyek azt mutatták, hogy Magyarország alapvetően a cellulóz- és papírtermékeken keresztül kötődik az európai fapiachoz.¹² A kimutatás szerint az import értéke és volumene is megsokszorozódott az 1950-es évek eleje és az 1960-as évek eleje között, majd a legmagasabb értéken stabilizálódott. Az exportra vonatkozó számok növekedése annak volt köszönhető, hogy Magyarország növekvő mértékben vett részt a Szovjetunióból érkező faanyag papírgyártás céljára való továbbexportálásában.¹³ Sali Emil a MÉM erdészeti részlegének vezetője a KGST-országok közötti nagyobb kapacitásmegosztásban látta a papírgyártással kapcsolatos pénzügyi nehézségek csökkentéséhez vezető utat.¹⁴ Ezt az igényt támasztotta alá Madas azon értékelése is, miszerint a Szovjetunió Szibériában nem tudja nagy ütemben növelni a fakitermelést. Ugyanezt jelezte előre Észak-Európára vonatkozóan is, utóbbi esetben a munkaerőköltséget látta a fő korlátnak.¹⁵

1957–58-ban, az autarkiából való kilépés igényétől vezérelve, de még az importhelyettesítés programján belül, az erdészeti, valamint fa- és papíripari szakértők igyekeztek felmérni az egyes tagállamok helyzetét és gyengeségeit. Azonban már arról is hosszas vita folyt, hogy meddig terjed az illetékes állandó bizottság hatásköre. Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) és Bulgária a szorosabb együttműködésben voltak érdekeltek, míg Románia szerette volna ezt korlátozni. A román álláspont szerint minden egyes termék esetében külön kellett volna döntenie arról, hogy az beemelhető-e a bizottság napirendjébe. Kezdetben a Szovjetunió is ezt az álláspontot támogatta.¹⁶ A vita egyik kitapintható fordulópontja az volt, amikor a magyar delegáció idézte azt az UNECE-ben kifejtett szovjet álláspontot, amely a nagyobb együttműködést

¹¹ Keresztesi Béla (szerk.): *Beszámoló a Hetedik Erdészeti Világkongresszusról*. Budapest, Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, 1973; Madas András: *World Consumption of Wood. Trends and Prognoses*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.

¹² Halász Aladár (szerk.): *Faellátásunk helyzete és fejlődése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 30. A kötet a Szovjetuniót Európától elkülönülten, mintegy önálló földrészként kezelte.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium (a továbbiakban: MNL OL MÉM) XIX-K-9-aj 37. d.

¹⁴ MNL OL MÉM XIX-K-9-aj 37. d.

¹⁵ MNL OL MÉM XIX-K-9-aj 37. d.

¹⁶ MNL OL OEF XIX-K-13-a 22. d.

nevezte prioritásnak.¹⁷ Az ügyrendi vita mellett az állandó bizottság történetének első időszaka az adatgyűjtéssel telt. Az 1958. februári, Moszkvában tartott ülés elfogadta, hogy a papírgyártás fejlesztése kapcsán az egyik cél a kapacitások kiépítésével kapcsolatos terhek megosztása a tagállamok között. A magyar küldöttség azt javasolta, hogy az NDK műszaki fejlettségét figyelembe véve meg kellene fontolni a tagállamok nyersanyagának az NDK-ban való feldolgozását.¹⁸

3. kép: Több évtizedes nyárfák a romániai Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) belterületén, az Olt folyó és a Debren patak árterében, az egykori hid közelében

Forrás: a szerző felvétele, 2021

¹⁷ MNL OL OEF XIX-K-13-a 22. d.

¹⁸ MNL OL OEF XIX-K-13-a 22. d.

A dokumentum, amelyet a KGST állandó bizottsága végül elfogadott, azon a dilemmán alapult, hogy a papírgyártás akkori szintje elégtelen, miközben a tagállamok már túl is használták erdeiket. A dokumentum javasolta más anyagok, így például a nád és a hulladékpapír nagyobb mértékű bevonását, valamint a hatékonyabb gépsorok fejlesztését. Magyarország saját helyzetének bemutatása során elmondta, hogy az országfásítási erőfeszítéssel együtt is csak az éves faszükségletének felét tudja saját erdeiből előteremteni. Magyarország ekkor a papírfelhasználásnak 3%-át importálta KGST-országokból, miközben a „kapitalista országokból” érkező import 1950 és 1957 között a 62-szeresére emelkedett. A jelentés azt is kiemelte, hogy a papírfogyasztás kismértékű csökkenését a hiány és nem az igény csökkenése okozta. A cellulózfeldolgozás bizonyos technológiái még meg sem jelentek az ország iparában.¹⁹

Mindennek ellenére a közös fáfeldolgozás ötletének nem volt fényes jövője a KGST-ben. Az állandó bizottság 1962 és 1968 közötti időszakra vonatkozó iratait eddig nem találtam meg a levéltárakban, azonban az 1970-es évek elején, már a MÉM kereteiben keletkező beszámolók a KGST-együtműködéssel kapcsolatban csalódottságuknak adtak hangot. Ekkorra ugyanis világgossá vált, hogy a KGST nem fog a kívánt irányba változni, s a kétoldalú kapcsolatoknak nagyobb jelentőségük lesz. Geröcs Tamás és Pinkasz András Magyarország világgazdasági helyzetének hosszú távú értelmezésére tett kísérlete, valamint Feitl István a KGST és Magyarország kapcsolatáról szóló monográfiája egybehangzóan állítja, hogy az 1960-as évek politikai gazdaságtanának egyik legfontosabb története és egyben tapasztalata az volt, hogy a „szocialista tábor” képtelen volt valódi gazdasági integrációként működni. Az integráció a korabeli magyar közgazdászok és közelmúltbeli gazdaságtörténeti elemzés alapján is megnyithatta volna az utat a félperiférikus pozícióból való kimozdulás előtt, többek között Magyarország számára is.²⁰ Az 1970-es évekre azonban a nemzetközi kereskedelmet elősegítő közös minőségi sztenderdek lefektetése maradt a KGST fa- és papíripari tevékenységek levéltári szempontból legláthatóbb tevékenysége.²¹

A magyarországi erdőgazdaság irányítói egyrészt hittek benne, hogy léteznek olyan megoldások, amelyek hosszú távon is biztosítják a faellátást. Ugyanakkor

¹⁹ MNL OL OEF XIX-K-13-a 22. d.

²⁰ Geröcs Tamás – Pinkasz András: A KGST a vilárendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet*, 29. (2017), 113. 15–35. Lásd még: Feitl István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Budapest, Napvilág, 2016.

²¹ MNL OL Erdészeti és Faipari Hivatal XIX-9-m 116. d., 244. d. és 346. d.

azt is érzékelték, hogy a fogyasztás növekedésére és összetételének változására Magyarország nem elsősorban a KGST keretében fog tudni választ adni. Amint Madas gondolkodásában már előkerült, a válasz kulcsát a korban elsősorban néhány nyárfafajban és azok tudományos módszerekkel természetett változataiban látták.

A biológiai homogenizáció és a transznacionális tudomány a hidegháború idején: a nyárfarák esete

A nyárfa annyira összekapcsolódott az államszocialista korszak magyarországi tapasztalatával, hogy akár azt is gondolhatnánk, hogy a nyárfahibridek története tiszta szovjet-szocialista képződmény.²² Azonban nem ez a helyzet. A kanadai nyárnak nevezett fajta és más nyárfafajok a 20. század első évtizedeiben világszerte fontossá váltak a várostervezésben, az útmenti fásításban és a sivatagosodás megállításában is. A nyárfafajtaikat ugyanis az erdészet gyorsan növekvőnek tartja, mivel a tudományos módszerek alapján megállapított vágásfordulójuk, vagyis az az idő, ami alatt eléri az ipari szempontból optimális méretüket és minőségüket, töredéke a bükk-, fenyő- és tölgyfajtákra jellemző adatoknak. Ez a tulajdonság valójában már az 1930-as években ipari jelentőségre tett szert. Addigra a cellulózipar európai és észak-amerikai tapasztalatai megmutatták, hogy miközben az anyag nélkülözhetetlen ipari alapanyag volt, a lucfenyő importja jelentősen terhelt az államháztartást, főleg azokban az országokban, ahol kiviteli gondokkal küzdöttek.²³ Olaszország volt a nyárfafajta szelekciójának és vegetatív úton való szaporításának első központja.²⁴ A papíralapú termékek iránti kereslet 1945 utáni években bekövetkező növekedése volt azonban az a tényező, amely a nyárfát világszerte az erdészeti kutatások fókuszába állította. A második világháború után a nyárfafajtákra vonatkozó, a FAO keretében zajló globális

²² Lásd a Fővárosi Közgyűlés 2017. augusztus 30-i ülésének határozatait.

²³ Ez látható az exportra vonatkozó történeti kutatásokból. Vö. Bill Parenteau: The Woods Transformed. The Emergence of the Pulp and Paper Industry in New Brunswick, 1918–1931. *Acadiensis*, 22. (1992), 1. 5–43; Jorma Ahvenainen: The Competitive Position of the Finnish Paper Industry in the Interwar Years. *The Scandinavian Economic History Review*, 22. (1974), 1. 1–21; W. Leroy Neubroch – Arnold Schumacher: The Pulp and Paper Industry in War and Peace. *Survey of Current Business*, 22. (1942), december. 10–18.

²⁴ Balassa Gyula: Bevezető. In Keresztesi Béla (szerk.): *A magyar nyárfatermesztés*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1962. 7.

projekt indult, amelynek célja a nyárfa hibridek számának és elterjedtségének növelése volt. A hibridekkel kapcsolatos tervezés látókörében azonban kezdetben nem voltak jelen a nagyarányú ültetvényjellegű telepítésből következő biológiai kockázatok. Amint alább látni fogjuk, ezek története szintén túlmutat önmagán.

A nyárfafajták nagyobb arányú termesztése és az ezzel kapcsolatos kutatás magyarországi indulása három transznacionális folyamattal állt kölcsönhatásban. Egyrészt a két ország szövetségesi viszonya nyomán a magyarországi erdészeknek voltak kapcsolatai Olaszországban. Másrészt Magyarország is részt vett azokban az úgynevezett származási kísérletekben, amelyek a különböző változatok számára optimális körülmények meghatározására irányultak.²⁵ Harmadrészt, s talán ez volt a legfontosabb, 1949-ben a Rákosi-korszak kormánya néhány erdésznek engedélyt adott arra, hogy részt vegyen a Nemzetközi Nyárfa Bizottság (*International Poplar Commission, IPC*) harmadik, teljes ülésén, amelyet Belgiumban és Hollandiában tartottak.²⁶ Sőt, ezen a találkozón Rosner Miklós és Koltay György voltak az egyedüli résztvevők a „szocialista blokkból”. A nemzetközi esemény valójában csak európaiakat vonultatott fel: Svédország, Nagy-Britannia, Svájc, Franciaország, Olaszország, Luxemburg és Magyarország képviseltette magát a szervezők mellett. A FAO és az *International Union of Forest Research Organizations* (IUFRO) saját jogukon küldtek szakembereket.²⁷ Ez az 1949-es találkozó azért volt magyarországi szemszögből mérföldkő, mert a „szocialista blokk” ENSZ-szervezetekben való tagságának felfüggesztése miatt az 1950-es években hat találkozón nem vett részt magyarországi delegáció. Abban az évtizedben Jugoszlávia volt az egyetlen kelet-közép-európai ország, amely jelen lehetett. 1955-től az IPC-találkozókat két évente rendezték, majd még ritkábban. Azonban ez csak 1961-ig jelentette a szervezet meggyengülését, ugyanis ezt követően az IPC megalakította a saját ügyvezető testületét, amely rendszeresebben találkozott. Az 1960-as években ráadásul az IPC már nem csak nyugat- és dél-európai szervezet volt. Jugoszlávia 1962-ben, Irán 1965-ben, míg Románia 1971-ben volt a teljes ülés házigazdája. Ezt a fejlődési ívet figyelembe véve az 1956 szeptemberének végén Magyarországon rendezett regionális

²⁵ Kopecky Ferenc: A nyárak nemesítése. In Keresztesi Béla (szerk.): *A magyar nyárfatermesztés*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1962. 84.

²⁶ Koltay György (szerk.): *A nyárfa*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1953. 26. hosszalás lábjegyzete utal a részvételre.

²⁷ A Nemzetközi Nyárfabizottság eseményeiről szóló jelentések az ENSZ Élelmizstügyi és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) internetes felületén érhetők el: www.fao.org/ipc/meetings/ipc-sessions/en/.

IPC-rendezvény a szervezet lendületének szempontjából is fontos volt, mivel megerősítette az IPC hálózatán belüli kapcsolatokat mind a „szocialista országok”, mind a vasfüggöny két oldala között.²⁸ A magyarországi nyárfatermesztési projekt beágyazottságát értékelve az eseményről szóló, a Magyar Tudományos Akadémia számára készített jelentés kritikus volt az elzárkózás korábbi időszakkával kapcsolatban, de azt is hangsúlyozta, hogy önállóan folytatott párhuzamos kísérletek és innováció esetleg rácsáfolhat az éppen elfogadottnak számító álláspontra.²⁹ Itt a nyárfafajták ültetvényjellegű, elegenden telepítéséről (csak azonos fajtákat telepítettek, a fajokat nem vegyesen ültették egymás közelébe) volt szó, amire rövidesen visszatérek. Az IPC magyarországi regionális rendezvénye alkalmat teremtett arra, hogy visszacsatolás érkezzon az addig az országban folyó kísérletekkel és alkalmazásokkal kapcsolatban. Azt is jelezte egyben, hogy Magyarországon már 1950 körül, a hidegháború egy igen fagyos periódusában elkezdődött a nyárfával kapcsolatos munka, hiszen csak így volt lehetséges, hogy a kutatás rögtön Sztálin halála után nagy nemzetközi láthatóságot kapott és fellendült.

Az 1956. őszi konferencia világhossá tette, hogy a transznacionális formában zajló nyárfafajtákkal kapcsolatos munkának három fő területe van: a fenntarthatóságot biztosító biodiverzitás és a hatékony ipari kihasználhatóság közötti egyensúly a nyárfatelepítésekben, a kísérleti eredmények hitelességének biztosítása, valamint egy sok gondot okozó betegség, a *Dothichiza canker*. Az is egyértelmű volt, hogy a három kérdés össze is kapcsolódott. Az, amit az IPC-eseményről szóló magyar jelentés konklúzióként kezelt a homogén ültetvényekkel kapcsolatban, még valójában kísérleti szakaszban volt. Két évvel korábban Magyar János, a matematikailag rendkívül jól képzett erdész hozzálatott, hogy megoldja a minimum biodiverzitás kérdését a nyárfaprojekten belül. Következtetése az volt, hogy nincs értelme különböző nyárfafajtákat egyazon erdő-részbe telepíteni, de jobb eredményeket lehet elérni, ha a nyárfák alatt második lombkoronaszint is van, és ebben árnyéktűrő fajok élnek. Az eredmények vitája során Koltay György kijelentette, hogy: „A homogén nyárfa állományok biológiai állapota rossz és hozamuk csak addig lesz elfogadható, amíg a biológiai

²⁸ Bakkay László (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Erdészeti Főigazgatóság együttes rendezésében megtartott nyárfakonferencia: 1956. szeptember 23–29.* Budapest, Országos Erdészeti Főigazgatóság, 1957.

²⁹ MNL OL Erdészeti Tudományos Intézet XXVI-K-3 16. d.

állapot káros következményei nem jelentkeznek.”³⁰ Magyar János módszertanából és Koltay hozzászólásából azt a következtetést lehetett levonni, hogy arra a kérdésre, milyen mértékű homogenitás mellett életképesek a nyárfaültetvények, csak akkor lehet válaszolni, ha az addiginál több és különböző típusú erdőrészekből származó kísérleti eredmény áll rendelkezésre.

4. kép: Fehérnyár csoport a pesti Merzse-mocsár közelében

Forrás: a szerző felvétele, 2022.

³⁰ Magyar János: Nyárasok faállomány szerkezeti vizsgálatának eddigi eredményei. In Somos András (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának Közleményei*, 4. (1954), 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 111–155.

A magyarul nyárfaráknak nevezett *Dothichiza canker* nevű betegség járvány-szerű terjedése szintén aláhúzta az erdők biológiai ellenálló képességével kapcsolatos kutatások jelentőségét. A betegség terjedése annyira súlyos helyzetet teremtett, hogy az 1950-es évek második felében úgy tűnt, a járvány akár véget is vethet a legígéretesebb nyárfahibridek karrierjének. A betegség következtében a fa kérge megduzzad és elváltozik, de a levelek betegségeként is kezdődhet. A fák sok esetben túlélnek a betegség támadását, azonban a rákövetkező nedves időszakban sok elpusztul, mivel védekezőképessége a sérülések következtében csökken. Az 1950-es évek elején a tünetek olyannyira hirtelen jelentkeztek a magyarországi nyárállományokban, hogy a szakembereknek egy 1938-as folyóiratcikkig kellett visszamenniük, hogy párhuzamot találjanak. A nyárfarák oka ekkor még rejtély volt, amelynek megoldása éveket vett igénybe. Az 1950-es években publikált tanulmányok hivatkozásai azt mutatják, hogy ekkoriban átmeneti törés jelentkezett a transznacionális tudásáramlásban. T. R. Peace az 1953-ban megjelent nagy-britanniai nyárfákról szóló átfogó igényű írásában kijelentette, hogy nem rendelkezett információval a nyárfarák kelet-európai terjedésére vonatkozóan. Ezzel egy időben az Erdészeti Tudományos Intézet (ERTI) kutatói nem ismerték azokat az 1930-as és 1940-es években publikált hollandiai kísérleteket, amelyek Peace számára a legfontosabb támpontok között voltak.³¹ A magyarországi erdészek az 1950-es években még nem tudtak Alma M. Waterman munkájáról sem, aki az USA-ra vonatkozóan 1915–16-os megbetegedésekről is tudósított.³² A szakirodalmi referenciák tekintetében a közös nevező egy másik brit botanikus, K. A. Sabet volt, aki az időjáráshoz, valamint gomba- és baktériumfertőzés kombinációjához kötötte a betegséget.³³ Végeredményben a kutatók arra jutottak, hogy a betegséget egy *Cryptodiaporthe populea* (Sacc.) nevű gomba, valamint egy baktériumfertőzés együttesen okozzák.³⁴ A *Magyar nyárfatermesztés* című kötet megjelenése idején, 1962-ben, a magyar kutatók már tisztában voltak a korábbi publikációkkal és azokkal a megnevezésekkel is, amelyek a külföldi kutatók használtak a betegségre.³⁵ Mivel a szerzők egyetértettek

³¹ T. R. Peace: *Poplars*. Forestry Commission Bulletin no. 19. London, Her Majesty's Stationary Office, 1952.

³² Alma M. Waterman: Canker and Dieback of Poplar Caused by *Dothichiza Poulea*. *Forest Science*, 3. (1957), 2. 175–183.

³³ K. A. Sabet: Studies on the Bacterial Die-Back and Canker of Poplar. III. Freezing in Relation to the Disease. *Annals of Applied Biology*, 40. (1953), 4. 645–650.

³⁴ Tóth Imre: Megfigyeléseim a nyárfarákról. *Az Erdő*, 6. (1957), 7. 251–256.

³⁵ Keresztesi Béla (szerk.): *A magyar nyárfatermesztés*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1962.

abban, hogy a betegségre nincs ellenszer, a kutatás az ellenálló és sérülékeny hibrid változatok azonosítására és a kockázati tényezők megismerésére irányult. A közmegegyezés szerint az állományok elvesztésének meggátolásához az erdészeknek meg kellett akadályozniuk, hogy a száraz időszakok és a nem megfelelő talajviszonyok legyengítsék a fákat, illetve a túlzott trágyázás is növelte a megbetegedés esélyét.

A *Dothichiza canker* esete három következtetést tesz lehetővé. Először is az 1950-es években az erdészek ugyanazokkal a nyárfafajokkal és -fajtákkal kísérleteztek a vasfüggöny két oldalán. Ha nem lettek volna az euroamericana klónok annyira elterjedtek, akkor a betegség nem fenyegetett volna egész állományokat és ültetvényeket. Másodsor, a vegetatív úton való szaporításról évtizedek alatt felhalmozott tudás nem jelentette azt, hogy a „természetet” kontrolláló mérnöki tudás jött létre. Végül, a betegséggel kapcsolatos tudás az 1950-es évek elején nem áramlott ugyan szabadon Kelet és Nyugat között, de ez egyrészt nem jelentette a közös tudáshalmaz teljes hiányát, másrészt a helyzet az 1960-as évek elejére megváltozott. Az 1956-ban Magyarországon rendezett regionális IPC-konferencia minden bizonnyal fontos lépés volt ebben a folyamatban.

A magyarországi nyárfaprogram ökológiai hatásai kortárs és későbbi vizsgálatok tükrében

A politikai befolyás fontos tényező volt a nyárfakutatás magyarországi történetében. Az 1940-es évek végén és az 1950-es években a nyárfák az országfásítási programban, azon belül is elsősorban a folyóparti védművek fásításában játszottak szerepet. Azonban, ahogy a nyárfaprojekt a következő évtizedre az Országos Nyárfabizottság, egy közvetlenül a kormányon belül működő, a Gazdasági Bizottság alá tartozó intézmény hatáskörébe került, a kutatás és a politika kölcsönhatásba lépett, s ez propagandatevékenységet, valamint a kérdéssel kapcsolatos álláspontok átpolitizálódását is jelentette.³⁶ E körülmények között a feladatok túlzó leegyszerűsítése és a nyárfafajták csodaszerként való beállítása mindennapos jelenségek voltak. Az *Erdő* című folyóiratban megjelent, a nyárfakérdés kapcsán vitázó cikkekből az tűnik ki, hogy az erdészek fiatalabb

³⁶ Keresztesi Béla: Nyárfa gazdálkodásunk helyzete és a soron lévő feladatok. In Somos András (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának Közleményei*, 15. (1959), 1–3. 217.

generációjának egy része türelmetlen volt azokkal a korlátokkal szemben, amelyeket az élőhelyek osztályozása képezett egy adott területre telepítendő fafajok kiválasztása kapcsán. Az országfásítás programjának kidolgozásában részt vevő kutatók, úgymint Babos Imre, határozottan elutasították, hogy nyárra cseréljék a tölgyállományokat.³⁷

Másrészt, politikai döntés eredménye volt és nyomást jelentett a Jugoszláviával megkötött papírgyártási egyezmény is. A faárak külkereskedelmét bonyolító Lignimpex Fa-, Papír- és Tüzelőanyag Külkereskedelmi Vállalat 1975 őszén jugoszláv partnerekkel arra kötött megállapodást, hogy két Száva menti papírgyárba, a szávaszentdemeteribe (ma: Srmska Mitrovica, Szerbia) és a krškoiba fog beszállítani nyárfát, majd a félkész terméket a Magyarországon akkoriban felfejlesztett, központosított és technológiai váltáson átesett papírgyárak fogják feldolgozni.³⁸ A magyar költségvetés a megállapodással azért nyert, mert a félkész cellulózt 5%-kal a világpiacon alatti ár alatt kapta. A szerződés teljesítése magyar részről 1976 nyarán indult és 1977-től kellett mindkét gyárba vízi úton szállítani.³⁹ Ez a vállalat jelentős terhet rakott a nyárfaprogramra.

Mit tudhattak a korabeli erdészek a nyárfatelepítés tényleges gazdasági eredményeiről, biológiai hatásairól, fenntarthatóságáról és az ezek közötti kapcsolatáról? Az 1966-ban, az Országos Nyárfabizottság tervének addigi végrehajtásáról készült felmérés azt mutatta, hogy 1970-re nagy mennyiségű nyárfa fog rendelkezésre állni. Ahogy Madas fogalmazott az Országos Tervhivatal helyettes vezetőjének küldött levelében: „[...] felszabadulás óta mintegy 330 000 hektárt erdősítettünk. A gyorsan növekvő nyárfa fajok ezen új erdők 20%-át teszik ki. Így tehát az ország nyersanyag termelő képessége jelentősen nőtt.”⁴⁰ A magyarországi nyárfatermesztési programot az 1970-es években meghatározó magyar–jugoszláv papíripari szerződés részben ezen optimizmus jegyében született, azonban

³⁷ Lásd a nyárfavítást az erdészek között: *Az Erdő*, 12. (1963), 3; valamint Borsos Zoltán: A fafajmegválasztás néhány kérdéséről. *Az Erdő*, 11. (1962), 12., 537–546; Borsos Zoltán: Válasz a fafajmegválasztással kapcsolatos hozzászólásokra. *Az Erdő*, 13. (1964), 7. 331–332; Babos Imre: Viszontválasz Borsos Zoltánnak. *Az Erdő*, 13. (1964), 7. 332–333; Cebe Zoltán – Babos Imre: Hozzászólás a fafajmegválasztás kérdéséhez. *Az Erdő*, 13. (1964), 4. 185–186. Papp Mihály: Hajdu-Bihar megye nyártermesztésének termőhelyi alapjai. *Az Erdő*, 13. (1964), 4. 166–174.

³⁸ Lásd Annus Sándor: A papíripar vállalatának 34 éve. *Papíripar*, 51. (2007), 5. 164–174.

³⁹ A szerződés szövegét nem találtam, de a megegyezés alapjai megismerhetők: MNL OL MÉM XIX-K-9-m. 311. d.

⁴⁰ MNL OL MÉM XIX-K-9-aj 22. d.

hamar felmerült, hogy a kötelezettségvállalás esetleg túlzott terhet fog okozni.⁴¹ Így a MÉM erdészeti részlege újabb, a papírfának minősülő famennyiség teljes felbecslésére irányuló felmérésbe kezdett. Király László és Vidovszki Ferenc 1989-ban publikált, de 1974-ben készült összegzése szerint:

„A MÉM Erdőrendezési Főosztálya 1973 elején elrendelte, hogy valamennyi nyár erdőterületre, fásításra, cellulóznáyrásra fel kell venni a legfontosabb faállomány- és termőhely-jellemző adatokat, és távlati prognózist kell készíteni 1990-ig – 5 éves tervidőszakonkénti bontásban – az élőfakészletre, a növekedésre és – választék szerinti bontásban – a várható fahasználatokra.”⁴²

Az eredmény azt mutatta, hogy az első évben a magyar fél meg tud felelni szerződéses kötelezettségének, főleg, ha a nagyobb jugoszláv üzembe csak 1977-től kell szállítani. A számítások azonban azt is kimutatták, hogy az igény növekedésével csak a Szovjetunióból érkező lucimporttal lehet lépést tartani.⁴³

Ahogy Király és Vidovszky fentebb idézett tanulmányából is kitűnik, a bizonytalanság miatt a felmérés egy nagyszabású adatbázis létrehozását és annak korszerű digitális feldolgozását is magában foglalta. Az adatgyűjtés azt is figyelembe vette, hogy a gazdasági megtérülésnek és az 1960-as évek óta tartó nyárfásítás ökológiai fenntarthatóságának egyszerre kell teljesülnie ahhoz, hogy valóban működhessen a szerződésbe foglalt üzlet. Sali Emil a felmérés eredményeit összegző, nyomtatásban megjelent kötetben azt is elmagyarázta, hogy az adatok közvetlenül az üzemtervekből származtak, ugyanakkor az 1966-ban készült üzemtervek adatait az adatgyűjtésben részt vevő erdészek ellenőrizték. Az adatok olyan erdőállományokra vonatkoztak, ahol a nyárfa aránya elérte az 5%-ot.⁴⁴ Az üzemtervekben szereplő állítások felülvizsgálata azért volt szükséges, mert az Országos Nyárfabizottság által készített tervet megelőző felmérés arra jutott, hogy számos üzemtervben hibásan szerepelt a nyárfák aránya. 1958-ban Keresztesi úgymint becsülte, hogy 1958 és 1975 között 162 658 hektár

⁴¹ MNL OL MÉM XIX-K-9-m. 206. d. 1967-68., MNL OL OEF XIX-K-13 339. d. és 341. d. MNL OL MÉM XIX-K-9-m 209. d.

⁴² Király László – Vidovszky Ferenc: A számítógépes erdészeti információs rendszer kialakításának előkészítő munkái és problémái egy konkrét adatfeldolgozási feladat példáján bemutatva. *A Helyzet. Lap az erdőkért*, 1. (1989), 2. 45.

⁴³ MNL OL MÉM XIX-K-9-m 294. d.

⁴⁴ Sali Emil: Nyárfatermesztési célkitűzések és eredmények. In Keresztesi Béla (szerk.): *A nyárák és a fűzék termesztése*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1978. 11–28. A módszer leírása: 13., a nyárfa anyag mennyiségének várható csökkenéséről: 19.

nyárfá telepítésére fog sor kerülni.⁴⁵ Az 1975 és 1978 közötti felmérés azt mutatta, hogy 1973-ban a teljes terület 154 300 hektár volt, és ez a szám csökkenni fog a következő évtizedekben. Ez azt is jelentette, hogy az erdők maximum 11%-át alkották nyárfák, s az átlag közelebb volt a 8%-hoz a szerződés szempontjából fontos időszakban.

Az alábbi, Király összesítése alapján készült ábrák közül a szektorális és területi megoszlásra vonatkozókat együtt olvasva az látszik, hogy a nyárfatermesztési program sikerében a folyómenti, vagyis a Tisza-vidéki, a Rába vízgyűjtőjében elhelyezkedő, valamint a Duna menti területek, s ezen belül az erdőgazdaságok mellett a termelőszövetkezetek játszották a kulcsszerepet. Egy Somogy megye 1963-as viszonyaira vonatkozó dokumentum lehetővé teszi, hogy hipotéziseket állítsunk a lehetséges konfliktusokra vonatkozóan. A jelentés ugyanis azt állította, hogy a természeti feltételek a megyében 6000 hektár nyárfával való beültetését tennék lehetővé, a nyárfásítás nagyobb részét a termelőszövetkezeteknek kellene elvégezniük, s ezek mellett a MÁV-nak és a vízügyi hatóságoknak is lenne részük a munkában. A szöveg szerint az eredményes nyárfásítást éppen a termelőszövetkezetek hanyagsága teszi lehetetlenné, mivel a csemeték 40–70%-át lelegetik a háziállatok.⁴⁶ Madas, Sali és Halász szintén rámutattak olyan problémákra, amelyek a kollektivizáció kapcsán felmerülhetnek. A legeltetés problémájáról nem beszéltek, de arról igen, hogy a téeszek vezetőségének racionális gazdasági döntései azt eredményezhetik, hogy a faanyagot akár értékénél alacsonyabb áron is eladják, noha ez nem tartozik elsődleges tevékenységi körükbe. Madas arra is felhívta a figyelmet, hogy Magyarország erdőtulajdon-viszonyai a szocialista országok között egyediek, mivel a téeszek az erdők 22%-át kezelték, s csak a többi országhoz képest kevés: 77,7% volt az állami erdőgazdaságok részesedése.⁴⁷ A magyar–jugoszláv szerződés által keltett nyomás nyilvánvalóvá tette, hogy a termelőszövetkezetek nyárfaprogramban játszott szerepe valóban csökkenti a ténylegesen rendelkezésre álló nyárfá mennyiségét. Az első évben logisztikai szempontból is annyira súlyosak voltak a gondok, hogy félő volt, kútba esik a szerződés teljesítése.⁴⁸ Az árak kérdése legalább annyira összetettnek bizonyult, mint az országos begyűjtési hálózat

⁴⁵ Keresztesi (1959): i. m. 219.

⁴⁶ Wágner Károly Könyvtár és Levéltár, Budapest. Az Országos Erdészeti Egyesület 1963. évi iratanyaga.

⁴⁷ Madas (1978): i. m. 248–249.

⁴⁸ MNL OL MÉM XIX-K-9-aj 37. d; MNL OL XIX-K-9-m 412. d.

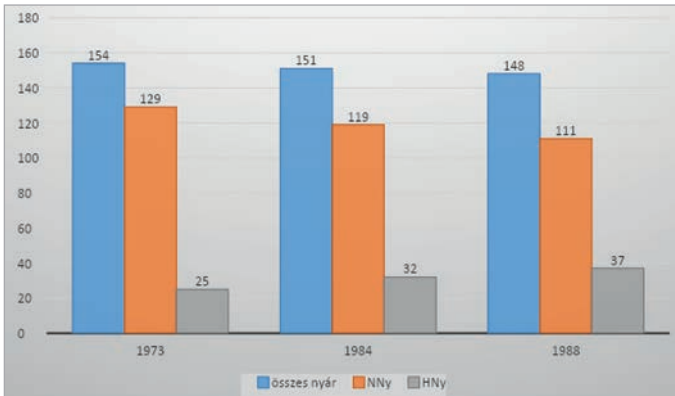
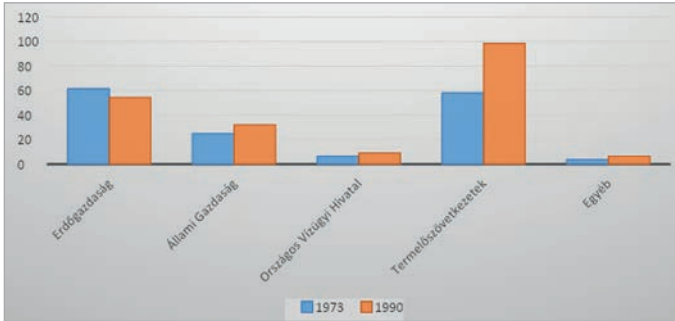
megszervezése. Az 1968 utáni gazdasági mechanizmus keretei között az egyes gazdálkodó egységeknek érdekében állt profitot termelni. Így csak akkor lehetett nyárfához jutni, ha az állam által ajánlott ár magasabb volt, mint az, amit például tűzifaként való értékesítéskor el lehetett érni. A minisztériumi igazgatás megkísérelte a tapasztalt problémákat megoldani. Annak érdekében, hogy az ellátási lánc működőképes legyen, a szövetkezeti központ gyűlést szervezett a különböző regionálisan jelen levők, vagyis az átszervezett termelőszövetkezeti közegben fontos szerepet betöltők, az erdőgazdaságok és állami gazdaságok számára.⁴⁹ Az erdőgazdasági üzemek és a termelőszövetkezetek közötti ellentétek dacára utóbbiakra továbbra is egyre nagyobb szerep hárult a nyárfásításban, mivel e nélkül nem lehetett teljesíteni a szerződésben vállaltakat.⁵⁰ Ennek és az 1973-as Erdészeti Világkongresszus szociális érzékenysége ellenére, Madas és a többi vezető erdész-közgazdász nem beszélt az esetleges társadalmi konfliktusok jelentőségéről a nyárfaprogram kapcsán.⁵¹

Király ábráinak másik tanulsága az, hogy az Erdészeti Tudományos Intézet és a minisztérium tervezési részlegének kutatói a nagy adattömeg feldolgozásán alapuló számítógépes modellezést egyrészt a fatömeg minőségének előrejelzéséhez, másrészt az állományok tényleges állapotának, az üzemtervi modelleknek és a tervgazdálkodás ötéves periódusai összehangolásához szükséges gazdálkodási szabályokat állítsanak fel. Más szóval az adattudomány, az informatika és az államszocialista gazdálkodás már az 1970-es évek elején hatottak egymásra. Ez a hatás elsősorban döntési lehetőségek és azok következményeinek modellezett eseménysorrá alakítását jelentette, amelyekről hatástanulmányok készültek. Király beszámolójából az olvasható ki, hogy az alkalmazott informatika és a gazdaságpolitika közötti kölcsönhatás nemcsak elvi volt, a gyakorlatban alkalmazott új szabályok bevezetését is jelentette.

⁴⁹ MNL OL MÉM XIX-K-9-m 311. d; Sali (1978): i. m. 15–16.

⁵⁰ MNL OL MÉM XIX-K-9-m 311. d. és 412. d.

⁵¹ MNL OL MÉM XIX-K-9-aj 37. d. *TSZ-ek faanyagának értékesítése.*

1. a–b ábra: A nyárfa területmegoszlása az államszocialista rezsim szektoraiban (1973, 1990) és a főbb nyárfafajták területe (1000 hektárban)

Forrás: az ábrákat Balogh András készítette Halász Gábor: Nyárfa gazdálkodásunk az üzemtervek és üzemnyilvántartások tükrében. *A Helyzet*, 1. (1989), 2. 56–58. adatai alapján

Ezekhez az adatokhoz ugyanakkor újabb perspektívát kínál egy 2020 nyarán publikált kutatás, amely arra mutatott rá, hogy az 1960-as évek elejétől a talaj megkötése és az erdőterület növelése céljával telepített faállományok a Duna–Tisza között igen kedvezőtlen hatást gyakorolnak a vízháztartásra, s így az ökológiai rendszer egészére is.⁵² Ez utóbbi következtetést nem terjeszthetjük ki odáig, hogy

⁵² Csaba Tölgyesi et al.: Underground Deserts Below Fertility Islands? Woody Species Desiccate Lower Soil Layers in Sandy Drylands. *Ecography*, 43. (2020), 6. 848–859.

az egész 1945 utáni országfásítás, vagy akár csak a nyárfaprogram egésze ökológiailag káros lenne, az azonban világos, hogy az előtanulmányok nélkül végrehajtott túlzott mértékű fásítás egészen biztosan létező jelenség volt, s károkat okozott. Természetesen a Duna–Tisza közére vonatkozó káros hatás adódhat abból is, hogy a korabeli erdészek nem voltak tisztában a nyárfafajták vagy éppen a feketefenyő vízigényével. Ez azonban a több évtizedes magyarországi kutatások, valamint a még több adatot szolgáltató specializált nemzetközi kutatások miatt kevésbé valószínű. Az már sokkal inkább lehetséges, hogy az erdészek számoltak a fák vízigényével, de túlbecsülték a faállományok mikroklimatikus hatásait. A hatásmechanizmus akkoriban már évszázados vita tárgyát képezte, ráadásul a 20. századi erdészeti politikára jóval halála után is hatást gyakorló Kaán Károly meg volt győződve arról, hogy az Alföld gazdálkodása a vízhiány miatt válságban volt, s arról is, hogy ezt erdőtelepítéssel és fásítással kell orvosolni.⁵³ Az 1960-as és 1970-es évek Duna–Tisza közti nyárfatelepítésében szerepet játszó erdészek ilyen irányú elképzeléseit további kutatásnak kell feltárnia.

Összegzés

A magyarországi nyárfatermesztési programot esettanulmánynak tekinthetjük ahhoz, hogy az antropocén korszak három fontos jellemzőjét az államszocialista berendezkedés, valamint a hidegháborús nemzetközi közösség szemszögéből vizsgáljuk. Az antropocén korszakban már az 1990 előtti évtizedekben is egyszerre voltak jelen a növekedéssel kapcsolatos elvárások, a hosszú távú fogyasztásnövelésbe vetett bizalom és a kortársak számára elfogadhatatlan környezeti károk és ökológiai veszteség. Ez a kortárs gondolkodás transznacionális intézményi terekben is formálódott, a vizsgált évtizedekben nem beszélhetünk „szocialista” és „kapitalista” antropocénról.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne összefüggés a Föld biofizikai állapotában bekövetkező változás és a politikai tér között. A sajátosságokat a tervezés és a kimenetek közötti különbséget adó bizonytalansági tényezők összetételében találhatjuk meg. Az államszocialista rendszerben az egyéni, közösségi és más csoportos, például szakmai szinten jelentkező ellenállás és az alkalmazkodás

⁵³ Jankó Ferenc: Elfeledett viták az alföldi erdősisítés és vízrendezés éghajlati hatásairól. *Földrajzi Közlemények*, 137. (2013), 1. 51–63; Kaán Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben*. Budapest, Stádium, 1939.

iránti törekvés politikai jelentései a legnyilvánvalóbbak közé tartoznak. Ezzel kapcsolatban világos az is, hogy az államszocialista rendszerben elsősorban azért nőtt a környezeti károkkal járó beavatkozások esélye, mert jelentős (de nem teljes) mértékben elveszett az a kontroll, amelyet az aggodalmak nyilvános megjelenítése jelentett volna. Fontos ugyanakkor, hogy ez a helyzet sem tekinthető statikusnak és időtlennek a rezsim időszakában. Az államszocialista rendszer sajátosságai közé tartozott, hogy a részben erőszak útján létrehozott termelészövetkezetek kaptak kulcsszerepet a központi irányítással működő nyár-fatermesztési programban, amelyek az új gazdasági mechanizmus révén gazdaságilag is ellenérdekeltté válhattak, valamint a sérelmek nyomán rendszerellenes potenciált hordoztak. Fontos kiemelni, hogy az adatgyűjtés, az információképzés és ennek számítástechnikai eszközökkel történő feldolgozása a program társadalmi kontextusa szempontjából is csomópontot képezett, hiszen az adatokat az egyes helyszíneken kellett felvenni és megismerni.

Az adatok szerepe egyben átvezet a konklúziók második csoportjához, vagyis azokhoz a tevékenységekhez, amelyek a nyárfát mint mérnöki eszközt próbálták a nyersanyaghiány megoldására használni. A nyárfarák 1950-es évekbeli terjedése és veszélye arra figyelmeztet, hogy a nyárfatermesztési program hibrid volt: a mérnöki és növekedésorientált tervezésben és tájképátalakító programokban előre nem látható nem humán élőlények is szereplővé és tényezővé váltak. A nyárfatelepítés többszöri, egymástól több évtizedes eltéréssel készült értékelései egyre egyértelműbben mutatták ki, hogy a talaj, a helyszín és a nyárfa közötti kölcsönhatások összetettebbek, mint amennyire ezeket figyelembe vették az 1960-as évek programjában. Ez a vakfolt hosszú távon az egész ökoszisztémára kiható vízellátási problémákat eredményezett a Duna–Tisza közí telepítések esetén. Nem csak arról volt szó, hogy az optimálisnál gyengébb termőhelyi adottsággal rendelkező területeken gazdaságilag kevésbé volt észszerű nyárfát telepíteni. A 21. századi vizsgálatok a telepek előre nem jelzett kedvezőtlen hatásaira hívták fel a figyelmet. Végső soron azt láthatjuk, hogy az erdészet *bio-engineering* jellegű törekvései magukban hordozzák a kockázatot, hogy egyes, a tevékenység hibrid jellegéből adódó jelenségek csak évtizedekkel később, de akkor drasztikus formában válnak nyilvánvalóvá. Ez tanulság azon jelenlegi törekvések számára is, amelyek a meleg és száraz időjárást nem toleráló fafajokat más, a területen addig nem honos fajokkal váltánák fel.

Irodalomjegyzék

Felhasznált irodalom

- Ahvenainen, Jorma: The Competitive Position of the Finnish Paper Industry in the Interwar Years. *The Scandinavian Economic History Review*, 22. (1974), 1. 1–21.
- Annus Sándor: A papíripar vállalatának 34 éve. *Papíripar*, 51. (2007), 5. 164–174.
- Babos Imre: Viszontválasz Borsos Zoltánnak. *Az Erdő*, 13. (1964), 7. 332–333.
- Bakkay László (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Erdészeti Főigazgatóság együttes rendezésében megtartott nyárfakonferencia: 1956. szeptember 23–29.* Budapest, Országos Erdészeti Főigazgatóság, 1957.
- Balassa Gyula: Bevezető. In Keresztesi Béla (szerk.): *A magyar nyárfatermesztés.* Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1962. 5–8.
- Balogh Róbert: Was There a Socialist Type of Anthropocene During the Cold War? Science, Economy, and the History of the Poplar Species in Hungary, 1945–1975. *Hungarian Historical Review*, 7. (2018), 3. 594–622.
- Borsos Zoltán: A fafajmegválasztás néhány kérdéséről. *Az Erdő*, 11. (1962), 12. 537–546.
- Borsos Zoltán: Válasz a fafajmegválasztással kapcsolatos hozzászólásokra. *Az Erdő*, 13. (1964), 7. 331–332.
- Cebe Zoltán – Babos Imre: Hozzászólás a fafajmegválasztás kérdéséhez. *Az Erdő*, 13. (1964), 4. 185–186.
- Feitl István: *Talányos játsszámok. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974.* Budapest, Napvilág, 2016.
- Geröcs Tamás: 1949. Megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa. A magyar gazdasági kapcsolatok új, keleti tere. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022.* Budapest, Corvina, 2022. 249–252.
- Geröcs Tamás – Pinkasz András: A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet*, 29. (2017), 113. 15–35.
- Halász Aladár (szerk.): *Faellátásunk helyzete és fejlődése.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- International Poplar Commission. Online: www.fao.org/ipc/meetings/ipc-sessions/en/
- Jankó Ferenc: Elfeledett viták az alföldi erdősítés és vízrendezés éghajlati hatásairól. *Földrajzi Közlemények*, 137. (2013), 1. 51–63.
- Kaán Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben.* Budapest, Stádium, 1939.
- Keresztesi Béla (szerk.): *Beszámoló a Hetedik Erdészeti Világkongresszusról.* Budapest, Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, 1973.

- Keresztesi Béla (szerk.): *A magyar nyárfatermesztés*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1962.
- Keresztesi Béla: Nyárfa gazdálkodásunk helyzete és a soron lévő feladatok. In Somos András (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának Közleményei*, 15. (1959), 1–3. 213–232.
- Keresztesi Béla – Márkus László (szerk.): *A fagazdaság ökonómiai alapjai*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1975.
- Király László – Vidovszky Ferenc: A számítógépes erdészeti információs rendszer kialakításának előkészítő munkái és problémái egy konkrét adatfeldolgozási feladat példáján bemutatva. *A Helyzet. Lap az erdőkért*, 1. (1989), 45–55.
- Koltay György (szerk.): *A nyárfa*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1953.
- Kopecky Ferenc: A nyárak nemesítése. In Keresztesi Béla (szerk.): *A magyar nyárfatermesztés*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1962. 83–117.
- Madas András: A hosszútávú tervezés új kérdései az erdőgazdaságban és a fafeldolgozó iparban. *Az Erdő*, 16. (102.) (1967), 4. 153–161.
- Madas András: Beszámoló az EGB fabizottsága és a FAO erdészeti bizottsága együttes üléséről. *Az Erdő*, 18. (104.) (1969), 1. 1–6.
- Madas, András: *World Consumption of Wood. Trends and Prognoses*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.
- Madas András: *Erdészeti politika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
- Madas András: *Ésszerű környezetgazdálkodás a mezőgazdaságban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Magyar János: Nyárasok faállomány szerkezeti vizsgálatának eddigi eredményei. In Somos András (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának Közleményei*, 4. (1954), 1–2. 111–155.
- Meadows, Donella H. et al.: *The Limits of Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York, Universe Books, 1972.
- Meadows, Donella H. – Dennis L. Meadows – Jørgen Randers: *A növekedés határai. Harminc év múltán*. Budapest, Kossuth, 2005.
- Neubroch, W. Leroy– Arnold Schumacher: The Pulp and Paper Industry in War and Peace. *Survey of Current Business*, 22. (1942), december. 10–18.
- Papp Mihály: Hajdu-Bihar megye nyártermesztésének termőhelyi alapjai. *Az Erdő*, 13. (1964), 4. 166–174.
- Parenteau, Bill: The Woods Transformed. The Emergence of the Pulp and Paper Industry in New Brunswick, 1918–1931. *Acadiensis*, 22. (1992), 1. 5–43.
- Peace, T. R.: *Poplars*. Forestry Commission Bulletin, no. 19. London, Her Majesty's Stationary Office, 1952.

Balogh Róbert

- Sabet, K. A.: Studies on the Bacterial Die-Back and Canker of Poplar. III. Freezing in Relation to the Disease. *Annals of Applied Biology*, 40. (1953), 4. 645–650. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1744-7348.1953.tb01104.x>
- Sali Emil: Nyárfatermesztési célkitűzések és eredmények. In Keresztesi Béla (szerk.): *A nyárfák és a fűzék termesztése*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1978. 11–28.
- Simon, Julian L.: *The Ultimate Resource*. Princeton, Princeton University Press, 1981.
- Szabó György (szerk.): *Az Európai Gazdasági Bizottság tevékenysége 1947–1972*. Ford. Honti György. Budapest, Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, 1973.
- Tóth Imre: Megfigyeléseim a nyárfarákról. *Az Erdő*, 6. (92.) (1957), 7. 251–256.
- Tölgyesi, Csaba et al.: Underground Deserts Below Fertility Islands? Woody Species Desiccate Lower Soil Layers in Sandy Drylands. *Ecography*, 43. (2020), 6. 848–859. Online: <https://doi.org/10.1111/ecog.04906>
- Waterman, Alma M.: Canker and Dieback of Poplar Caused by *Dothiciza Poulea*. *Forest Science*, 3. (1957), 2. 175–183. Online: <https://doi.org/10.1093/forestscience/3.2.175>

Levéltári hivatkozások

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

XIX-K-9-m Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Erdészeti Hivatal iratai

XIX-K-9-be Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Madas András miniszterhelyettes iratai

XIX-K-13 Országos Erdészeti Főigazgatóság iratai, 1951–1968

XIX-K-13-a Országos Erdészeti Főigazgatóság, általános iratok, 1951–1967

XIX-K-9-l Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Tudományos kutatási osztály iratai

XXVI-K-3 Erdészeti Tudományos Intézet iratai

Wágner Károly Könyvtár és Levéltár, Budapest

The Anthropocene epoch and its sub-period the Great Acceleration starting after World War II, are mainly about the unprecedented and global rise of consumption, the demand for natural resources and anthropogenic activities that cause environmental pollution. The sense of crisis went hand in hand with this growth pattern. The goal of the paper is to grasp the place of the state socialist regime and of international institutions operating during the Cold War in the Great Acceleration before 1975. Forestry practices and ideas are suitable lenses for observing this problem for a number of reasons. On the one hand, doubts about the sustainability of growth were on the surface in this area of knowledge.

Shortly after World War II, paper production, in huge demand by the packaging industry, became one of the key interfaces between consumption and forestry and this multiplied the importance of poplar species that were known as fast growing tree species suitable for the paper-making industry. Therefore, the second part of the paper discusses the issues that arose from the plantation like cultivation of poplar in the 1950s, the features of contemporary scientific knowledge. The last section summarizes the contemporary and current doubts about the sustainability and ecological impact of poplar stands created as part of the paper project starting from the early 1960s. The analysis will foreground the impact that the characteristics of the state socialist regime and the global position of Hungary had on the poplar project.

Vákát

Balogh Róbert

Egy kelet-közép-európai antikommunista és antinacionalista történész gondolatai az éghajlat narratíváiról

(Lucian Boia: *Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok*. Ford. Rostás-Péter István. Kolozsvár, Koinónia, 2020.)

Lucian Boia könyve még 2005-ben jelent meg angolul, s ezúttal a kiadás, illetve az írás dátuma is fontos az értelmezés szempontjából. Ugyanis az idő tájt, amikor a szerző az anyaggyűjtést végezhetette, még egy évtized volt hátra a párizsi klímaegyezményig és az ENSZ Klímaváltozást Kutató Kormányközi Testülete (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*) ötödik jelentéséig, amelyek érdemben megváltoztatták a nemzetközi közösség gondolkodását. Még ennél is több idő múlva került sor a klímaváltozással kapcsolatos tömeges tüntetésekre.

Amint azt a magyar olvasók is tudhatják, Boia nem környezettörténész, s leginkább a román hegemón nacionalista narratívák dekonstruálása terén elért eredményei miatt lett nemzetközi szaktekinvély.¹ Az már talán kevésbé közsímert, hogy mielőtt a román történeti gondolkodás kritikáját megfogalmazó munkáját megírta az 1990-es évek második felében, a történeti földrajz volt a szakterülete. Ez a térre érzékeny látásmód több művében is visszaköszön, így például az eredetileg angolul, angol nyelvű közönség számára készült *Romania: Borderland of Europe* címűben és az itt tárgyalt kötetben is.² Az *Ember és klíma* anyaggyűjtését Boia két korábbi munkája alapozta meg: a *Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary*, amely az ókor kezdetétől 1800-ig mintegy

¹ Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Ford. András Sándor. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999. A könyvről lásd például Trencsényi Balázs: Csontvázak a szekrényben. *Buksz*, 14. (2002), 2. 136–144.

² Lucian Boia: *Romania: Borderland of Europe*. London, Reaktion, 2001; valamint Lucian Boia: *Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary*. New York, Greenwood Press, 1989.

600 történetíró fellelhető életrajzi adatait és munkáinak ismertetését tartalmazó enciklopedikus mű, valamint az 1995-ben franciául, a rasszizmusról, szintén hosszú időtávban gondolkodó *Entre l'ange et la bête: le mythe de l'homme différent de l'Antiquité à nos jours*.³ Az *Ember és klíma* elsőként szintén angolul jelent meg, eredeti címe pedig a *The Weather in the Imagination* volt. A könyv címnyegede szerint a legavatottabb magyar Boia-fordító, Rostás-Péter István ebből indult ki. A francia és a román kiadásnak köszönhetjük azt a címet, amelyet a magyar kötet is átvett: *Ember és klíma*. Összességében tehát nem egy „messziről jött” történész szól bele egy tőle idegen részterületbe, hanem egy történeti földrajzi és historiográfiai kompetenciákkal rendelkező kutató összegzi tudását korunk egyik jelentős problémájára vonatkozóan. Jelentősége és kifejezetten történészi szemlélete ellenére a mű magyar nyelvű recepciója egyelőre az online ismertetőkig és könyvbemutatókig jutott. A könnyen hozzáférhető recenziók közül Zsizsmann Erikáé⁴ és Lakatos Artur Lorándé⁵ is a kötet jelentőségét hangsúlyozza.

Boia már az első, Ovidius fekete-tengeri extrém telekkel kapcsolatos megjegyzéseiről szóló bekezdésekben világossá teszi, hogy alapállása a kételkedés. Ovidius saját aktuális – száműzött – státusán szeretett volna változtatni azzal, hogy időjárási jelenségekről írt, s ennek megfelelően leírása valójában narratíva, illetve jelentős részben fikció. Vagyis a klimatikus viszonyok iránt érdeklődő történésznek még a legvonzóbb források esetében is számolnia kell a lehetőséggel, hogy amit talált, az egyáltalán nem az időjárásra vonatkozik. Hamar kiderül az is, hogy az ókori görög világtól az arab tudományon át a reneszánszig a földrajzi gondolkodók éppen azt az éghajlatot tartották a civilizációs fejlődés számára legideálisabbnak, amelyen belül saját kultúrkörük működött. A Földet az ókori görög, római, valamint a középkori arab gondolkodók lakott, ideális és lakhatatlan övekre osztották. Fontos azonban megemlíteni, hogy a földrajzban legjáratosabbak, a görögök közül például Sztrabón, az arab íróknál Ibn Khaldún felhívták a figyelmet, hogy bizonyos tényezők felülírják az éghajlat civilizációs hatásait. Sztrabón az igazgatás, míg

³ Lucian Boia: *Entre l'ange et la bête: le mythe de l'homme différent de l'Antiquité à nos jours*. Paris, Plon, 1995.

⁴ Zsizsmann Erika: Klímadosszié – Lucian Boia összegyűjtötte, hogy mi mindent gondoltunk az éghajlatról. *Maszol – Új Magyar Szó online*, 2021. január 29.

⁵ Lakatos Artur Loránd: Lucian Boia, *Ember és klíma*. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok. *Magyar Szemle online*, 2021. november 1.

a 14. századi Ibn Khaldún a gazdaság, illetve gazdálkodás alapvető formáiban látta a tapasztalt valóság kulcsát.⁶

A klímaövekre alapozó determinisztikus gondolkodást a 18. és 19. század tudományossága a fajelmélet irányába vitte el.⁷ Ennek hatása ma elsősorban a mindennapi hírfogyasztásunkban érzékelhető. Ahogy Greg Bankoff környezettörténész, részben David Arnoldra hivatkozva kifejti: gondolkodásunkban vannak veszélyes és nem veszélyes régiók, vannak trópusi vidékek, amelyek a betegségek forrásai. „A trópusiság gondolata által közvetített másság amellet, hogy egy konkrét fizikai helyhez kapcsolódott, egy fogalom is volt: »annak nyugati típusú meghatározása, ami kulturálisan és politikailag idegen, környezetileg eltérő volt Európához vagy a mérsékelt öv más területeihez képest.«”⁸ Boia azt is kiemeli, hogy a 18. századihoz képest a 19. századi fajelméletben hátrébb szorul a klíma szerepe. Ekkor már nem szükséges éghajlati érveket hozni arra, hogy egy sötétebb bőrű ember miért alacsonyabb rendű: a különbségekben és eredetben gondolkodó tudományos irányvonal számára a „faj” is éppen elég magyarázat volt.⁹ Klíma és civilizáció kapcsolatáról olyan közismert gondolkodók is határozott modellt alkottak, mint Montesquieu, David Hume, Johann Gottfried Herder vagy Alexis de Tocqueville. Közülük Hume a nemzetkarakterológiát, Tocqueville a törvényeket gondolta olyan tényezőnek, amely az éghajlati viszonyokat felülírhatja és meghatározhatja az adott civilizáció jellegét és fejlettségét. Herder volt az, aki – Boia szerint a 18. századra kevésbé jellemző módon – megpróbált egyensúlyt találni az éghajlati determinizmus és Hume nézetei között. Érdekes módon a szerző csak egy megjegyzésben említi Carl von Linné vagyis Linnaeus rendszertani munkáját, amikor példákat sorol arra, hogy mennyire merev is lehetett a megfeleltetés a földrészek és az emberfajok képzele között. Ezen a ponton Boia hosszabban is elidőzhetett volna, egyrészt Linné rendszertanának elementáris tudománytörténeti súlya miatt, de azért is, mert alaposabban szemügyre véve, a svéd tudós egyáltalán nem volt biztos, hogy tulajdonképpen mivel is áll szemben, amikor az emberek közötti különbségeket figyelte. Rendszertani munkájának első kiadásai valóban

⁶ Lucian Boia: *Ember és klíma. Elméletek, forgatókönyvek, pszichózisok*. Kolozsvár, Koinónia, 2020. 32–38.

⁷ Boia (2020): i. m. 69–73.

⁸ Greg Bankoff: A katasztrófák történeti földrajza: a „sebezhetőség és a „lokális” a nyugati diskurzusban. Ford. Bodovics Éva. In Balogh Róbert et al. (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 172–173.

⁹ Boia (2020): i. m. 84–85.

tartalmazzák a „vörös ember”, „sárga ember”, „fekete ember”, „fehér ember” kifejezéseket, de csak a sokadik, 1750-es években megjelent kiadás jutott el oda, hogy az egyes típusokhoz külső és viselkedésbeli jegyeket rendeljen. Ráadásul binominális helyett az emberre vonatkozó kategóriák három elemből állnak, jelezve, hogy Linné nem külön emberfajoknak, legfeljebb egy szinten levő alfajoknak tekintette az egyes kontinensek lakóit. Összességében Boia könyvének első három fejezete elsősorban a klíma jelentőségéről szóló európai munkák forráskritikai olvasata. Az elemzések tükrében a legfontosabb tényező, amelyet a kritikának ki kell szűrnie, a determinisztikus, merev határvonalakban gondolkodó, több ezer éve létező felfogás, valamint ennek rasszizmussal való vegyítése.

Az éghajlatra vonatkozó irodalom áttekintésében ugyanakkor számos, a korát megelőzőnek ható gondolat és gondolkodó is feltűnik a könyv lapjain. Így például érdemes Boiától megtanulni, hogy Ellsworth Huntington 1907-ben fejtette ki arra vonatkozó elméletét, hogy Eurázsia nagy területei száradtak ki az utóbbi évezredekben, s ő jutott el elsőként arra a következtetésre, hogy a változó klíma áll a nagy léptékű politikátörténeti változások, vagyis az államok és birodalmak felemelkedése és bukása mögött. Az is figyelemre méltó információ, ahogy az egyébként a borszín és a civilizációs jegyek összekapcsolására szintén hajlamos Georges-Louis Leclerc de Buffon már 1778-ban az emberi tevékenység globális hatásáról számol be. Különös, hogy Boia nem említi Alexander von Humboldt globális utazásai nyomán kialakított, emberi hatásokra vonatkozó nézeteit, illetve ezek hatását.¹⁰

Boia a klímáról való gondolkodás kultúrtörténetét áttekintve arra figyelmeztet: korántsem biztos, hogy a domináns látásmód nem válik néhány évtizeden belül megmosolyogtatóvá. Azokban a napokban, amikor jelen recenzió elkészült, éppen az az axióma kérdőjeleződik meg, miszerint a nagyvállalati tőkés érdekek miatt lehetetlen néhány év alatt véget vetni az olaj és gáz korszakának. Természetesen még nincs garancia arra, hogy az új politikai helyzet nem a szén energiaforrásként való visszatérését eredményezi, de ugyanilyen esély van arra is, hogy új technológiai konszenzus alakul ki eddig még iparilag nem alkalmazott energiaforrások kapcsán. Ez természetesen megváltoztatná a globális felmelegedésre vonatkozó modelleket, mint ahogy az is, ha globális helyett regionális, ráadásul műtrágyamentes élelmiszerellátási láncok jönnének létre a következő néhány évben.

¹⁰ Lásd Andrea Wulf: *A természet feltalálója. Alexander von Humboldt kalandos élete*. Budapest, Park, 2017.

Érdemes kiemelni, hogy a forráskritika még olyan, történeti alappal rendelkező mítoszok esetében is meglepő eredményekre vezet, mint amilyen az özönvíz. Boia megemlíti ugyan, hogy még a 2000-es években is felbukkantak olyan új teóriák a Földközi-tenger és a Fekete-tenger közötti összeköttetésről, amelyek azt célozzák, hogy a sumér, majd bibliai hagyományban leírt áradást történeti eseményhez kössék, mégis amellett érvel, hogy a kataklizmák leírásai azért tűnnek fel annyi kultúrában, mert egy mentális sémát tükröznek, amelyben mindennek össze kell omlania, akár a ciklikusság, akár a lineáris történetfelfogás keretében. A szerző az özönvíz kérdésétől fordul a globális felmelegedés tudománytörténetének elemzése felé, mondván: „Az emberiség történelméhez mindig is nyugalanság társul (amelyet súlyosbítanak a feszültségteli vagy válságos időszakok), amint a természet lehetséges egyensúlyvesztéseivel szembesül. Mintha valami vagy valaki szüntelenül azon munkálkodna, hogy elrontsa a világ gépezetét, és főleg a klímát!”¹¹

Antikommunista meggyőződését ismerve kevésbé meglepő, hogy Boia kritikus a nagy léptékű természetátalakítási tervekkel szemben. A 2020-as évekből szemlélve az már különösebb, hogy a 19–20. századi katasztrófajóslatokat és magát a környezettörténetet is meglehetősen távolságtartással figyeli. Előbbiben a nézetek totalitása taszítja. „Az emberiség halálra volt ítélve, már csak a kivégzés eszközt kellett megjelölni. Pillanatnyilag abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy megállapíthatjuk: egyik szélsőséges forгатókönyv sem igazolódott be. Az ilyen képtelenségek ráébreszthették volna a tudósokat és a tudományvulgarizálókat arra, hogy valamivel körültekintőbbek legyenek.”¹² Ez a kritika persze annak is szól, hogy a globális klímaváltozásról szóló forгатókönyvekben az 1970-es évekig – vagyis azokban az évtizedekben, amikor az északi féltekén inkább az átlagos hőmérséklet csökkenését mutatta a statisztika – a hosszú távú lehűlés ugyanolyan súllyal volt jelen, mint a felmelegedés. A környezettörténet kapcsán pedig Boiának azért vannak fenntartásai, mert az európai kutatások túlságosan leragadtak a „kis jégkorszak” kérdéskörénél, vagyis a Nyugat 1000 körüli fellendülését éghajlatváltozáshoz kötnék, miközben a kimutatható elmozdulások valójában nagyon kicsik és ingadozóak. „És mivel az éghajlatváltozás mostanság divatba jött, hogy is ne folyamodnának történészek az ilyen jellegű támaszokhoz.”¹³

A kötet különös és sajnálatos módon nem integrálja a közép- és kelet-európai gondolkodók munkáit, így nem kapunk a feltett kérdésekről kimondottan regionális

¹¹ Boia (2020): i. m. 198.

¹² Boia (2020): i. m. 209.

¹³ Boia (2020): i. m. 146.

perspektívát. Amint a fentiekből kiderült, Boia bizonyos távolságot tart az ismert európai gondolkodók eurocentrizmusától és előítéleteitől. Nem teszi meg ugyanakkor a következő lépést, vagyis nem távolodik el attól a gyakorlattól, hogy *Ember és klíma* cím alatt csak az ókori görög, valamint francia, skót, angol és észak-amerikai gondolkodókat tárgyalja. Amellett tehát, hogy Boiának igaza van abban, hogy a katasztrófa mentalitástörténete és az éghajlati övek létezésének gondolata a kritikai tudománytörténet fő kérdései közé tartozik, a közép-európai kutatók számára is maradt még izgalmas feladat a területen.

Felhasznált irodalom

- Bankoff, Greg: A katasztrófák történeti földrajza: a „sebezhetőség” és a „lokális” a nyugati diskurzusban. Ford. Bodovics Éva. In Balogh Róbert et al. (szerk.): *Tűz, ember, tudás – zöldsztörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 171–187.
- Boia, Lucian: *Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary*. New York, Greenwood Press, 1989.
- Boia, Lucian: *Entre l’ange et la bête: le mythe de l’homme différent de l’Antiquité à nos jours*. Paris, Plon, 1995.
- Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Ford. András Sándor. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999.
- Boia, Lucian: *Romania: Borderland of Europe*. London, Reaktion, 2001.
- Boia, Lucian: *Ember és klíma. Elméletek, foratókönyvek, pszichózisok*. Ford. Rostás-Péter István. Kolozsvár, Koinónia, 2020.
- Lakatos Artur Loránd: Lucian Boia: Ember és klíma. Elméletek, foratókönyvek, pszichózisok. *Magyar Szemle online*, 2021. november 1. Online: https://magyar-szemle.hu/online_irasok/lucian-boia-ember-es-klima-elmeletek-foratokonyvek-pszichozisok-1031
- Trencsényi Balázs: Csontvázak a szekrényben. *Buksz*, 14. (2002), 2. 136–144.
- Wulf, Andrea: *A természet feltalálója. Alexander von Humboldt kalandós élete*. Budapest, Park, 2017.
- Zsizsmann Erika: Klímadosszié – Lucian Boia összegyűjtötte, hogy mi mindent gondoltunk az éghajlatról. *Maszol – Új Magyar Szó online*, 2021. január 29. Online: <https://maszol.ro/kultura/Klimadosszie-Lucian-Boia-osszegyujtotta-hogy-mi-mindent-gondoltunk-az-eghajlatrol>

A Közép-Európa Kutatóintézet évkönyve egyfajta keresztmetszetét nyújtja intézetünk 2021–2022. évi munkájának. Megjeleníti az egyes kiemelt kutatási irányainkat: a közép-európai várostörténetet, a környezettörténetet, a magyar-szomszéd kapcsolatokat, valamint a regionális történelmet. Az intézetben dolgozók írásai mellett tartalmazza – többek közt – néhány ösztöndíjasunk és partnerünk munkáját is. Az évkönyvben három szekcióba rendezve („Város és identitás”, „Felső-Magyarország/Szlovákia”, „Táj és ember”) összesen tizenkét szöveg kapott helyet, ezek közül kilenc tanulmány és három recenzió.

9 789635 319244